

Վ. Բ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ

**ՖԵՈՂԱԼԱԿԱՆ ՆՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՆԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 9-11-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

ԵՐԵՎԱՆ - 2017

9(47.925)

F-35

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

h2

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Վ. Բ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ

5796

ՖԵՈՂԱԼԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 9-11-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԽԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

162

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

162

Spiny the Spiny

Երևան - 2017

**ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է ՀՀ ԳԱԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՄԱՄԲ**

**Խմբագիր՝ Ա.Ա. Մելքոնյան
Գրախոս՝ Ա.Բ. Շահնազարյան**

Բարխուդարյան Վ. Բ.

Բ 358 Ֆեոդալական հողատիրությունը Հայաստանում 9-11-րդ դարերում / Վ. Բ. Բարխուդարյան.- Եր.: Պատմության ինստիտուտ, 2017.- 230 էջ:

Աշխատությունը նվիրված է Հայաստանում զարգացած ավատատիրությունը շրջանի առաջին փուլի սոցիալ-տնտեսական ու մասամբ քաղաքական պատմության կարևոր հիմնախնդիրներին: Համապարփակ անդրադարձ է կատարվել քննվող ժամանակահատվածում Հայաստանի անկախացման գործընթացի փորձերին ու պետականության վերականգնմանը, նախարարական համակարգի քայքայմանը, աշխարհիկ և եկեղեցական Հողատիրության զարգացմանն ու բնույթին, ինչպես նաև հասարակության դասային բաժանմանը:

Հատուկ ուշադրություն է դարձվել երկրի տնտեսության վերելքի, հարկային համակարգի քննությանը, ինչպես նաև տարբեր խավերի իրավական ու սոցիալական վիճակին և X-XI դդ. Հայաստանում ծավալված գյուղացիական շարժումներին:

Հացեագրված է պատմաբաններին և հայոց միջնադարյան պատմությանը հետաքրքրվողներին:

ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Սույն մենագրությունը պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ, ակադեմիկոս Վլադիմիր Բախշի Բարխուդարյանի (1927-2017) գիտական հարուստ ու արժեքավոր ժառանգության երախայրիքն է: Այն դեռ 1954 թ. ակադեմիկոս Ս. Երեմյանի ղեկավարությամբ երիտասարդ պատմաբանի հաջողության պաշտպանած թեկնածուական ատենախոսությունն է: Հայ և ընդհանրապես խորհրդային պատմագիտության նվաճումների հաշվառմամբ շարադրված այս աշխատությունը նա կյանքի վերջին շրջանում մրադրվել էր լրանշակել ու հրատարակել: Սակայն, առողջական վիճակի վատթարացումն ու վերահաս մահը խանգարեցին դրա իրականացմանը:

Չնայած այսօրվա համեմատ սուղ գրչագիր և, հարկապես, վիմագիր աղբյուրագիտական նյութի հիման վրա շարադրված լինելուն, այն չի կորցրել ոչ միայն գիտական արժեքը, այլև արդիականությունը:

Եվ, իրոք, հերազայում սույն մենագրության բուն հիմնախնդրի և դրան աղերավող այլ հարցերի շուրջ աղբյուրագիտական անհամեմատ հարուստ ու վստահելի հենքի վրա հեղինակված աշխատությունները եկան հասարակելու Վ. Բարխուդարյանի առաջադրած մի շարք փետակերտների ճշմարտացիությունը: Ասվածի վկայություններն են երկրում նախարարական համակարգի քայքայման, աշխարհիկ ու հոգևոր հողատիրության և սոցիալ-փնտեսական հարաբերությունների զարգացման, հասարակության դասային բաժանմանն ու դասերի իրավական

վիճակի, հարկային համակարգի, արարական Կրիստոսության ժամանակ Հայաստանի իրավական կարգավիճակի և անկախացման նախադրյալների, Բագրատունիների օրոք կենտրոնացված միասնական պետություն չսրեղծվելու, հայոց պետականության կործանման ներքին պարճառների և այլ հարցերի շուրջ Վ. Բարխուդարյանի եզրահանգումները:

Ընդ այդ իրողություններով և մասնագետին ու լայն ընթերցողին անվանի ու վաստակաշատ հայագետի գիտական ժառանգությունն ամբողջական ներկայացնելու անհրաժեշտությամբ է պայմանավորված այս աշխատության՝ գիտախմբագրական և լեզվաոճական որոշ միջամտություններով հրատարակումը: Դա նաև կնպաստի զարգացած ավարտարիություն շրջանի առաջին փուլի վերաբերյալ հայագիտության նվաճումներն ավելի լիարժեք ընկալելուն և արժևորելուն:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Միջին դարերում հողագործությունը հասարակական արտադրության հիմնական բնագավառն է եղել: Այդ պատճառով էլ հողը Ֆեոդալական հասարակարգի արտադրության գլխավոր միջոցն էր, իսկ դրա Ֆեոդալական սեփականությունը՝ այդ հասարակարգի հիմքը:

Ֆեոդալական հողատիրության աճի ու զարգացման պրոցեսը սերտորեն կապված է անմիջական արտադրող կախյալ բնակչության վիճակի և նրա հետագա կացության հետ: Ամենից առաջ այդ է Ֆեոդալական հողատիրության նշանակությունը, որպես Ֆեոդալիզմի հիմքի, այսինքն՝ արտադրական հարաբերությունների մի այնպիսի սխտեմի, որը հիմնված է հողատիրոջ կողմից գյուղական բնակչության շահագործման վրա: Եթե կապիտալիստական հասարակարգի օրինակաբանությունների բացահայտման համար կարևոր է կապիտալի կառուցվածքն ու դրա շրջանառությունը, ապա Ֆեոդալական հասարակարգի տնտեսության օրինակաբանությունների ուսումնասիրության համար նույնչափ կարևոր է Ֆեոդալական հողային սեփականության ձևավորումն ու դրա էվոլյուցիան: Ինչպես կապիտալիզմի էպոխայում կապիտալը հավելյալ արժեքի ստեղծման աղբյուր է, այնպես էլ Ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում հողի մասնավոր սեփականությունը Ֆեոդալական հողային ռենտայի ստեղծման հիմքն է: Ֆեոդալական հողային ռենտայի, մասնավորապես նրա առաջին երկու ձևերի փոփոխություն, գյուղական բնակչության շահագործման հետագա ուժեղացման և դրանց անմիջական հետևանք դասակարգային պայքարի հարցերը հնարավոր է ճիշտ լուսաբանել միայն հողի Ֆեոդալական սեփականության խոր ու բազմակողմանի ուսումնասիրության միջոցով: Ավելին, տիրող դասակարգի ներսում առանձին դասերի գոյացման և դրանց ռազմա-քաղաքական դիրքի ու փոխհարաբերության հիմքում նույնպես ընկած է Ֆեոդա-

լական հողային սեփականությունը: Առանց չափազանցություն կարելի է պնդել, որ Ֆեոդալական հողատիրությունն այն կարևոր պրոբլեմներից մեկն է, որի մեջ համակենտրոնանում են Ֆեոդալական հասարակության զարգացման հանգուցային մոմենտները: Չուսումնասիրել այդ հարցը՝ նշանակում է սովերի տակ թողնել կամ շատ աղոտ ու մակերեսային պատկերացում ունենալ Ֆեոդալական էպոխայի սոցիալ-տնտեսական, իրավատնտեսական և իրավաքաղաքական հարցերի գերակշռող մասի վերաբերյալ:

Փորձենք ելնելով այս բնագավառում սովետական, մասնավորապես ռուսական պատմագիտության ձեռք բերած նվաճումներից, անդրադառնալ Հայաստանի հարուստ պատմության կարևորագույն շրջաններից մեկի՝ Բագրատունյաց ժամանակի հողատիրության մի քանի կարևոր հարցերի:

Այս խնդիրների կապակցությամբ միջնադարյան Հեղինակները բավարարվում են թուուցիկ ակնարկներով: Դրա հետևանքով, ինչպես հողատիրության, այնպես էլ տնտեսական կամ սոցիալական մյուս հարցերով հետաքրքրվողը հարկադրված է ուշադիր ուսումնասիրել ըոլոր աղբյուրները, որպեսզի դրանց մեջ պահպանված կցկտուր փաստերն ի մի բերելով կարողանա որոշ հետևությունների հանգել:

ա) 9-11-րդ դդ. հողային հարաբերությունների ուսումնասիրության ամենազլխավոր աղբյուրը ժամանակի մատենագիրների երկերն են:

Արաբական տիրապետության շրջանի պատմությունը տվել է Ղևոնդ վարդապետը, սկսելով նրանց առաջին արշավանքներից և հասցնելով մինչև 788 թ.: Ղևոնդն իր «Պատմության»¹ մեջ մանրամասն պատմում է արաբների հարկային ծանր քաղաքականության, երկրում արաբական էմիրությունների հաստատման, նրանց և հայ նախարարական տների փոխհարաբերության և մանավանդ 8-րդ դ. Խալիֆայության տիրապետության դեմ հայ ժողովրդի մղած հերոսական պայքարի մասին: Նա եղել է 774-775 թթ. ժողովրդական ապստամբության ժամանակակիցը և ստույգ

¹ Պատմութիւն Ղևոնդայ մեծի վարդապետի Հայոց, Ս. Պետրբուրգ, 1887 (այսուհետև՝ Ղևոնդ):

ու հավաստի տվյալներ է տալիս դրա վերաբերյալ: Ղևոնդի պատմության միջոցով Հնարավորություն ենք ստանում հետևելու հայ նախարարական տների կրած փոփոխություններին, հետևաբար, այս կամ այն չափով նաև Ֆեոդալական ժառանգական հողատիրության մեջ 7-8-րդ դդ. կատարված տեղաշարժերին:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին ապրել է 9-րդ դ. կեսերից մինչև 929 թ.: Նա իր «Հայոց պատմությունը»² սկսել է համաշխարհային ջրհեղեղից և հասցրել մինչև 925 թ.: Աշխատության առաջին մասը նախընթաց շրջանի հայոց պատմության համառոտ շարադրանք է և շատ քիչ արժեք է ներկայացնում: Պատմիչը որքան մոտենում է իր ապրած շրջանին, այնքան շարադրում է ընդարձակ ու հետաքրքիր, սակայն 8-րդ դ. վերջի և 9-րդ դ. առաջին կեսի պատմության վրա նա նույնպես հանգամանորեն կանգ չի առնում, պատճառաբանելով, թե այդ մասին գրել է Եսայուհ Բագրատունին, որի պատմությունը դժբախտաբար ցարդ չի հայտնաբերված: Դրասխանակերտցու պատմությունը հետաքրքիր և արժեքավոր է հատկապես 9-րդ դ. վերջերի - 10-րդ դ. առաջին քառորդի՝ Բագրատունի առաջին երեք թագավորների (Աշոտ Ա, Սմբատ Ա, Աշոտ Բ) ժամանակաշրջանի վերաբերյալ: Այսինքն, նա փաստորեն տվել է Հայաստանի 35-40 տարիների, իր ապրած շրջանի պատմությունը, մանրամասն կանգ առնելով քաղաքական դեպքերի, Ատրպատականի էմիրների արշավանքների և դրա հետևանքով երկրում ստեղծված ծանր ու խառնաշփոթ դրություն վրա: Դրասխանակերտցին 897-929 թթ. հանդիսանալով երկրի հոգևոր առաջնորդը, կողմնակից էր Հայաստանի անկախության ամրապնդմանը և Բագրատունիների հզորացման միջոցով նրա կենտրոնացմանը: Այդ իսկ պատճառով նա պաշտպանում է վերջիններիս և հայ իշխաններին խարազանում անմիաբանության ու երկիրը թշնամու ձեռքը հանձնելու համար: Նրա Հայոց պատմության մեջ արժեքավոր վկայություններ կան նաև երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքի առանձին հարցերի մասին:

² Յովհաննու կարողիկոսի Դրասխանակերտցու պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912 (այսուհետև՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցի):

Թովմա Արծրունին գրել է Արծրունյաց տան պատմութիւնը³ Հնագույն շրջանից մինչև 850 թ., իսկ մի Անանուն Հեղինակ շարունակել է նրա պատմութիւնը և հասցրել մինչև 10-րդ դ. կեսերը: Թովմա Արծրունու աշխատութիւնը նվիրված լինելով Արծրունյաց նախարարական տան պատմութեանը, բնականաբար դժգոհութեամբ ու չափազանցած ձեռով է ներկայացնում Արծրունի իշխաններին: Այդուհանդերձ, նա արժեքավոր տեղեկութիւններ է պահպանել արաբական էմիրութիւնների, Վասպուրականի մյուս նախարարական տների ու Արծրունիների փոխհարաբերութիւնների, ինչպես նաև հողատիրութեան համար նրանց միջև տեղի ունեցող պայքարի մասին: Թովմա Արծրունու պատմութեան միջոցով մանրամասն տեղեկութիւններ ենք ստանում Վասպուրականի տնտեսական կյանքի ու այդ երկրամասում ծավալված կուլտուրական շինարարութեան մասին:

Մովսես Կաղանկատվացին գրել է Ազգանքի պատմութիւնը՝ սկզբից մինչև իր ապրած շրջանը՝ 10-րդ դ. կեսերը⁴: Նա մեծ չափով օգտվել է այլ մատենագիրներից և իր պատմութեան մեջ հաճախ քաղվածորեն մեջ է բերում նրանց: Ավելի արժեքավոր են նրա աշխատութեան երկրորդ և երրորդ գրքերը, որտեղ նա ուշագրավ փաստեր է հաղորդում քաղաքական և մանավանդ եկեղեցական դեպքերի ու հարաբերութիւնների մասին:

Ստեփանոս Տարոնեցին կամ Ասողիկը ապրել է 10-րդ դ. երեսուներկու թվականներից մինչև 11-րդ դ. առաջին տասնամյակը: Նրա «Տիեզերական պատմութիւնը», քաղկացած է երեք մասից կամ հանդեսից⁵: Առաջին երկու մասը տարբեր հեղինակներից քաղված Հայաստանի ու նրա հարևան երկրների պատմութեան համառոտ շարադրանքն է, ուստի և առանձին արժեք չի ներկայացնում: Կարևոր է երրորդ մասը, որն Ասողիկը սկսում է Աշոտ Ա Բագրատունու թագավորութիւնից և հասցնում Գագիկ Ա-ի ժա-

մանակը՝ 1004 թ., այսինքն տալիս է 117 տարվա պատմութիւն: Երրորդ մասի Բագրատունի առաջին երեք թագավորների պատմութիւնը նույնպես քաղված է նախորդ մատենագիրներից, իսկ մնացած մասն ինքնուրույն գործ է և առավել մեծ արժեք ունի: Ասողիկը Բագրատունյաց Հայաստանի խաղաղ ժամանակաշրջանի ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական ու մշակութային կյանքի պատմութեան կարևոր աղբյուր է:

Արիստակես Լաստիվերտցին գրել է Հայաստանի 1001–1072 թթ. պատմութիւնը՝ կանգ առնելով գլխավորապես բյուզանդական նվաճումների և սելջուկյան ավերիչ արշավանքների վրա⁶: Ինքն էլ ապրել է 11-րդ դարում, քանի որ 1049 թ. սելջուկների կողմից Արծն քաղաքի ավերման և մի քանի այլ դեպքերի ականատեսն է եղել: Լաստիվերտցու պատմութիւնն, օտարերկրյա արշավանքներին և քաղաքական անցքերին նվիրված լինելով հանդերձ, ուշագրավ փաստեր է պահպանել Հայաստանի արևմտյան շրջանների պատմութեան վերաբերյալ: Նա միաժամանակ թոնդրակյան գյուղացիական շարժման ամենակարևոր աղբյուրն է:

Ազրարային հարաբերութիւնների ուսումնասիրութեան համար առանձնահատուկ կարևոր աղբյուր է Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» աշխատութիւնը⁷: Պատմիչն իր ժամանակի (ապրել է 13-րդ դարի երկրորդ կեսում, մահացել 1305 թվականին), կրթված ու բանիմաց անձնավորութիւններից է եղել: Նա իր պատմութիւնը գրել է նախորդ մատենագիրների, վիմական արձանագրութիւնների, զանազան վավերագրերի, կալվածագրերի, հրովարտականների ու կաթողիկոսական շրջաբերականների հիման վրա՝ հաճախ բառացիորեն մեջ բերելով զրանք: Իր աղբյուրների նկատմամբ նա քննական վերաբերմունք է ցուցաբերել: Այդ առավելութիւնների շնորհիվ նրա աշխատութիւնը ոչ միայն իր ապրած ժամանակի, այլև նախորդ շրջանների և, առաջին հերթին, մեզ հետաքրքրողի ամբողջ Հայաստանի պատմութե-

³ Թովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917 (այսուհետև՝ Թովմա Արծրունի):

⁴ Մովսէսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912 (այսուհետև՝ Մովսես Կաղանկատվացի):

⁵ Ստեփանոսի Տարոնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական Ս. Պետերբուրգ, 1885 (այսուհետև՝ Ասողիկ):

⁶ Պատմութիւն Արիստակէսայ վարդապետի Լաստիվերտցոյ, Թիֆլիս, 1912 (այսուհետև՝ Արիստակէս Լաստիվերտցի):

⁷ Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփանոսի Օրբելյան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910 (այսուհետև՝ Ստեփանոս Օրբելյան):

յան կարևոր ազդեցութիւնը է: Օրբելյանը Հանգամանորեն անդրադառնում է Տաթևի վանքի խոշոր կալվածատեր դառնալուն, նշանավոր ֆեոդալներից տարբեր ժամանակներում նրան նվիրած գյուղեր նվիրելուն, սեփական միջոցներով վանքի գնած հողերին ու այգիներին, ինչպես նաև Սյունիքի իշխանների և եպիսկոպոսների գործունեութեանը: Այս բոլորի հետևանքով նա տարբերվում է մեր մյուս մատենագիրներից, դառնում ավելի վստահելի ու յուրօրինակ պատմիչ: Օրբելյանի աշխատութեանը միևնույն ժամանակ Սյունիքի գյուղացիական ապստամբութեան միակ աղբյուրն է:

Օգտագործել ենք նաև 12-13-րդ դդ. մատենագիրներ Մատթեսու Ուռհայեցու, Սամվել Անեցու, Ներսես Շնորհալու, Կիրակոս Գանձակեցու և Վարդան վարդապետի աշխատութեանները, որոնք երբեմն շատ արժեքավոր, նոր փաստեր են պարունակում Բագրատունյաց ժամանակաշրջանի պատմութեան վերաբերյալ:

Ն. Կարաուլովի, Պ. Ժուզեի և Բ. Խալաթյանի թարգմանութեանների միջոցով⁸ օգտվել ենք նաև արաբական պատմիչների երկերից: Պետք է ասել, որ արաբ հեղինակները շատ արժեքավոր վկայութեաններ են հաղորդում Հայաստանի քաղաքների, արհեստների ու առևտրի մասին, սակայն հողային հարաբերութեանների մասին գրեթե ոչինչ չեն հայտնում:

բ) Բագրատունյաց շրջանի տնտեսական պատմութեան ուսումնասիրութեան կարևոր աղբյուր են նաև հայկական դատաստանագրքերը: Դրանց մեջ առանձնապես արժեքավոր է Մխիթար Գոշի 12-րդ դ. հեղինակած դատաստանագիրքը⁹, որի մեջ որոշակիորեն արտացոլվել է տիրապետող և շահագործվող Դասակարգերի իրավասոցիալական վիճակը: Ծիշտ է, ինչպես Գոշի, այնպես էլ

մյուս դատաստանագրքերն ուչ են հանդես եկել, սակայն կազմված լինելով գերագանցապես սովորութեամբ իրավունքի հիման վրա, արտացոլել են նաև նախորդ էպոխան, մանավանդ որ միջին դարերում սովորութեանն ու տրադիցիաները կարևոր դեր էին խաղում և երկար պահպանում իրենց ուժը: Մասնավորապես Գոշի Դատաստանագրքում մեծ չափով տեղ է գտել նաև Բագրատունյաց թագավորութեան էպոխան, ուստի այն, որոշ վերապահումներով հանդերձ, նաև այդ շրջանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերութեանների ուսումնասիրութեան արժեքավոր աղբյուր է:

Մատենագրանում պահպանվող №№ 839, 8459, 5607 ձեռագրերի միջոցով օգտագործել ենք նաև Դավիթ Ալավկա որդու Դատաստանագիրքը կամ Կանոնական դատաստանագիրքը: Դավիթ Ալավկա որդին ապրել է ավելի մոտ ժամանակ՝ 12-րդ դ. առաջին կեսին, իսկ նրա դատաստանագիրքը հանդես է եկել նույն դարի 30-ական թվականներին: Սակայն այն ամբողջովին կենցաղային-բարոյական բովանդակությամբ ունի, որի պատճառով էլ շատ քիչ բան է տալիս մեզ հետաքրքրող հարցի կապակցությամբ: Այս դատաստանագիրքը վերջերս հրատարակվեց Ա. Աբրահամյանի կողմից: Ամբատ Գունդստարի Դատաստանագիրքը¹⁰ կազմվել է 13-րդ դ. Կիլիկիայի հայկական թագավորութեան տնտեսական ու քաղաքական կյանքի պատմութեան ազդեցութեան պայմաններում, ուստի այն տողերիս հեղինակի կողմից արավել զգուշությամբ է օգտագործվել:

գ) 9-11-րդ դդ. ազրաբային հարաբերութեանների ուսումնասիրութեան շատ կարևոր աղբյուր են վիմական արաձանագրութեանները: Դրանք սովորաբար փորագրվել են վանքերի կամ եկեղեցիների պատերի, պարիսպների, գերեզմանաքարերի, ամանների և այլ իրերի վրա: Արաձանագրութեանները կազմվել են գյուղեր, այգիներ, ջրաղացներ նվիրելու, գնելու կամ փոխանակելու, հարկեր հավաքելու, խոշոր շենքեր կառուցելու և նման այլ առիթներով, նշելով գրութեան ժամանակը: Այլ խոսքով ասած՝ դրանք սովյալ

⁸ Н.А. Караулов, Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане (Сборник материалов для описания местностей и племень Кавказа, выпуск XXIX, Тифлис, 1901, выпуск XXXI, Тифлис, 1902, выпуск XXXII, Тифлис, 1903, выпуск XXXVIII, Тифлис, 1908, (այսուհետև՝ СМОНПК), Արարացի մատենագրերը Հայաստանի մասին հասարեց և բարգմանեց Բագրատ Խալաթյանց, Վիեննա, 1919: П.К. Жузе, Муттағалибы в Закавказье в IX—XI вв. (К истории феодализма в Закавказье), материалы по истории Грузии и Кавказа, выпуск III, Тбилиси, 1937.

⁹ Մխիթարյալ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց, հրատ. Վ. Բաստամանցի, Վաղարշապատ, 1880 (այսուհետև՝ Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք):

¹⁰ Ամբատ իշխան (Գունդստարի) Դատաստանագիրք, հրատ. Ա. Կլոմեան, Վաղարշապատ, 1918 (այսուհետև՝ Ամբատ Գունդստար, Դատաստանագիրք):

ժամանակի սոցիալ-տնտեսական պատմութեան համար շատ արժեքավոր նյութեր են պարունակում:

Հայկական արձանագրութիւնների գերակշռող մասը տարբեր ժամանակներում հրատարակվել են պատմագիտական, բանասիրական և աշխարհագրական աշխատութիւններում ու պարբերականներում: Դժբախտաբար մինչ այժմ վիճակական արձանագրութիւնների ամբողջական գիտական ժողովածու չկա: Հրատարակի վրա է Կ. Կոստանյանի կազմած ժողովածուն¹¹, որը թերի է և հրատարակման որակի տեսակետից շատ հեռու է գիտութեան ներկա պահանջները բավարարելուց: Մինք օգտվել ենք այդ ժողովածուից՝ հարկավոր եղած փաստերը համեմատելով նրա մատնանշած աղբյուրների հետ:

Օգտագործել ենք նաև Կ. Բասմաջյանի հրատարակած Անիի, Բագնայրի և Մարմաշենի արձանագրութիւնները¹², ինչպես և Կ. Ղաֆաղարյանի հավաքած արձանագրութիւնների անտիպ ժողովածուն:

դ) Հնագիտական պեղումների հետևանքով հայտնաբերված նյութական կուլտուրայի մնացորդները շատ արժեքավոր նյութեր են տալիս՝ մասնավորապես հողագործութեան տեխնիկայի ու նրա զարգացման աստիճանի մասին: Հնարավորին չափով օգտագործել ենք Անիի և Դվինի պեղումներից հայտնաբերված նյութերը:

ե) Պատմութեան ուսումնասիրութեան կարևոր ու արժանահավատ աղբյուր են նաև Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, որոնցում խոսվում է ժամանակի կարևոր դեպքերի ու անցքերի, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական պատմութեան առանձին ուշագրավ փաստերի մասին: Բարեբախտաբար վերջերս հրատարակվեց Գ. Հովսեփյանի «Հիշատակարանք ձեռագրաց» ժողովածուի առաջին հատորը, որն ընդգրկում է 5-13-րդ դդ.¹³: Մինչև 12-րդ դ. հի-

¹¹ Վիճակյան տարեգիր, Յուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց, կազմեաց Կ. Կ. Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913 (այսուհետև՝ Վիճակյան տարեգիր):

¹² Կ. Բասմաջյան, Հայերէն արձանագրութիւնք (Անույ, Բագնայրի և Մարմաշենու), Պարիս, 1931:

¹³ Յիշատակարանք ձեռագրաց (Ե դարից մինչև 1250 թ.): Անթիլիաս, հ. Ա, կազմեց Գարեգին Ա կաթողիկոս Յովսեփեան, Անթիլիաս, 1951 (այսուհետև՝ Հիշատակարանք ձեռագրաց):

շատակարանները համեմատաբար սակավ են, իսկ 12-13-րդ դդ. դառնում են ավելի առատ ու բովանդակալից:

*

* *

Կղերաֆեոդալական պատմագիտութիւնը, հասկանալի պատճառով, չի անգրադարձել ինչպես սոցիալ-տնտեսական պատմութեան շատ հարցերի, այնպես էլ ֆեոդալական հողատիրութեանը: Այդ պատմագրութեան ներկայացուցիչները հիմնականում տվել են եկեղեցու, քաղաքական անցքերի պատմութիւնը, նկարագրել սոսկ երևույթների արտաքին կողմը՝ չխորանալով այդ երևույթներին ծնունդ տվող ներքին պատճառների մեջ:

Այսպես, օրինակ, Մ. Չամչյանը «Հայոց պատմութիւն» եռահատոր, իր ժամանակի համար ամփոփիչ բնույթ ունեցող աշխատութեան երկրորդ հատորի չորրորդ գիրքը նվիրել է Հայաստանի 856-1080 թթ. պատմութեանը¹⁴: Նա մանրամասնորեն շարադրել է միայն Բագրատունի թագավորների, Հայոց կաթողիկոսների և նրանց օրոք կատարված անցքերի, մանավանդ Բյուզանդիայի և Խալիֆայութեան հետ նրանց հարաբերութեան պատմութիւնը: Այլ խոսքով՝ Մ. Չամչյանը տվել է Բագրատունյաց նախարարական տան ու եկեղեցու պատմութիւնը:

Բուրժուական պատմագիտութիւնը, չնայած մի քանի քայլ առաջ է գնացել կղերաֆեոդալական պատմագրութիւնից, սակայն նա էլ չի կարողացել երևույթներին ճիշտ, սոցիալ-դասակարգային մեկնաբանութիւն տալ:

Լեոն իր «Հայոց պատմութեան» երկրորդ հատորում ընդարձակ տեղ է հատկացրել Բագրատունյաց շրջանի պատմութեանը¹⁵: Հեղինակը մի քայլ առաջ է գնացել կղերական պատմագրութիւնից և սկզբնաղբյուրների հիման վրա Հայաստանի 9-11-րդ դդ. պատմութիւնը շարադրելիս աշխատել է փաստերն իմաստավորել, բացատրել այս կամ այն երևույթի պատճառները: Սակայն նա նախ գերազանցապես ներկայացրել է երկրի քաղաքական ու կուլ-

¹⁴ Մ. Չամչյանց, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 673-1048:

¹⁵ Լեո, Հայոց պատմութիւն, հ. երկրորդ, Երևան, 1947, էջ 497-173:

սուբալկան պատմությունը և երևույթները բացատրել սուբյեկտիվ իդեալիստական դիրքերից: Այսպես, օրինակ, նա Բագրատունյաց անկախ թագավորության առաջացումը հիմնականում բացատրում է Աշոտ Բագրատունու վարչաքաղաքական ընդունակություններով: Լեոն նույն կերպ սխալ է մեկնաբանում նաև երկրի ֆեոդալական մասնատվածությունը՝ Հայաստանի տարբեր մասերում ինքնուրույն թագավորությունների ու իշխանությունների առաջացումը, դասակարգային պայքարի հարցերը, ինչպես նաև Բագրատունի, Սյունյաց և Արծրունյաց իշխանական տների հարաբերություններն ու ներքին կռիվները: Լեոնի մոտ երևույթների ներքին, սոցիալ-տնտեսական բացատրությունը բացակայում է:

Ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը հիմնականում զբաղվել է հին շրջանի ազրարային հարաբերությունների պատմության հարցերով: Նա նախ ուսումնասիրել է Բագրատունյաց շրջանի հարկերի առանձին տեսակները և, բացի այդ, «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում» արժեքավոր մենագրության մեջ¹⁶, առանձին գլխով քննել է մանր հողատիրության հարցն ինչպես հին, այնպես էլ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում: Ֆեոդալական հողատիրության հարցերը բավական ընդարձակ չափով տեղ են գտել և քննվել Խ. Սամուելյանի «Հին Հայ իրավունքի պատմություն» աշխատության մեջ¹⁷: Ճիշտ է, հեղինակին հետաքրքրում են Հայ իրավունքի պատմության հարցերը, սակայն այդ կապակցությամբ նա «Պետական և վարչական իրավունք» բաժնում քննում է 4-13-րդ դդ. հողատիրության, ֆեոդալական ծառայության, կառավարչության և անմիջական արտադրողների իրավունքի հարցերը: Հողատիրության և ընդհանրապես սոցիալական կյանքի վերաբերյալ արժեքավոր փաստեր բերելով և համապատասխան բացատրություններ տալով Հանդերձ, Խ. Սամուելյանը սխալ տեսակետ է զարգացնում հողի պետական սեփականություն գոյության և մի քանի այլ հարցերի վերաբերյալ:

9-11-րդ դդ. ֆեոդալական հողատիրության, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական պատմության հարցերն ամբողջական տրվել է

1953 թ. լույս տեսած «Очерки истории СССР» ձեռնարկի առաջին հատորի Ս. Երեմյանի գրած «Армения в IX – первой четверти XIII в.» ենթագլխում (էջ 589-641): Այդ ժամանակաշրջանի հողատիրության խնդիրներն այս կամ այն չափով շոշափվել են նաև Ս. Երեմյանի «Опыт периодизации истории Армении эпохи феодализма» (Вопросы истории 1951, № 7), Ս. Հակոբյանի «Հայ ժողովրդի ֆեոդալական շրջանի պատմության պերիոդիզացիայի հարցի շուրջը» («Տեղեկագիր» ՀՍՄՌ ԳԱ Հասարակագիտական բաժանմունքի, 1951, № 8) հոդվածներում: Ֆեոդալական հողատիրության և ընդհանրապես ուսումնասիրվող շրջանի ազրարային հարցերն ավելի հանգամանորեն քննվել են Բ. Հարությունյանի «Социально-экономическое положение в Армении XII в. по Судебнику Мхитара Гоша (Вопросы истории, 1952, № 3)», և «Крестьянские волнения Сюнии в X веке» (Ученые записки Ереванского государственного русского педагогического института ил. А.А. Жданова, Ереван, 1950, т. II) արժեքավոր հոդվածներում: Ի դեպ, վերջին հոդվածը, որտեղ բավարար չափով վեր է հանված Սյունիքի գյուղացիության պայքարը, մեզ համար արժեքավոր է հատկապես այն տեսակետից, որ հեղինակը գյուղացիության պայքարը կապել է հողատիրության մեջ կատարվող տեղաշարժերի՝ գյուղական համայնքների հաշվին խոշոր ֆեոդալական հողատիրության աճի հետ և մանրամասն կանգ է առել այդ խնդրի վրա:

Ֆեոդալական հողատիրության հարցերն ավելի մեծ չափով տեղ են գտել դիսերտացիոն, դեռևս անտիպ աշխատություններում:

Ս. Հակոբյանի դոկտորական դիսերտացիան¹⁸, նվիրված է Հայ գյուղացիության պատմությանը 4-13-րդ դդ.: Հեղինակն այս սովորածավալ մենագրության մեջ գյուղացիության պատմությանը զուգահեռ բավական հանգամանորեն կանգ է առնում նաև

¹⁶ Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Յերեվան, 1934:

¹⁷ Խ. Սամուելյան, Հին հայ իրավունքի պատմությունը, հ. I, Յերեվան, 1939:

¹⁸ Ս. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն (4-13-րդ դարեր), (դիսերտացիոն աշխատանք), անտիպ, Երևան, 1951:

հողային հարաբերությունների վրա: Նա իր թեմայի պահանջներին ելնելով՝ զարգացած ֆեոդալիզմի ողջ ժամանակաշրջանի՝ 9-13-րդ դդ. գյուղացիություն և նրա հետ կապված հողատիրության հարցերը միասին է քննում և միանգամայն ճիշտ ընդգծում 9-րդ դ. սկսած հողատիրության մեջ կատարված տեղաշարժերը:

Հ. Ութմազյանի թեկնածուական դիսերտացիան նվիրված է պատմական Հայաստանի նահանգներից մեկի՝ Սյունիքի 9-10-րդ դդ. տնտեսական և քաղաքական պատմությանը¹⁹: Սակայն հեղինակն իրավացիորեն այդ երկրամասի պատմությունը շարադրել է Հայաստանի ընդհանուր պատմության հետ կապակցված և զգալի տեղ է հատկացրել ոչ միայն Սյունիքի, այլև ամբողջ Հայաստանի հողային հարաբերություններին:

Հ. Նալբանդյանի դիսերտացիոն աշխատանքը վերաբերվում է 8-րդ դ. սկզբից մինչև 9-րդ դ. կեսը Հայաստանում արաբների վարած հարկային և վարչական քաղաքականությանը²⁰: Այս ուշագրավ աշխատանքը կարևոր է Բագրատունյաց ժամանակաշրջանին անմիջապես նախորդող գրեթե չուսումնասիրված էպոխայի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները թեկուզ ընդհանուր գծերով պարզաբանելու տեսակետից:

¹⁹ Հ. Ութմազյան, Սյունիքը 9-10-րդ դարերում, (դիսերտացիոն աշխատանք) անտիպ, Երևան, 1948:

²⁰ Հ. Նալբանդյան, Արաբների վարչական և հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում (8-րդ դ. սկզբից մինչև 9-րդ դ. կեսը), (դիսերտացիոն աշխատանք) անտիպ, Երևան, 1950:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 9-11-ՐԴ ԴԴ.

1. Երկրի անկախության վերականգնումը.

8-րդ դ. կեսերին Խալիֆայության ներսում Օմանյանների և Աբբասյանների միջև մղվող պայքարը վերջացավ վերջիններիս հաղթանակով: 750 թ. Աբբասյաններն անցան իշխանության գլուխ: Այդ նույն ժամանակ Հայաստանում ճնշվեց արաբական տիրապետության դեմ ուղղված 747-750 թթ., համաժողովրդական ապստամբությունը:

5796
Աբբասյանների դինաստիան ոչ միայն թեթևություն չբերեց Հայաստանին, այլև ավելի դաժան ու խիստ հարկային քաղաքականություն սկսեց վարել, քան Օմանյանները: Խալիֆայությունն արքունիքի աճող հսկայական ծախսերն ու շուսյությունները հոգալու համար անընդհատ եկամտի նորանոր աղբյուրներ էր փնտրում և հաճախ էր դիմում հարկերը ծանրացնելու միջոցին²¹: Ղևոնդը հարկային այդ ծանր քաղաքականության և դրա պատճառով Հայաստան եկած արաբ հարկահանի մասին գրում է. «... նախ ելեալ յաշխարհս Հայոց՝ բազում վշտօք և և նեղութեամբ վտանգէր զամենեսին և հասուցանէր ի չքաւորութիւն տնանկութեան, մինչև պահանջել հարկս և ի մեռելոցն: ... Խոշտանգէր և զընակիչս աշխարհիս բռնագոյն և դառն հարկապահանջութեամբ, առնուլ ըստ գլխոյ բազում զուգէս արծաթոյ, և դնել կնիք կապարեայ յամենեցուն պարանոցս»²²: Այսպիսով, արաբները հայերից պահանջում էին ոչ միայն ապստամբության երեք տարիների

²¹ Б.Н. Заходер, История средневековья (Халифат и Ближний Восток), Москва, 1944, էջ 40:

²² Ղևոնդ, էջ 127:

Հարկերը, այլև անգամ ստիպում էին այդ տարիներին մեռածների փոխարեն գլխահարկ վճարել: Աբբասյանները Հրաժարվեցին Հայոց Հեծելազորի պահպանման Համար դեռևս 652 թ. սահմանված 100.000 դահեկանը վճարելուց²³, որի ծանրությունը ևս Հարկերի ձևով ընկավ ժողովրդի վրա, ավելի ծանրացնելով նրա վիճակը: Որոշ նախարարներ Հալաթանքների պատճառով թողնում էին իրենց հողերը և անցնում Բյուզանդիայի սահմանները: «Էին ոմանք ի նախարարացն Հայոց,— գրում է Ղևոնդը,— որք մերժեալ լքին զժառանգութիւնս իւրեանց և փախստեայ անկան յաշխարհն Յունաց, ապաւինեալք առ կայսրն Կոստանդին»²⁴:

Ավելի շատ ծանրանում է գյուղացիների դրությունը, մանավանդ, որ առևտրի ու դրամաշրջանառության թույլ զարգացման և բնատնտեսության գերիշխանության պայմաններում նրանց ստիպում էին Հարկերի մի զգալի մասը դրամով վճարել, որի Հետևանքով գյուղացին ծայրահեղ աղքատացման և գրեթե ստրկական վիճակի մեջ էր ընկնում: Աբբասյանների այս քաղաքականությունը, Հասկանալի է, որ տարածվում էր ոչ միայն Հայաստանի, այլև Նալիֆայության կազմի մեջ մտնող մյուս երկրների ու ժողովուրդների վրա: Այդ է պատճառը, որ Աբբասյան դինաստիայի գոյության հենց սկզբնական շրջանից Նալիֆայության ներսում պարարտ հող ու նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին ապստամբական շարժումների Համար:

Խորասանում 755 թ. մեծ ապստամբություն է բռնկվում, որը դժվարություն է ճնշվում: Մոսուլում 765 թ. խոշոր ապստամբություն է սկսվում, որը քրդական ցեղերի աջակցության պայմաններում տարածվում է ամբողջ Հյուսիս-արևմտյան Իրանում: Միայն 786 թ. Նալիֆայությանը Հաջողվեց ճնշել այդ ապստամբությունը: Նալիֆայության դեմ բռնկված ապստամբությունների մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Մուկաննայի գլխավորած միջինասիական ժողովրդական ապստամբությունը (776–783): Մուկանան տարիներ շարունակ կատաղի դիմադրում էր, արաբա-

կան բանակին և Նալիֆայությունն ուժերի մեծ լարումով միայն կարողացավ ճնշել նրա ղեկավարած ապստամբությունը: Մուկաննան շրջապատման մեջ ընկնելով վերջ տվեց կյանքին՝ չջանկանալով գերի ընկնել²⁵:

8-րդ դ. երկրորդ կեսին Նալիֆայության դեմ բռնկված ընդհանուր ապստամբությունների մեջ կարևոր տեղ է գրավում նաև 774–775 թթ. Համաժողովրդական ապստամբությունը Հայաստանում: Այդ ապստամբության ազդանշանը տվեց Արտավազդ Մամիկոնյանը՝ սպանելով արաբ Հարկահաններին ու ոչնչացնելով իր դեմ շարժվող արաբական պատժիչ զորքը²⁶: Ապստամբությունն արագորեն տարածվեց Հայաստանի մյուս նահանգներում՝ ընդգրկելով երկրի մեծ մասը: Ապստամբներն ամենուրեք դատաստան էին տեսնում արաբ Հարկահանների հետ, Հարձակվում և գրավում այն ամրոցներն ու քաղաքները, ուր կենտրոնացված էին արաբական կայազորները: Սակայն 775 թ. վաղ գարնանը խալիֆալ-Մանսուրը (754–775) Ամիրի գլխավորությամբ 30 հազարանոց բանակ ուղարկեց Հայաստան: Արաբական զորքը Արճեշի մոտ 775 թ. ապրիլի 15-ին կատաղի մարտում հաղթեց Հայերին: Ղևոնդի խոսքերով ասած՝ արաբները «կոտորեցին զմեծ մասն հետևակ զօրուն որ յաշխարհաբնակ մարդկանէն էին քանզի էին մերկք և առանց զինուց և անհմուտք պատերազմի»²⁷:

Այնուհետև արաբական բանակը շարժվեց Կարինը պաշարող ապստամբների վրա, իսկ վերջիններս իմանալով այդ մասին՝ թողեցին քաղաքի պաշարումը և աշխատեցին փակել արաբական զորքի առաջընթացի ուղին: Հակառակորդ զորքերն իրար հանդիպեցին 775 թ. ապրիլի 24-ին՝ Բագրևանդ գավառի Արճնի գյուղի մոտ: Հայերը չնայած ճակատամարտի սկզբում գերակշռություն ունեին, այնուամենայնիվ, չկարողացան մինչև վերջ դիմադրել արաբական կանոնավոր բանակին և մեծ զոհեր տալով պարտվեցին²⁸:

²⁵ Б. Н. Заходер, *ibid.* աշխ. էջ 44:

²⁶ Ղևոնդ, էջ 138–139:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 147:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 149:

²³ Տե՛ս Բ. Առաքելյան, Ժամանակագրական դիտողություններ, ՍՍՍՐ ԳԱ հայկական ֆիլիալի «Տեղեկագիր», 1941, № 1, էջ 61–64:

²⁴ Ղևոնդ, էջ 133:

Խալիֆայությունն ապստամբների հետ խիստ դատաստան տեսնելով հանդերձ համոզվելով, որ անհնար է Հայաստանը բռնի միջոցներով հնազանդ պահել, գործնական քայլերի դիմեց արաբական տարրը երկրի ներսում ուժեղացնելու համար: Այսպիսով, Խալիֆայությունն իր տիրապետությունը Հայաստանում պահպանելու համար հարկադրված նոր մեթոդների էր դիմում:

Արաբները, ինչպես իրենց գրաված մյուս երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում հողային տարածություններն իրենց փաստական սեփականությունը չէին դարձնում: Նրանք հողի իրավական տնօրինումն էին վերցրել իրենց ձեռքը: Խալիֆին էր պատկանում բոլոր հայկական հողերի նկատմամբ գերագույն իրավունքը: Նա լավագույն հողերը նվիրում էր արաբական էմիրներին ու զինվորներին, որը վարձատրություն էր նրանց զինվորական ծառայության դիմաց և ուներ պայմանական բնույթ: Նման նպատակներով տնօրինելու համար խալիֆի ձեռքում հողային մշտական ֆոնդ էր լինում պետության հանդեպ հանցավոր համարվող կամ իրենց կալվածքները թողած և Բյուզանդիայի սահմաններն անցած նախարարների հողերը բռնագրավելու միջոցով: Չնայած դրան, արաբական տիրապետության առաջին շրջանում Օմայան դինաստիայի իշխանության ընթացքում, հողային հարաբերությունները մնում էին նախկինը: Հայ ֆեոդալները հիմնականում մնում էին իրենց հայրենական կալվածքներում և նրա ժառանգական տերերն էին, մանավանդ, որ արաբ էմիրներին հողեր նվիրելն ընդհանուր երևույթ չէր դարձել: Արաբներին այս շրջանում ոչ այնքան հողի սեփականությունն էր հետաքրքրում, որքան դրանից ստացված եկամուտը: Այդ պատճառով նրանք չէին հողում հողի մշակումը, այլ բավարարվում էին միայն նրա եկամուտը ստանալով՝ որով և ապահովում էին իրենց ապրուստը: Հողի մշակումը մնում էր տեղի բնակիչների ձեռքում: Արաբ էմիրների գրաված հողերում նույնպես մնում էին նախկին հայ գյուղացիները:

Արաբներն ամբողջ Անդրկովկասը դարձրին մի վարչական միավոր՝ «Արմենիա» անունով: Հայաստանը մտնում էր դրա մեջ, պահպանելով իր ինքնավարությունը: Այսինքն նրանք պահպա-

նեցին նաև երկրի վարչական ինքնավարությունը, որովհետև այդ հարմար էր հարկերի գանձման համար: Նախարարներին էր մնում ինչպես հողերի ժառանգական տիրապետության իրավունքը, այնպես էլ տվյալ գավառի իշխանությունը:

Արաբական տիրապետության ժամանակ Հայաստանում պահպանվում էին Հայոց իշխանի և սպարապետի պաշտոնները: Վերջինս ամբողջ հայկական զորքի գլխավոր հրամանատարն էր համարվում և խալիֆի պահանջով այն առաջնորդում էր դեպի պատերազմ: Հայոց իշխանը հավաքում էր հարկերը և դրանք հանձնում ոստիկանին կամ խալիֆին, հսկում երկրի ներքին կարգ ու կանոնը և միջնորդ էր նախարարների ու խալիֆի միջև: Հայոց իշխանի պաշտոնը ցկյանս տրվում էր գորեղ նախարարներից մեկին (եթե որևէ արտակարգ բան չէին պատահում), սակայն ոչ ժառանգական բնույթով: Այդ պաշտոնի հանձնումը կամ հետ վերցնումը խալիֆի միջոցով էր կատարվում: Նրա հաստատման հետ միաժամանակ, որը հանդիսավոր կատարվում էր խալիֆի կամ ոստիկանի կողմից, որպես պաշտոնի արտաքին նշաններ տրվում էին ձի, սուսեր ու հատուկ համազգեստ: Այդպիսի մի դեպքի նկարագրություն է տալիս Թովմա Արծրունին. «...հրամայեաց ածել առաջի իւր (խալիֆը—Վ.Բ.) զԱշոտ և զորդի նորա Գրիգոր: Եւ զգեցոյց նոցա հանդերձս և կանդենաց նշանակ իշխանական և էած սուսեր ընդ մէջ և կամար ականակապ և երիվար ընդիր մեծագարդ... և ի հնչիւնս փողոց. և քարողքն բարձրացուցանէին զերգսն մեծ և սաստիկ գոչմամբ, եթէ տուաւ իշխանութիւն Վասպուրական աշխարհին Աշոտոյ և որդւոյ իւրոյ Գրիգորի»²⁹ Իշխանի հեղինակությունը մեծ էր ու տարածվում էր ամբողջ Հայաստանի բնակչության, այդ թվում և հոգևորականության վրա: Երբեմն իշխանի և սպարապետի պաշտոնները կենտրոնանում էր մի անձնավորության ձեռքում:

Արաբներն իրենց տիրապետության հենց սկզբնական շրջանում ռազմական կարևոր նշանակություն ունեցող ամրոցներում, ինչպես նաև առևտրական կարևոր ճանապարհների վրա գտնվող

²⁹ Թովմա Արծրունի, էջ 328:

բերդաքաղաքներում հաստատեցին արաբական կայազորներ, որոնք հսկողութեան տակ էին պահում կարևոր ստրատեգիական նշանակութիւն ունեցող վայրերն ու առևտրական ճանապարհները: Դրանք քանակական տեսակետից այնքան մեծ չէին և կղզիացած էին տեղական բնակչութիւնից: Արաբները Կարինում այդ կղզիացածութիւնից ու այն ապստամբների համար հենարան դառնալուց վախենալով՝ 758 թ. արաբ ընտանիքներ տեղափոխեցին ու հաստատեցին այնտեղ և միաժամանակ ամրացրին քաղաքը³⁰:

Արաբական պահակազորեր էին հաստատվել նաև Դվինում, Նախճավանում, Շամքորում, Գանձակում, Արճեշում, Մանազկերտում և այլուր³¹: Այդպիսի ամրացված ռազմական կենտրոնների շուրջ բնակչութիւն էր հաստատում զանազան տեղերից գաղթեցրած արաբ բնակչութիւնը: Այն մասնակցում էր արաբական պահակազորային զորամասերի անկարգութիւններին և իր հերթին պատուհաս դառնում տեղական բնակչութեան համար: Այնուամենայնիվ արաբ բնակչութեան գաղթեցումը կատարվում էր շատ սակավ քանակով և ուներ պատահական բնույթ: Այնպես որ այն չէր կարող քիչ թե շատ շոշափելի ազդեցութիւն գործել կամ խախտել արաբական կայազորների կղզիացած վիճակը:

Այսպիսով, Հայաստանում գրեթե մինչև 8-րդ դ. կեսերն օտար տիրապետողն իշխում էր միայն քաղաքականապես, բռնի ուժի միջոցով: Երկրում բռնկվող ժողովրդական ապստամբութիւններն արաբներին համոզեցին, որ իրենց տիրապետութիւնը կայուն չէ, և որ իրենք չունեն սոցիալական կայուն հենարան: Այդպիսին ստեղծելու համար նրանք որոշեցին արաբական տարրը ուժեղացնել երկրի ներսում և այդ նպատակով 8-րդ դ. վերջերից սկսվեց Խորաստանից և Միջագետքից արաբական ցեղերի մասսայական գաղթեցումը դեպի Հայաստանի կենտրոնական գավառներ: 9-րդ դ. արաբ պատմագիր Յակուբին գրում է. «Ռաշիդը նշանակեց ... Յուսուֆ Սուլամիին Հայաստանի (կառավարիչ)», որը գաղթեցրեց այդ երկիր Նիզարի (ցեղից) մարդկանց ... նիզարիտները, Յու-

սուֆի ժամանակ բազմացան: Հետո Ռաշիդը նշանակեց Ղազիդ իբն Մազայադ իբն Ջայադ ալ - Շայբանիին, որը բոլոր կողմերից գաղթեցրեց Ռաբիա ցեղերը այնքան շատ, որ նրանք այսօր կազմում են (արաբ) բնակչութեան մեծ մասը: Առհասարակ նա հաստատ կարգի տակ դրեց երկիրը, մինչև որ խռովութիւնը միանգամայն վերացավ»³²:

Արաբական ցեղերի գաղթեցման հետևանքով աստիճանաբար Հայաստանում մի շարք էմիրութիւններ առաջացան: Դվինում և նրա շրջակայքում ամրացել էին շահապյանները, Առբերանի շրջակայքն Ամյուկ և Բերկրի ամրոցներով զբաղվել էին ութմանի արաբական ցեղերը, Մանազկերտը, Արճեշը և Խլաթը զավթել էին կայսիկները, որի շխյներից մեկը Մուսա-իբն-Ջուրարան 9-րդ դ. սկզբներին զբաղվելով Արզանի շրջանը, նոր ֆեոդալական տան հիմք դրեց: Նրանից ոչ հեռու Ամիդում նստում էր Իսա-իբն-Շեխլը, իսկ Նախճավանում հաստատվել էր մի այլ ցեղ³³: Այսպիսով, օտար էթնիկական էլեմենտն ամուր ամրանում էր երկրի ներսում և Հայաստանի քաղաքական ու էթնիկական ամբողջութեանը մեծ վտանգ էր սպառնում:

Խալիֆայութիւնն արաբական այս ցեղերին աշխատում էր զարձնել իր նեցուկը տեղական ապստամբութիւնները ճնշելու և ընդհանրապես երկիրը հնազանդ պահելու գործում: Սակայն դա նրան չհաջողվեց:

Երկրում հաստատվող արաբական ցեղերը սկսեցին տիրանալ կալվածքների, որպիսիք շնորհում էր խալիֆը, կամ նրա օգնութեամբ իրենք էին դրանք զանազան միջոցներով ձեռք բերում: Արաբական ռազմացեղային այդ ավազանին տեղական ազդեցութեան հետևանքով ժամանակի ընթացքում ֆեոդալականացման ենթարկվեց ու վերածվեց ռազմահողատիրական ազնվականութեան: Նրանք յուրացրել էին տեղական բնակչութեան կյանքի, սննդի, հագուստեղենի ու ընդհանրապես ֆեոդալական նիստ ու

³⁰ Առնդ, էջ 130:

³¹ Տե՛ս Հ. Նալբանդյան, նշվ. աշխ., էջ 57-59:

³² Արաբացի մատենագրերը Հայաստանի մասին, էջ 110-111:

³³ Տե՛ս Մ. Կ. Жызе, նշվ. աշխ., էջ 180, 203:

կացի ձեերը և իրենց հերթին փոխադարձ ազդեցություն էին գործում նրանց վրա:

Արաբական էմիրներն ու շեյխերն աստիճանաբար երես դարձնելով իսլամադավանությունից, թեքվում էին դեպի տեղական ֆեոդալական իշխանությունները, որոնց հետ կապվել էին նաև բարեկամական կապերով: Այդ էմիրությունների տնտեսական և քաղաքական շահերը նրանց մղում էր դեպի հայ ֆեոդալները: Նրանք ավելի նպատակահարմար էին համարում կապվել տեղական դինաստիաների, քան դեպի անկում գնացող իսլամադավան հետ: Այնպիսի դեպքեր, երբ արաբ էմիրներն իրենց ջոկատներով օգնության էին գալիս կենտրոնական իշխանության դեմ ապստամբած հայ ֆեոդալներին, եզակի չէին: Այսպես, օրինակ, 851 թ. հայ ֆեոդալներին օգնության եկան Տարոնի Բազրատ Բազրատունու փեսա, Արզանի էմիր Մուսա-իբն-Չուբարան և ուրիշ էմիրներ: 9-րդ դ. արաբական էմիրությունների ֆեոդալականացման պրոցեսն այնքան էր առաջ գնացել և որպես ինքնուրույն ֆեոդալական տներ նրանք այնքան էին կայացել, որ տեղական ֆեոդալների նման իսլամադավանության անկախանալու որոշակի ձգտումներով էին հանդես գալիս և այդ նպատակով հաճախ գործակցում էին նրանց հետ³⁴:

Մյուս կողմից, իսլամադավանները 9-րդ դ. սկսած կանգնում է աստիճանական թուլացման ու քայքայման ուղու վրա: Չնայած Հարուն ալ-Ռաշիդը (786—809 թթ.) կարողացավ կարճ ժամանակով ուժեղացնել երկրի կենտրոնացումը, ամրապնդել պետական կարգն ու իսլամադավան հեղինակությունը, այնուամենայնիվ դեռևս նրա կառավարման ժամանակ իսլամադավանները ցույց տվեց քայքայման առաջին նշանները: 800 թ. Հյուսիսային Աֆրիկան ընդամիշտ դուրս եկավ Աբբասյանների տիրապետությունից: Նրա կառավարման վերջին շրջանում խորասանն ու Միջին Ասիան ըզկտվում էին հզոր ժողովրդական ապստամբություններով, իսկ մի քանի տարի հետո սկսվեց Բաբելի գլխավորած իսլ-

ոսամյանների հուժկու շարժումը, (816—837 թթ.), որի նմանը չէր տեսել իսլամադավանները:

Այն սկսվեց Ատրպատականում, կարճ ժամանակում մեծ ծավալ ստացավ: Բաբելն իր ջոկատներով ավելի քան քսան տարի շարունակ կատաղի կռիվներ մղեց արաբական բանակների դեմ, մի քանի անգամ պարտություն մատնելով նրանց: Խուսամյան շարժումը իսլամադավաններից մեծ նյութական միջոցներ ու զորական ուժ կլանեց՝ արագացնելով նրա կործանումը: Շարժմանը մասնակցում էին նաև Ադվանքի ու Սյունիքի որոշ ազնվականներ, որոնք աշխատում էին օգտվել դրանից՝ արաբական լուծը թոթափելու համար: Սակայն, երբ տեսան, որ ապստամբությունն ուղղվում է նաև իրենց դեմ՝ հեռացան շարժումից: Նրանք անգամ իսլամադավան օգնեցին ապստամբությունը ճնշելու գործում՝ բռնելով և արաբներին հանձնելով Բաբելին³⁵:

Բաբելի շարժումը կենտրոնական իշխանության հեղինակությունը մեծ հարված հասցրեց և Աբբասյանների բոլոր թշնամիներին ցույց տվեց, որ հսկայածավալ իսլամադավանները կավե ոտքերի վրա է կանգնած:

Բաբելի շարժման տարիներին իսլամադավան շփոթվածությունը և զբաղվածությունն օգտագործելով՝ ժայռամասային երկրներն ինքնուրույն դառնալու ավելի ուժեղ և ռևալ փորձեր կատարեցին: 9-րդ դ. 30-ական թվականներին իսլամադավան ժայռամասներում և, առաջին հերթին, արևմուտքում այնքան էր ուժեղացել անկախության համար մղվող պայքարը, որ արաբական զորքերի գլխավոր հրամանատարը իսլամադավան պահանջում էր իրեն ազատել հրամանատարությունից, որովհետև չէր կարողանում ապստամբներին հնազանդեցնել³⁶:

Իսլամադավան աստիճանական թուլացմանը զուգահեռ աճում էր ֆեոդալական իշխանությունների թիվը, ամրապնդվում նրանց անկախությունը: 9-րդ դ. երկրորդ քառորդին փաստորեն

³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 183:

³⁵ Տե՛ս Հավարուն պատմության վարդապետի լուսարանայ, Վենետիկ, 1862, էջ 79, (այստեսն՝ վարդապետ), Очерки истории СССР период феодализма, часть первая (IX—XIII вв.), Москва 1953, էջ 647:

³⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 178:

Խալիֆայության ամբողջ տերիտորիան, այդ թվում նաև Հայաստանը, բաղկացած էր սեփական բերդերում ու ամրոցներում ամրացած բազմաթիվ իշխանութուններից ու էմիրութուններից: Նրա քայքայումն այնքան էր առաջ գնացել, որ ակնհայտ էր դարձել նաև մեր պատմիչներին: Ասողիկն այդ մասին գրում է. «Իսկ յայնմհետէ և յառաջ թէ և ոչ այլ ազգք տիրեցին ի վերայ նոցա՝ այլ ինքեանք յինքեանս բաժանեալ՝ հակառակ ինքեանց եղեալ»³⁷:

Արաբների տիրապետության շրջանում Հայ նախարարութունների տնտեսական և քաղաքական կյանքում զգալի տեղաշարժեր էին կատարվել: 8-րդ դ. սկսած որոշ նախարարական տների ոչնչացման, նրանց մի մասի Բյուզանդիա հեռանալու և Ֆեոդալական Հողատիրության համար մղվող ներքին պայքարում աստիճանաբար շարքից դուրս գալու հետևանքով Ֆեոդալական այդ տների կազմն ու դերը զգալիորեն փոփոխվել էին:

Ծանոթանանք մի քանի խոշոր նախարարական տների կրած փոփոխութունների հետ:

Արաբների կողմից Հայաստանը գրավվելու ժամանակ Արծրունիները հաստատված էին փոքր Աղբակում և Կղարճքում: Աբբասյան դինաստիայի հաստատման ժամանակ, երբ Բագրատունիները որպես Օմայանների կողմնակիցներ մի առ ժամանակ հետ մղվեցին, Արծրունիներն օգտվեցին հարմար պայմաններից և Վասպուրականում հաստատեցին իրենց իշխանութունը: Սահակ, Համազասպ և ապա Գագիկ Արծրունի եղբայրները հաջող մարտեր մղելով Ատրպատականից Վասպուրական արշաված արաբ զորավար Սուլեյմանի դեմ, նրան դուրս քշեցին երկրից և ընդարձակեցին իրենց կալվածքները³⁸: 774–775 թթ. ժողովրդական ապստամբութունից հետո նրանք տիրեցին նաև Ռչտունիքին: Արծրունիներն իրենց տիրութենի ընդարձակումը շարունակեցին նաև հետագայում և 9-րդ դ. կեսերին՝ Բուզայի արշավանքի ժամանակ,

³⁷ Ասողիկ, էջ 136: Տե՛ս նաև Պատմութիւն Հայոց, արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ, Թիֆլիս, 1910, էջ 76–77:
³⁸ Տե՛ս Անոն, էջ 130–131, 133–134, հմմտ. Ասողիկ, էջ 132–133:

իրենց իշխանութունը տարածել էին գրեթե ամբողջ Վասպուրականի վրա:

Ուշագրավ են նաև Մամիկոնյան Ֆեոդալական տան կրած փոփոխութունները, մանավանդ առաջնութուն ձեռք բերելու համար նրանց և Բագրատունիների միջև առաջացած երկարատև պայքարը: Արաբական արշավանքների սկզբնական շրջանում Մամիկոնյաններին էին պատկանում Տարոնը³⁹, Բագրևանդը և Արազածոտնը⁴⁰: Նրանք Հողեր ունեին նաև Արշարունիքի և Տայքի հարավում: Այս ընդարձակ կալվածքներին համապատասխան նրանք Համազասպ ու Գրիգոր Մամիկոնյանների ժամանակ (7-րդ դ. երկրորդ կես) մեծ ազդեցություն ունեին և երկրում կարևոր դեր էին խաղում⁴¹: Օմայանների և Աբբասյանների գահակալական կռիվների շրջանում և վերջիններիս իշխանության գլուխ անցնելուց հետո Մամիկոնյանները մի կարճ ժամանակ շահեցին: 744 թ., երբ իշխան Աշոտ Բագրատունին գտնվում էր Ասորիքում, ուր օգնում էր իր հովանավոր Մրվան-իրն-Մուհամեդին, ռատիկան Իսահակ-իրն-Մուզիմն, Աշոտ Բագրատունու փոխարեն սպարապետ նշանակեց Գրիգոր Մամիկոնյանին⁴²: Շուտով Մրվանն իր հակառակորդաներին հաղթելով մեծ պարգևներով Աշոտ Բագրատունուն վերադարձրեց Հայաստան և սպարապետի պաշտոնը կրկին հանձնեց նրան՝ դժգոհեցնելով Գրիգոր Մամիկոնյանին ու նրա կողմնակիցներին. «Եւ յայնմհետէ ոչ դադարէր Գրիգոր յերկնելոյ զհակառակութիւն ... թէպէտև վասն երկիրդի բռնաւորացն առնէր խաղաղութիւն ընդ Աշոտոյ բանիւք միայն.»⁴³: Արաբական երկու դինաստիաների բոլորովն պայքարի ժամանակ Խալիֆայության բռնակալութունից ազատագրվելու համար: Հայաստանում Գրիգոր Մամիկոնյանի գլխավորութեամբ ապստամբութուն սկսվեց. Նախարարների ճնշման տակ Աշոտ Բագրատունին ևս միացավ ապստամբներին, սակայն շուտով նրանց դավաճանելով

³⁹ Ասողիկ, էջ 62:
⁴⁰ Անոն, էջ 15:
⁴¹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 88–93, հմմտ. Անոն, էջ 12, 14–16:
⁴² Այս Գրիգոր Մամիկոնյանին չպետք է շփոթել մյուս Գրիգորի հետ: Նրանք տարբեր անձնավորություններ են:
⁴³ Անոն, էջ 121:

իր փոքրաթիվ Համախոհների հետ փորձեց անցնել արաբների կողմը: Գրիգոր Մամիկոնյանը իմանալով այդ մասին՝ բռնեց ու կուրացրեց նրան և ստանձնեց Հայոց իշխանի ու սպարապետի պաշտոնը⁴⁴:

Արասյաններն իշխանության գլուխ անցնելով աշխատում էին Հայաստանի ազդեցիկ Ֆեոդալական տներից որևէ մեկին իրենց հենարան դարձնել: Հարմար թեկնածու կարող էին լինել Բագրատունիները, սակայն նրանք Արբասյանների Հակառակորդ Օմայանների կողմնակիցները և ժամանակին նրանց իշխանության պաշտպաններն էին հանդիսանում: Մամիկոնյանները ընդհակառակը, պայքարում էին Օմայան դինաստիայի դեմ, սակայն սրանք էլ Հայտնի էին իրենց Հակաարաբական և բյուզանդասիրական քաղաքականությամբ: Այդ պատճառով էլ Արբասյանները որոշեցին կրկին առաջ քաշել զեպի Խալիֆայություն թեքված և արաբների Համար նպաստավոր քաղաքականություն վարող Բագրատունիներին, քան հենվել անբարեհույս Մամիկոնյանների վրա: Գրիգոր Մամիկոնյանի եղբայր Մուշեղի կարճատև իշխանությունից (756–753) հետո Հայոց իշխանի պաշտոնը հանձնվեց Սահակ Բագրատունուն (753–775)⁴⁵, իսկ սպարապետությունը՝ Սմբատ Բագրատունուն⁴⁶: Սրանք աստիճանաբար սկսեցին զրավել Մամիկոնյանների Վանա լճի արևմտյան մասում ընկած տիրույթները, առաջին հերթին Տարոնը և Խլաթը:

Մամիկոնյանների հակվածությունը դեպի Բյուզանդիա հիմնականում բացատրվում էր նրանով, որ նրանց պատկանող գավառները գտնվում էին երկրի արևմտյան մասում, ուր ուժեղ էր կայսրության ազդեցությունը: Խալիֆայության կողմը թեքվելու դեպքում Բյուզանդիան ամեն ժամանակ կարող էր ավերել նրանց կալվածքները: Բացի այդ, նրանք անմիջապես սահմանակից չլինելով Խալիֆայությանը՝ Համեմատաբար ապահով էին նրա արշավանքներից, իսկ անհրաժեշտության դեպքում ապաստանում էին կայսրության սահմաններում:

Արաբների տիրապետության դեմ բռնկված 774–775 թթ. ժողովրդական ապստամբության կազմակերպիչներն ու հիմնական ռեզիստները, ինչպես գրեթե միշտ, Մամիկոնյաններն էին: Այս ապստամբության ճնշումից հետո Մամիկոնյան Ֆեոդալական տունը, որը մինչ այդ խոշոր դեր էր խաղում Հայաստանի քաղաքական կյանքում, այնպիսի մեծ հարված ստացավ, որ ընդմիշտ հեռացավ քաղաքական ասպարեզից: Նրանք դրանից հետո կորցրին սեփական ժառանգական հողերի մեծ մասը, որոնք գերազանցապես անցան Բագրատունիներին ու իրենց խզուկ գոյությունը շարունակեցին պահպանել Բագրևանդում և այլ տեղերում:

Բագրևանդի Մամիկոնյանների վերջին ժառանգը Գրիգորն էր, որին Բուզան մյուս ձեռքակալված Հայ իշխանների հետ ուղարկեց Սամարա: Ազատված նախարարների հետ Սամարայից Հայրենիք վերադարձավ նաև Գրիգոր Մամիկոնյանը և յոթ օր իր դավառում ընտելվելուց հետո ընական մահով մահացավ: Դրանից հետո խալիֆի հրամանով ոստիկան Մահմետը «պատու է զԱշոտ, տալով նմա զգաւառն Բագրևանդ, և արծաթ բիւրս հինգ: և յայնմհետէ բարձաւ ի Հայոց յաշխարհէս ազգն Մամիկոնէից»⁴⁷:

Պատմական ասպարեզից հեռացած Մամիկոնյանների փոխարին Ֆեոդալական ժառանգական հողատիրության համար մղվող պայքարում հաղթող դուրս եկան նախկինում ոչ այնքան հզոր Բագրատունիները, ինչպես նաև Արժրունի ու Սյունյաց Ֆեոդալական տները: Դրանց մեջ քաղաքական ու տնտեսական հզորության տեսակետից առավել կարևոր դեր սկսեցին կատարել Բագրատունիները: Նրանք արգեն Հայաստանի կառավարչի (իշխանի) և սպարապետի պաշտոնները դարձրել էին իրենց Ֆեոդալական տան ժառանգական արտոնությունը:

774–775 թթ. հակաարաբական ապստամբությանը մասնակցում էին և մարտի զաշտում Մուշեղ ու Սամվել Մամիկոնյանների հետ հերոսի մահով ընկան նաև Հայոց իշխան Սահակ ու սպարապետ Սմբատ Բագրատունիները⁴⁸: Այդ պատճառով էլ, ապստամբության պարտությունից հետո, Բագրատունիներն էլ հար-

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 120–124:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 128:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 138

⁴⁷ Վարդան վարդապետ, էջ 81:

⁴⁸ Ղևոնդ, էջ 150:

ված ստանալով ժամանակավորապես թուլացան: Սակայն որոշ ժամանակ անց նրանք ավելի ամրապնդեցին իրենց դիրքերը՝ ձեռք բերելով Հայոց իշխանի ու սպարապետի պաշտոնները:

806 թ. Հայոց իշխան նշանակվեց վերոհիշյալ ապստամբության ժամանակ զոհված Սմբատ սպարապետի որդի Աշոտ Մսակեր Բագրատունին, որը ղենց Կամսարականների կալվածքները և իր աթոռանիստը Կոզովիտ գավառից տեղափոխեց Շիրակի Բագավան ավան՝ հիմնադրելով Բագրատունիների Շիրակի ճյուղը⁴⁹: Նրա եղբայր Շապուհը վարում էր սպարապետության պաշտոնը:

Բաբելի շարժման ժամանակ «Արմենիայի» ոստիկանն ամբողջովին զբաղված էր նրա դեմ մղվող պայքարով և ժամանակ ու հնարավորություն չունեի զբաղվելու իրեն հանձնարարված երկրների ներքին գործերով: Այդ իսկ պատճառով խալիֆը ոստիկանի ֆունկցիաներն ամբողջովին վերապահեց իշխան Բագարատ Բագրատունուն⁵⁰ (826–851) նրան հանձնելով Հայոց իշխանի տիրույթը և ամբողջ «Արմենիայից» հավաքվող հարկերի պատասխանատվությունը: Դրա պատճառը նաև այն էր, որ իսլամական իշխանն այս ժամանակվանից սկսած սիրաշահում էր Բագրատունիներին, վախենալով, որ նրանք կթեքվեն դեպի Բյուզանդիա: Բացի այդ, Բագրատունիներն իրենց ռազմաքաղաքական գործընթացում անհրաժեշտ էին իսլամական իշխանին՝ արաբական էմիրներին հնազանդ պահելու գործում: Այս շրջանում հայ ֆեոդալներն այնքան էին ինքնուրույնացել ու տնտեսապես զորեղացել, որ անգամ արհամարհում էին իսլամական ներկայացուցչին և հրաժարվում հարկ վճարելուց: Այդ մասին արաբ պատմագիր Բելաձորին գրում է. «Հայաստանի իշխանները նստած էին իրենց երկրներում և նրանցից ամեն մեկը պաշտպանում էր յուր գավառը: Երբ այստեղ էր գալիս ամիրապետի ոստիկանը, նրանք ջանում էին նրա սերը զբաղել և եթե նա նրանց հետ ազնիվ, բայց խիստ էր վարվում, նրանք նրան հարկ էին վճարում, հակառակ դեպքում նրան

⁴⁹ Ասողիկ, էջ 106:

⁵⁰ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 116:

հրապարակորեն հայհոյում էին և արհամարհում նրա հրամանը»⁵¹:

Բաբելի շարժումը ճնշելուց հետո կենտրոնական իշխանութունը նորից մտահոգվեց իր թուլացած դիրքերն ամրապնդելու հարցով: Խալիֆայությունը 850 թ. Աբու Սարդ ոստիկանին ուղարկեց Հայաստան երկրի ինքնավարությունը վերջ տալու և հարկեր հավաքելու համար: Այդ պատճառով նույն թվին Հայաստանում մի նոր, հզոր ապստամբություն բռնկվեց: Ապստամբությունը ճնշելու համար 851 թ. Մուսավաքիլ խալիֆը (847–861) Հայաստան ուղարկեց Աբու Սաիդի որդի Յուսուֆին, որը եկավ Խլաթ, նենգություն բանտարկեց իշխանաց իշխան Բագարատ Բագրատունուն և ուղարկեց Սամարա: Այնուհետև Յուսուֆն անցավ Մուշ, սակայն այնտեղ հերոս սասունցիների կողմից արաբական բանակը ոչնչացվեց, ինքն էլ սպանվեց⁵²:

Պատմական այս իրողությունն իր գեղարվեստական խոր արտացոլումը դատվ «Սասնա Շուքը» ժողովրդական էպոսի մեջ, որը վիպականորեն արտացոլել է արաբական տիրապետության դեմ հայերի մղած քաջարի պայքարը: Չնայած այս հոյակապ էպոսի համար անմիջական նյութ են հանդիսացել 851 թ. Յուսուֆի դեմ սասունցիների մղած հերոսական կռիվները, սակայն, ինչպես այդ հատուկ է ընդհանրապես ժողովրդական էպոսներին, «Սասնա Շուքը»-ում՝ միևնույն ժամանակ գեղարվեստորեն ընդհանրացվել է 7–10-րդ դդ. Հայաստանում, մասնավորապես Սասունում ու նրա հարևան գավառներում իսլամական իշխանի դեմ հայ ժողովրդի մղած հերոսական պայքարը:

Յուսուֆի սպանությունից ու արաբական բանակի ջախջախումից հետո ապստամբությունը տարածվեց ամբողջ Հայաստանում, Վիրքում ու Աղվանքում: Խալիֆն ապստամբների հետ դատաստան տեսնելու համար թյուրքական ծագում ունեցող դաժան հրամանատար Բուղայի գլխավորությամբ մի մեծ զորամաս ուղարկեց Հայաստան: Բուղայի պատժիչ զորամասը ցրվեց ամ-

⁵¹ Արաբացի մատենագիրը Հայաստանի մասին, էջ 63, հմմտ. Ս.Կ. Ջյոսե, նշվ. աշխ. էջ 189:

⁵² Տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 199, 201–202:

բողջ երկրում, դաժանորեն հաշիվ տեսալ Հերոսական դիմադրութունն ցույց տվող ժողովրդի հետ, ապա հրով ու սրով հնազանդեցնելով նաև Վիրքն ու Աղվանքը 855 թ. գերիներով ու մեծ ավարով վերադարձալ Սամարա:

Հակաարարական ապստամբութունների հետ նման կերպ դաժան դատաստան տեսնելով Հանդերձ Աբբասյանները չէին կարողանում և չէին էլ կարող ինքնապաշտպանության քայքայման առաջն առնել, նրա դրութունը կայունացնել: Առանձին դեպքերում Աբբասյանները ինքնապաշտպանության կազմի մեջ մտնող ժողովուրդներին հնազանդեցնելու գործում ժամանակավոր Հաջողութուն կարող էին ունենալ, սակայն դա չէր կարող ընդհանուր քայքայման առաջն առնել, որովհետև ինքնապաշտպանության քայքայումն Գ-րդ դ. կեսերից սկսած անխուսափելի էր դարձել: Բանն այն է, որ ինքնապաշտպանության մեջ մտնող տարբեր երկրներում ֆեոդալականացման պրոցեսն այնքան առաջ էր գնացել և ինքնուրույնութան ձգտող ազնվականութունը անտեսապես այնքան էր ուժեղացել ու կայունացել, որ նրան համար ինքնապաշտպանությունը դարձել էր ավելորդ բեռ: Այդ ֆեոդալ-իշխաններն ամեն կերպ աշխատում էին վերջնականապես թոթափել կենտրոնական իշխանութունը: Ընդ որում, նույնաման ձգտումներով էին հանդես գալիս արաբական հատկապես ծայրամասային երկրների կառավարիչները որովհետև ինքնուրույն դառնալու անտեսական նախադրյալներն առկա էին նաև նրանց մոտ: Ինքնապաշտպանության թուլացումն ու աստիճանական քայքայումը և հետզհետե հզորացող ֆեոդալական իշխանութունների անջատողական ձգտումները փոխապայմանավորված էին և միևնույն երևույթի երկու տարբեր կողմերն էին:

Տեղական խոշոր հողատերերի հետ համաձայնութան գալու միջոցով ինքնապաշտպանության անհուսալի փորձեր էին կատարում պետութան վիճակը բարելավելու ուղղությամբ, առանց հաշիվ առնելու, որ այդ ֆեոդալական իշխանութունների քաղաքական նպատակը ինքնապաշտպանության անջատվելն էր:

Մյուս կողմից, Գ-րդ դ. կեսերից սկսած պետության համար կատարյալ պատուհաս էր դարձել թուրք վարձկաններից կազմված արքունական զվարդիան, որն ինքնակամ իրար հետևից դաժ

էր ըարձրացնում կամ դաժադրվում ցանկացած խալիֆի, դրանով իսկ նպաստելով պետութան խառնակ վիճակին և առանձին երկրների ու էմիրութունների անկախ դառնալուն⁵³:

Ինքնապաշտպանության անկախանալու և ինքնուրույն պետութուն ստեղծելու համար Հայաստանում նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել: Արաբական ինքնապաշտպանության թուլացման և Հայ իշխանական տների վրա նրա անմիջական վերահսկողութուն ունենալուց զրկվելուն զուգընթաց, Հայ ֆեոդալները հետզհետե վերականգնում ու ընդարձակում էին իրենց ժառանգական հողատիրության իրավունքը, այդ հողերից և ռազմական կարևոր բնակավայրերից աստիճանաբար դուրս քշելով արաբական էմիրներին: Նրանք դրա հետևանքով փաստորեն դարձել էին հայկական հողերի մեծ մասի տերն ու տնօրենը և ձեռք էին բերել հսկայական անտեսական ու ռազմական միջոցներ:

Մասնավորապես Բագրատունիները Գ-րդ դ. կեսերին այնքան հողեր էին ձեռք բերել ու միջոցներ կուտակել, որ տեր էին դարձել ոչ միայն կենտրոնական Հայաստանի մեծ մասին, այլև միաժամանակ իրենց ձեռք էին գցել տեղական իշխանութունն ու գինվորական վարչութունը, թեև դեռևս արաբներին ենթակա վիճակում:

Հայ իշխանական տներն իրենց ժառանգական հողատիրական իրավունքները հաստատելու և սեփական տիրույթներն ընդարձակելու համար մասնակցում էին բարդ քաղաքական խնդիրներին, կռաւիցիաներ կազմելով ինտերվենտներ ու դավադրութուններ սարքում իրար նկատմամբ: Այնուամենայնիվ, Հայ ֆեոդալների համար այս շրջանում կարևորը ինքնապաշտպանության անկախանալու հարցն էր և նրանք այս խնդրում հիմնականում միասնաբար էին հանդես գալիս:

Ինքնապաշտպանության թուլացումն այնքան էր որոշակի դարձել, որ անգամ Բուղայի ավերիչ արշավանքներից մի քանի տարի հետո ինքնապաշտպանության վերականգնում էր Աշոտ Բագրատունուն ճանաչել Հայոց

⁵³ Б. Н. Заходер, *с*зл. աշխ., էջ 53-54:

իշխանաց իշխան, նրան Հանձնելով երկրի Հարկահանութեան ու կառավարման գործը⁵⁴:

Այդ ժամանակվանից սկսած Հարկերը Բագրատունիներն էին Հավաքում և մուծում Խալիֆայութեան գանձարան: Դրանով Հարկերի գանձումը կանոնավորվեց, կայուն չափեր ընդունեց: Վերացան Հարկահանութեան ժամանակ արաբների ներկայացուցիչների կողմից կատարվող ծայրահեղ ապօրինություններն ու բռնությունները: Հարկահանութեան մեջ կատարվող փոփոխություններին նշանակությունը կարևոր էր դառնում մանավանդ այն պատճառով, որ կատարվում էր երկրի ընդհանուր տնտեսական վերելքի պայմաններում: Այդ Հանգամանքները նպաստում էին Ֆնտղայների տնտեսական ու ռազմական ուժի հզորացմանը, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ նրանց մի մասը բավականին եկամտուններ էր ստանում նաև առևտրից ու վարդացող արհեստագործությունից: Իրենց ձեռքում կենտրոնացնելով երկրի իշխանությունն ու ռազմական առումով զգալիորեն ուժեղանալով, Բագրատունիները քաղաքական մեծ ազդեցություն էին ձեռք բերել և գլխավորում էին երկրի անկախությունը վերականգնելու գործը: Նրանք ոչ միայն առաջնություն էին ստացել Հայ իշխանների Հանդեպ, այլև անգամ արաբական ոստիկանների ու խոշոր էմիրների նկատմամբ: Երկրի անկախությունը վերականգնելու Համար պարարտ հող էին նախապատրաստել նաև արաբական լծի դեմ ուղղված ժողովրդական բազմաթիվ ապստամբությունները, որոնք խալիֆայութեան ընդհանուր թուլացման պայմաններում խարխուլել ու անկայուն էին դարձրել արաբական տիրապետությունը Հայաստանում: Ժողովրդապաշտպանական շարժման ու երկրի անկախության վերականգնման պայքարում Հայ Հասարակությունը բոլոր խավերը Հիմնականում Համատեղ էին Հանդես գալիս:

Հայաստանի անկախության վերականգնման Համար կարևոր նշանակություն ունեցան նաև ստեղծված միջազգային նպաստավոր պայմանները: Նախ, Խալիֆայութեան քայքայումն ու ան-

կումն արագացավ մանավանդ 9-րդ դ. երկրորդ կեսին, երբ քիչ թե շատ հզոր արաբական էմիրությունների ինքնուրույն իշխանությունն ստեղծելու ձգտումները շատ էին ուժեղացել, իսկ Իրանում և Միջին Ասիայում սկսել էին իշխել Խալիֆայութեանից փաստորեն անկախ տեղական դինաստիայի ներկայացուցիչները: Մյուս կողմից, Խալիֆայութեան թուլացումն օգտագործում էր նրա դարավոր հակառակորդն ու մրցակիցը՝ Բյուզանդական կայսրությունը:

Բյուզանդիայում այդ ժամանակ իշխանութեան գլուխ էր անցել մակեդոնական հզոր դինաստիան, որի հիմնադիր Վասիլ Ա-ն (867-886) օգտվելով Խալիֆայութեան թուլացումից՝ ակտիվ Հարձակում էր սկսել նրա սահմանների վրա և բավականին առաջ էր խաղացել Վերին Միջագետքում ու Հարավային Հայաստանում: Հասկանալի է, որ նման պայմաններում Հայաստանի դիրքորոշումն ավելի քան կարևոր էր դառնում հակառակորդ կողմերի համար, մանավանդ եթե հաշվի առնենք նրա ռազմա-տրատեգիական ու տնտեսական խոշոր նշանակությունը: Պատահական չէ, որ Վասիլ Ա-ը քաղաքական սերտ Հարաբերություններ սկսեց Հայաստանի հետ և ամեն կերպ նպաստում էր նրա անկախության վերականգնմանը, ձգտելով ինչպես Հայաստանին, նույնպես և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդներին ոտքի հանել արաբների դեմ: Բագրատունիները հմտորեն օգտվում էին արաբա-բյուզանդական հակամարտությունից և աշխատում էին այն ծառայեցնել Հայաստանի անկախությունը վերականգնելու գործին: Ներքին ու արտաքին կարգի այս նախադրյալների շնորհիվ էր, որ Հայաստանի անկախությունը վերականգնվեց:

Դեռևս 869 թ. Չաքարիա Ա Չազեցի կաթողիկոսի (855-877) գլխավորությամբ Հայ խոշոր ֆեոդալների հատուկ ժողովը որոշել էր Աշոտ Բագրատունուն թագավոր հռչակել և այդ առթիվ դիմել խալիֆին: Բ. Առաքելյանը հենվելով Գառնիում դրոնված 879 թվակիր մի արձանագրության վրա, որում Աշոտ Բագրատունու կին Կատրանիդեն իրեն թագուհի է անվանում և վկայակոչելով Սևանի 874 թ. արձանագրությունը, որտեղ Աշոտ Բագրատունին թագավոր է կոչվել, ցույց է տվել, որ նա թագավոր է Հայտարար-

⁵⁴ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 133: Հմմտ. Սամուելի քահանայի Անցեոյ հաւաքմոնք ի գրոց պատմագրաց, հրատ. Արշակ Տէր-Միքիլեանի, Վարդապատ, 1893, էջ 94, Վարդան վարդապետ, էջ 82:

վել Շիրակավանի ժողովի կողմից 869 թ.⁵⁵: Ինչպես էլ որ լինի, փաստ է, որ Մութամիր Բիլլահ խալիֆը (870—892) հարկադրված Աշոտ Բագրատունուն պաշտոնապես թագավոր է ճանաչում և 886 թ. նրան ուղարկում արքունական թագ ու թանկարժեք զգեստներ⁵⁶:

Վասիլ Ա կայսրը, որն ուշադիր հետևում էր այդ դեպքերին, իր հերթին շտապեց Աշոտ Բագրատունուն թագավոր ճանաչելով, նույնպես ուղարկեց թագավորական թագ ու արքունական զգեստներ և բարեկամական պայմանագիր կնքեց նրա հետ⁵⁷:

Բագարանում Աշոտ Բագրատունուն մեծ հանդիսավորությամբ թագավոր օծեցին: Ժամանակակիցները իտոշոր քաղաքական նշանակություն էին տալիս այդ հանգամանքին, դրա մեջ տեսնելով ինքնուրույն Հայկական պետության վերականգնման փաստը: Աշոտ Ա-ի թագադրման ակտով Հայաստանը թոթափեց արաբական լուծը, սակայն դա չի նշանակում, թե դրանով վերացավ նրա անկախությունը սպառնացող ամեն մի վտանգ:

Երկրի ինքնուրույնությունը վերականգնելուց հետո Հայ իշխաններն առաջվանից ավելի հզոր էին: Նրանք Հայկական Հողերից դուրս էին քշում արաբ ֆեոդալներին և ազատազրկած տերիտորիաները դարձնում ժառանգական տիրույթներ կամ միացնում իրենց կալվածքներին:

Բագրատունիներն ակտիվորեն մասնակցում և նպաստում էին արաբների դեմ Հայ ֆեոդալների այդ պայքարին ու զբաղվում երկրի ավելի կարևոր ուղղման-ստրատեգիական վայրերը: Հայաստանի ուժեղացումը նպաստավոր չէր ինքնապայուսման համար, ուստի 9-րդ դ. վերջին և 10-րդ դ. սկզբներին Ատրպատականի Սաջյան էմիրները, ոչ առանց խալիֆի հանձնարարություն, Հայաստանի անկախությունը ոչնչացնելու ուժեղ փորձեր կատարեցին:

Աշոտ Ա-ի մահից հետո գահ բարձրացավ նրա որդի Սմբատ Ա-ն (890—914) որի թագավորության ժամանակաշրջանն անցավ Հայաստանի ինքնուրույնությունը պահպանելու համար մղվող

պայքարի մեջ: Սաջյան էմիր Աֆշինը Սմբատի թագավորության հենց առաջին տարիներին մի քանի անգամ արշավեց Հայաստան և կարողացավ ոչ միայն կասեցնել Սմբատ Ա-ի կողմից Դվինը գրավելու և իր պետության սահմաններն ընդարձակելու փորձերը, այլև նրան հարկադրեց զգալի քանակությամբ ուղղմանու-գանք վճարել:

Ատրպատականի ուժեղ այդ էմիրությունը ոչ մի կերպ չէր հաշտվում Հայաստանի հորացման հետ ու ամեն կերպ աշխատում էր խանգարել դրան, վերջ տալ Հայաստանի ինքնուրույն պետությանը: Դա ավելի ցայտուն արտահայտվեց Աֆշինի հաջորդ Յուսուֆի վարած պառակտողական քաղաքականությամբ: Վերջինս այդ նպատակին հասնելու համար աշխատեց Հայ ֆեոդալներին հանել Սմբատ Ա-ի դեմ և նրան հատկապես հակադրեց Վասպուրականի հզոր իշխան Գագիկ Արծրունուն՝ հմտորեն օգտվելով նախնական քաղաքի պատճառով Գագիկի և Սմբատի միջև ստեղծված թշնամությունից: Նրա միջնորդությամբ 908 թ. խալիֆը թագավորական թագ ու շքեղ հագուստներ ուղարկեց Գագիկ Արծրունուն՝ նրան ճանաչելով Հայաստանի թագավոր⁵⁸:

Յուսուֆը 909 թ. մեծ զորքերով, որոնց թվում քիչ չէին Հայ իշխանների և առաջին հերթին Գագիկ Արծրունու ու նրա եղբայր Գուրգենի զորական ուժերը, շարժվեց Բագրատունիների ժառանգական Հողերի վրա: Սմբատ Ա-ն իր կողմնակից սակավաթիվ ֆեոդալների հետ չկարողանալով դիմադրել թշնամու հզոր ուժերին, անձնատուր եղավ և 914 թ. երկար տանջանքների ենթարկվելուց հետո սպանվեց⁵⁹:

Թվում էր, թե ինքնապայուսմանը հասել է իր նպատակին և Յուսուֆի արշավանքների հետևանքով ավերված ու թալանված երկիրն այլևս ի վիճակի չէր դիմադրություն: Սակայն Սմբատի որդի Աշոտ Բ-ը (914—928) կարողացավ կարճ ժամանակում իրեն հպատակեցնել անհնազանդ ֆեոդալներին և Բյուզանդիայի ընդհանուր աջակցության պայմաններում արաբներից մաքրել գրեթե ամբողջ երկիրը:

⁵⁵ Տե՛ս Բ.Արակյան, Гарни I, результаты раскопок 1949—1950 гг., Ереван, 1952, էջ 84—87:

⁵⁶ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 139:

⁵⁷ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 85—86:

⁵⁸ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 466—467:

⁵⁹ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 237—240:

Ինստիտյուցիոնալ տեսանկյունից, որ իր ջանքերն ապարդյուն անցան, ինչպես նաև հաշվի առնելով հայ-բյուզանդական մերձեցման վտանգը, հաշտվեց կատարված փաստի հետ և 922 թ. Աշոտ Բ-ին ուղարկեց ոչ միայն թագավորական թագ, այլև նրան շնորհեց «չահընչահ» (արքայից արքա) տիտղոսը⁶⁰, դրանով իսկ ճանաչելով հայ Բագրատունիների սուլվերեն իրավունքները հայկական մյուս «թագավորությունների» ու իշխանությունների նկատմամբ⁶¹:

Հայկական թագավորության համար հետագա ժամանակաշրջանը, մինչև 11-րդ դ. կեսերը հիմնականում հանդիսացավ խաղաղ զարգացման ժամանակաշրջան:

2. Արհեստագործության, առևտրի և քաղաքների զարգացումը

Բագրատունյաց թագավորության հիմնադրաման ժամանակաշրջանից սկսած ներքին ու արտաքին նպաստավոր պայմանների շնորհիվ Հայաստանը հաստատուն կանգնեց տնտեսական ու կուլտուրական կյանքի զարգացման ուղու վրա: Ճիշտ է, Ատրպատականի էմիրների ռազմական արշավանքների հետևանքով կարճ ժամանակով այն ընդհատվեց, սակայն այդ վտանգը վերանայուց անմիջապես հետո երկրի նորմալ տնտեսական զարգացումը շարունակվեց: Բագրատունյաց շրջանում Հայաստանի տնտեսական կյանքի բարգավաճումը երևում է թե՛ այդ շրջանի հնագիտական տվյալներից ու արաբական աշխարհագիրների հաղորդած տեղեկություններից և թե՛ ժամանակակից հայ պատմիչների վկայություններից: Հովհաննես Դրասխանակերտցին այդ ժամանակվա տնտեսական կյանքի զարգացման մասին գրում է. Իսկ աշխարհիս Հայաստանեայց յաւուրսն յայնոսիկ այց արաբեալ Տեառն և պատսպարեալ և յաջողեալ ի բոլոր բարութիւնս բնակեցան իւրաքանչիւրոք ի ժառանգութիւնս իւրեանց. և սեպհականեալ գերկիր

տնկեցին այգիս և արմատացուցին բուրաստանս ձիթենեաց և պարտիզաց. հերկեցին հերկս արտաքոյ փշոց և կթեցին պտուղս հարիւրաւորս. գեղան շտեմարանք ցորենոյ ի ժամանակի լրութեան հնձոց. լցան դուբք գինւոյ ի կութս այգեստանեայց և լերինք ցնծութիւն զգեցան, զի բազմացան ի նմա արօտականք անդեայք արջառոց և հօտք ոչխարաց»⁶²:

Ասողիկն իր հերթին վկայում է, որ այդ ժամանակ «... էր շինութիւն և խաղաղութիւն յաշխարհիս Հայոց ըստ մարգարէութեան՝ հանդէլ իւրաքանչիւր ուրուք ընդ որթով իւրով և ընդ թղենեաւ: Եւ այսպէս ազարակաց աւանացեալ և աւանաց քաղաքացեալ բազմամարդութեամբ և ընչեղութեամբ, մինչև Հովուաց և անդէորդաց մետաքսե այս զգենուլ պատմուճան»⁶³: Պատմիչը, անշուշտ, չափազանցությունների մեջ է ընկնում, երբ ասում է, թե՛ Հովիվները ևս մետաքսե պատմուճաններ էին հագնում:

Տնտեսական կյանքի բարգավաճումն արտահայտվեց գյուղատնտեսության, արհեստագործության, առևտրի, քաղաքների ու քաղաքային կյանքի զարգացմամբ: Արտագրողական ուժերի զարգացման շնորհիվ սկսվում է աշխատանքի հասարակական բաժանման՝ գյուղատնտեսությունից արհեստագործության բաժանման պրոցեսը: Հայաստանի տնտեսապես ավելի զարգացած կենտրոններում աշխատանքի հասարակական բաժանումն այնքան է խորանում, որ արհեստագործությունը գյուղատնտեսությունից զատվելով արտադրության ինքնուրույն բնագավառ է դառնում: Դա նշանակում է, որ արհեստագործությունը դադարում է գյուղատնտեսության համար օժանդակ լինելուց, նրան լրացնող և նրա հետ միաձուլված հանդես գալուց, իսկ արհեստագործության արտադրանքը ոչ թե՛ զուտ ներքին սպառման նպատակ է հետապնդում, այլև վաճառքի համար շուկա է հանվում:

Գյուղատնտեսության և արհեստագործության բաժանման հիմքի վրա սկսվում է քաղաքի և գյուղի բաժանման պրոցեսը: Ընդ որում, այդ պրոցեսն այնքան է խորանում, որ առևտրի և արհեստագործության կենտրոն հանդիսացող մի շարք խոշոր քա-

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 315:

⁶¹ Հմմտ. Очерки истории СССР, период феодализма, часть первая, էջ 611:

⁶² Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 198–199:

⁶³ Ասողիկ, էջ 161:

ղաքների՝ գյուղից տնտեսապես անջատվելը բավական ցայտուն և ակնառու է դառնում: Զարգանում են գյուղատնտեսությունը, արհեստագործությունն ու առևտուրը: Վերջինիս զարգացմանը մեծ չափով խթանում էր նաև միջազգային տարանցիկ առևտրական ճանապարհների Հայաստանով անցնելը: Ի դեպ ասենք, որ Բագրատունյաց շրջանում սկսված աշխատանքի հասարակական բաժանման, արհեստագործություն, առևտրի, քաղաքների ու քաղաքային կյանքի և, մասնավանդ, Ֆեոդալական կալվածքային խոշոր հողատիրության երևան գալու ու զարգացման միջոցով է բնորոշվում Ֆեոդալիզմի այս նոր էտապը՝ զարգացած ֆեոդալիզմի շրջանը Հայաստանում:

Այս շրջանում արհեստներից խոշոր զարգացման են հասնում հատկապես մետաղագործությունը, մանածագործությունը և կավագործությունն իրենց բազմաթիվ տեսակներով ու մասնաճյուղերով:

Մետաղագործության զարգացմանը նպաստում էին Հայկական բնաշխարհի առատ հանքային հարստությունները, որոնց օգտագործմանը տեղական բնակչությունը ծանոթ էր դեռ շատ հին ժամանակներից: Մասնավորապես 9-11-րդ դդ. Հայաստանում արդյունահանվում էին ոսկի, պղինձ, երկաթ, մկնդեղ, բորակ, հանքակուպր, պղնձարջասպ և կապար⁶⁴: Սյունիքի ընդերքը հարուստ էր պղնձի, արծաթի, կապարի, ոսկու հանքերով: Այս շրջանում պղնձահանքի մշակումը Հայտնի էր Աճանանում (այժմ Ղափան): Տաշիր-Չորագետի պղնձի ու երկաթի հանքամշակությունից աչքի էր ընկնում մանավանդ Պղնձահանքը (այժմ Ախթալա) և Մանից գոմը (այժմ Ալավերդի)⁶⁵: Մետաղագործության կենտրոններ էին Դվինը, Վանը, Անին, Արծնը, Կապանը և այլ քաղաքներ:

Մետաղագործությունից զարգացած էին դարբնությունը, զինագործությունը, ոսկերչությունը, արծաթագործությունը և այլ

արհեստներ, որոնք իրենց հերթին բաժանվում էին ավելի մանր ճյուղերի:

Դարբնությունն իր ենթաճյուղերով շատ տարածված է եղել և գյուղացու երկրագործական աշխատանքի պահանջներն ու ընտանեկան-կենցաղային կարիքները բավարարող ամենաանհրաժեշտ արհեստն է համարվել: Դարբնի բազմատեսակ աշխատանքի մասին են խոսում մատենագրական վկայություններից և Անիի, Դվինի, Ամբերդի պեղումներից Հայտնաբերված նյութական կուլտուրայի հարուստ մնացորդները: Միայն Դվինում պեղումների հետևյալն էր գտնվել են դանազան մեծություն և գործածություն տարբեր նպատակներ ունեցող կացիներ: Դարբնի արհեստանոցում Հայտնաբերվել է դեռևս կիսապատրաստ վիճակում ձեռքի ուրագ, որից երևում է նրա տեղական ծագումը: Գտնվել են նաև երկաթյա խոփ, բաժ, ինչպես նաև մի քանի մեծ ու փոքր դուրեր, երկաթի սղոցի մի քանի կտորներ, զանազան ձևի ու մեծություն բազմաթիվ պայտեր⁶⁶:

Անիի, Ամբերդի, Զվարթնոցի պեղումներից Հայտնաբերվել են երկաթե շղթաներ, օղակներ, կեռեր, պղնձյա անոթներ, բուրվառներ, ջահեր, բազմաթիվ կողպեքներ, մոմակալներ և այլ իրեր: Դարբնի հիմնական աշխատանքը կատարվել է կռելու և զողելու միջոցով, Դվինում ծանոթ է նաև եղել ձուլելու տեխնիկային, որովհետև բաղնիքի երկաթե խողովակները զողելու միջոցով են պատրաստել, սակայն Անիում Հայտնաբերվել են պղինձ ձուլելու երկու արհեստանոցի մնացորդներ, որոնցից երևում է, որ այնտեղ ծանոթ են եղել մետաղ ձուլելու տեխնիկային:

Պեղումների ժամանակ Հայտնաբերված երկաթե իրերի բազմաթիվ մնացորդներից և մատենագրական սակավաթիվ վկայություններից երևում է, որ երկաթը լայնորեն օգտագործվել է նաև շինարարության մեջ՝ շենքերին ամրություն տալու և այլ կառուցողական նպատակներով:

⁶⁴ СМОМПИК, вып. XXXI, Тифлис, 1902, էջ 39:

⁶⁵ J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et L'islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886. Paris, 1919, էջ 41:

⁶⁶ Տե՛ս Կ. Ղափաղարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952, էջ 156-157:

Թովմա Արծրունու վկայությունից հայտնի է, որ Գագիկ Արծրունին իր պալատի կառուցման համար հսկայական չափերով երկաթ է օգտագործել⁶⁷:

Պատմական գրավոր աղբյուրների հատկապես այս շրջանի պատմիչներ Հովհանես Դրասխանակերտցու և Թովմա Արծրունու հաղորդած բավական առատ տեղեկություններից ու միջնադարյան մանրանկարներից հայտնի է, որ Հայաստանում գործածվել են գեներերի բազմաթիվ տեսակներ: Հասկանալի է, որ մետաղների մշակման գործում կարևոր տեղ պետք է բռներ նաև գեներ պատրաստելու արհեստը: Կատարված պեղումներից համեմատաբար լավ արդյունքներ է տվել Դվինը, որտեղ գտնվել են նիզակներ, դաշույններ, նետեր, սլաքներ, նիզակի ու տեգի ծայրեր և այլ գեներ: Մասնավորապես նետերի սլաքներն այնքան առատ և բազմաթիվ են, որ Կ. Ղաֆաղարյանը դրանք վեց տարբեր կարգերի է բաժանել⁶⁸:

Բագրատունյաց շրջանում ֆեոդալական-պալատական վերնախավը վարում էր բավական փարթամ ու շոյալ կյանք: Նրա համար ազնիվ մետաղներից պատրաստվում էին բազմաթիվ զարդեր ու պերճանքի այլ առարկաներ: Դրա հետևանքով զարգանում ու նրբանում է ոսկերչության, մասամբ նաև արծաթագործության արհեստը: Ուշագրավ է, որ Դվինում հայտնաբերված ոսկե մանյակը, հյուսածո ապարանջանները, մատանիները, ականջոզերը և ուլունքները, որոնք աչքի են ընկնում իրենց օրինակների բազմազանությամբ ու կատարելության հասած արվեստով, առանց բացառության պատկանում են 10–11-րդ դարերին⁶⁹:

Մանածագործության զարգացման համար նույնպես Հայաստանը հարուստ պայմաններ ուներ: Երկրի կլիմայական պայմանները նպաստում էին կուլտուրական մշակարույսերի աճեցմանը, իսկ արոտավայրերով հարուստ լեռնային վայրերում պահվում էին հարյուր հազարավոր ոչխարներ, որոնցից ստացվում էր մեծ քանակությամբ բուրդ: Պեղումները, հասկանալի պատճառով, չա-

փազանց քիչ տվյալներ են տվել մանվածքային արտադրության վերաբերյալ, սակայն տեղական և արաբական աղբյուրների առատ տվյալներից երևում է, որ Բագրատունյաց շրջանում խոշոր զարգացման ու կատարելության էր հասել նաև արտադրության այս ձևը: Հովհանես Դրասխանակերտցու վկայությամբ Սմբատ Ա-ն Ատրպատականի Յուսուֆ էմիրին նվիրել է չքնադատես երեկելի զարդեր, կարմիր որդանով ներկված իրեր, համակ ոսկուց թասեր, գոտի⁷⁰:

Հայաստանում արտադրվող բրդե և մետաքսե բանվածքների ու գործերի մասին արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում արաբ աշխարհագիրները: X դ. մատենագիր Ալ Իստահրին Դվին քաղաքի մասին դրում է. «Այս քաղաքում արտադրվում են բրդյա շորեր և գորգեր. բարձեր, բազմոցներ (մինդար), ժանյակներ և հայկական արտադրության այլ առարկաներ: Այստեղ է արդյունահանվում «կըրմըզ» կոչվող ներկը, նրանով են ներկում մահուղը: Ես տեղեկացա, որ դա որդ է, որն իր շրջապատը հյուսում է շերամի որդի նման, իսկ բացի այդ, ևս իմացա, որ հենց այստեղ էլ արտադրում են բազմաթիվ մետաքսյա բանվածքներ»⁷¹: Նույն զարի արաբ հեղինակ իրն — Հաուկալը հայտնում է, որ Հայաստանում արտադրում են բազմաթիվ մետաքսյա շորեր, գորգեր, ծածկոցներ, կարպետներ և բարձեր⁷²:

Մանածագործական արդյունագործության զարգացման համար Հայաստանը ոչ միայն ուներ առատ հումք՝ բուրդ, բամբակ և մետաքս, այլևս հարուստ էր լավագույն ներկերով և, առաջին հերթին, Ալ-Իստահրու հիշատակած «կըրմըզ» կոչված ներկով: Այդ ներկի մասին, դարձյալ 10-րդ դ. արաբ մատենագիր Իբն-ալ-Փակիհը գրել է. «Դա կարմիր որդն է, որը հայտնվում է զարնան օրերին, նրան հավաքում են, եփում և նրանով բուրդ են ներկում»⁷³:

⁶⁷ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 482–483:

⁶⁸ Տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյան, նշվ. աշխ., էջ 161–162:

⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 174:

⁷⁰ Տե՛ս Հովհանես Դրասխանակերտցի, էջ 198:

⁷¹ Տե՛ս СМОМПК, вып. XXIX, Тифлис, 1901, էջ 19:

⁷² Տե՛ս նույն տեղում, вып. XXXVIII, Тифлис, 1908, էջ 22:

⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, вып. XXXI, Тифлис, 1902, էջ 39:

Արաբ հեղինակների հաճախակի հիշատակած «կլըմբզ»-ը հայկական նշանավոր «որդան կարմիր» ներկն է, որի արտադրության ամենախոշոր կենտրոնը Դվինի մոտ գտնվող Արտաշատ գյուղն էր⁷⁴:

Չնայած պղնձագործությունը բավականին զարգացած էր, այնուամենայնիվ, Դվինի և Անիի պեղումներից հայտնաբերված հսկայական քանակությամբ կերամիկայի մնացորդներն իրենց բազմաթիվ տեսակներով ցույց են տալիս, որ կավագործության արտադրանքը 9–11-րդ դդ. ավելի լայն տարածում ու գործածություն է ունեցել: Այս շրջանում կերամիկայի նուրբ հախճապակյա ամաններից սկսած մինչև մեծ կավե կարասների արտադրանքն ավելի է նրբանում և կատարելագործվում: Առանձնապես զարգանում է ջնարակած խեցեղեն անոթների արտադրանքը, որի մի քանի տեսակները իրենց բազմազան գույներով երևան են գալիս և գեղարվեստական կատարելության հասնում 10–11-րդ դ.:

Անիի պեղումներից հայտնաբերված նյութերի մասին խոսելով, ակադեմիկոս Հ. Օրբելին գրել է. «Զարմանալի են հախճապակյա ամաններն իրենց թափանցիկ կողերով և ուռուցիկ ու խոր գծած նկարներով, և ճենապակիից ամանները՝ իրենց հարուստ և բազմազան ոսկեզօծ ու բազմերանգ նկարներով, նույնպես և ուռուցիկ ու ներս ընկած զարդարանքներով (օրնամենտ), դրանք գտնված են թագավորական ապարանքի պեղումներում: Բեկորներից երևում է, որ ամանների մեծագույն մասը թափոփի է, և աչքի են ընկնում թափման (որ հինգ տեսակից ավելի է) բարձր կատարելությամբ, նույնպես և գեղարվեստորեն կատարված լինելով ու ներկերի պայծառությամբ: Գտնված ամանների խեցիների թիվը արդեն մի քանի հազարների է հասնում»⁷⁵:

Անիի և Դվինի պեղումներից հայտնաբերվել է ձվաձև սնդկամաններ, որոնք տեղական ծագում ունեն և օգտագործվել են միայն հասարակության վերին խավին պատկանող մարդկանց կողմից, որպես օժանելիքի և սնդիկի ամաններ: Գտնված են նաև

մարդու և բույսերի բարձրաքանդակներով հախճապակյա ամաններ, որոնց մի մասը տեղական ծագում չունի և ներմուծված է Չինաստանից, Բյուզանդիայից, Սիրիայից ու այլ երկրներից: Պեղումների հետևանքով հայտնաբերվել են նաև մեծ քանակությամբ խոհանոցային նշանակություն ունեցող հասուկ կավանոթներ՝ սափոր, քրեղան, թաս, փարչ, ափսե, աղաման, կճուճ և այլ իրեր:

Կերամիկան, հատկապես Դվինում, խոշոր չափով օգտագործվել է նաև ճարտարապետական նպատակներով:

Արհեստագործական խոշոր քաղաքներում արհեստավորների միջև իրենց արտադրանքի որակը բարձրացնելու ուղղությամբ բավական ուժեղ մրցություն է ծավալվել, որն արհեստների կատարելագործման և արտադրանքի գեղարվեստական ձևավորման պատճառ է հանդիսացել: Այդ եղանակով է հանդես եկել գեղարվեստական կերամիկայի, օսկերչության, գորգագործության, զինադործության, ասեղնագործության և այլ արհեստների բարձրորակ արտադրանքը: Նշված արհեստներից բացի, 9–11-րդ դդ. խոշոր չափով զարգանում և առանձին ենթաճյուղերի են բաժանվում նաև քարակտրության ու կաշվեգործության արհեստները:

Արհեստագործության զարգացման հիման վրա և միջազգային նպատակով պայմանների հետևանքով Հայաստանում ծավալվում է արտաքին, մասամբ նաև ներքին առևտուրը: Միջազգային պայմանների նպատակով ուղևորվող արտահայտվում էր նրանով, որ Բյուզանդական կայսրության, Խալիֆայության ու Առաջավոր Ասիայի երկրների, ինչպես նաև Մերձվրդյան շրջանների հետ կատարվող առևտրական գլխավոր ուղիներն անցնում էին Հայաստանով:

Բագրատունյաց շրջանում Հայաստանի վրայով երկու հիմնական առևտրական ուղիներ էին անցնում: Դրանցից առաջինը, որն ավելի կարևոր նշանակություն ուներ, գալիս էր Խոյից և Նախիջևան-Դվին-Անի-Կարս-Արծն ուղիով անցնում էր առևտրի հանգուցային կենտրոն Տրապիզոն քաղաք և նրա միջոցով կապվում Սևծովյան երկրների հետ: Այս առևտրական ճանապարհը Դվինում բաժանվում էր երկու մասի, որոնցից մեկն անցնում էր հյուս-

⁷⁴ Տն՝ս Баладзори, Книга завоевания стран, текст и перевод П. К. Жузе, Баку, 1927, էջ 10:

⁷⁵ Յ. Օրբելի, Անույ ատերակները, Վաղարշապատ, 1911, էջ 19:

սիսային առևտրի գլխավոր կենտրոն Պարտավ քաղաք և ապա Դերբենդի վրայով կապվում Մերձվոլգյան բուլղարների հետ, իսկ մյուսն անցնում էր Թբիլիսի-Արտանուշ ուղղությամբ՝ կրկին դեպի Սևծովյան երկրներ:

9-11-րդ դդ. դարերում կարևոր նշանակություն ունեն հարավային առևտրական ուղին, որն անցնում էր Խոյից, դեպի Վան ու Արճեշի, Խլաթի, Բաղեշի, Նիբրկերտի վրայով ձգվում էր դեպի հարավ և միանալով Ամիդին՝ կապվում Միջերկրական ծովի ափերի երկրների հետ⁷⁶:

Միջազգային աշխույժ առևտուրը մեծ չափով նպաստեց առևտրի ու առևտրական ճանապարհների վրա ընկած քաղաքների զարգացմանը: Միջազգային տարանցիկ առևտրի ազդեցությունը զգալի էր մանավանդ այն պատճառով, որ առևտրի զարգացման համար Հայաստանում աշխատանքի հասարակական բաժանման և արհեստագործության կատարելագործման շնորհիվ ներքին նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել:

Հայաստանն իր արհեստագործական արտադրանքով մեծ չափով մասնակցում էր ծավալված միջազգային այդ առևտրին: Հայաստանից արտահանվող արտադրանքի մի քանի տեսակներ, ինչպես երևում է օտար պատմիչների և, հատկապես, արաբ մատենագիրների վկայություններից, արտաքին շուկայում բավական մեծ համբավ ունեին: Ալ-Իստահրին խաղարների մասին խոսելիս գրում է. «Խաղարներն իրենք չոր չեն պատրաստում, այլ նրանք իրենց շորերն ստանում են բացառապես Գուրջանից (Վրաստանից) Տաբարիստանից, Հայաստանից, Ազերբեյջանից և Ռումից (Բյուզանդիայից)»⁷⁷: Նույն դարի արաբ մատենագիր Ալ-Մուկադասին իր հերթին նշում է. «Ինչ վերաբերվում է Հայաստանին, ապա նա մեծ երկիր է... այնտեղից արտահանում են ծածկոցներ, բրդյա ծածկոցներ, որոնք նշանավոր են և ունեն առանձին հատ-

կություններ»⁷⁸: Ալ-Մուկադասին քիչ հետո հայտնում է, որ Դվինից արտահանում են մահուզներ, գորգեր, բազմոցներ և նշանավոր ժանյակներ⁷⁹:

Հայտնի է, թե Իրն-Հաուկալը Դվինի մանածագործական արտադրանքն ինչքան բարձր էր դասում, որ նրա նմանը չէր գտնում «աշխարհի մի ծայրից մինչև մյուսը»: Առանձնապես հայտնի են եղել հայկական գորգերը, որոնց հիշատակությունը հանդիպում ենք Կամա-Վոլգյան բուլղարների մոտ, անգամ Թուրքմենստանում, որտեղ նրանք բարձր են գնահատվել և իբրև շատ թանկարժեք իրեր դասվել են արքային տրվող նվերների մեջ⁸⁰: Հայաստանից արտահանվող արդյունագործական արտադրանքից օտար երկրներում հայտնի են եղել և մեծ տեղ են զբաղեցրել նաև «Կարմիր որդան» ներկը ու «գիպակ» և «բողջան» կոշիկող շքեղ մետաքսյա գործվածքները:

Որոշ վկայություններ կան նաև Հայաստանից արտահանվող անասունների, գյուղատնտեսական մթերքների, անգամ շինափայտի մասին, որով այնքան էլ հարուստ չէր Հայաստանը:

Երկրում հատկապես միևնույն առևտրական ճանապարհների վրա ընկած քաղաքների միջև ևս զգալի չափով զարգացել էին առևտուրն ու ապրանքափոխանակությունը: Սակայն առևտրական ուղիներով իրար հետ չկապված քաղաքների միջև հավանաբար առևտրական սերտ կապեր չեն եղել: Ավելի հավանական է, որ առանձին գավառների կենտրոն քաղաքների ու տվյալ գավառի միջև ապրանքափոխանակություն և որոշ առևտուր է եղել: Այսինքն գավառների կենտրոններ քաղաքները, առևտրական տեսակետից, այս կամ այն չափով սպասարկել են տվյալ գավառի բնակչությանը: Միաժամանակ կատարվել է նաև հակառակ պրոցեսը: Տվյալ քաղաքը շրջապատող գավառը նրան սպասարկել է գյուղատնտեսական մթերքներով: Գավառի գյուղերն ու ավանները, գյուղատնտեսական մթերքներ են մուծել իրենց գավառի

⁷⁶ Ст'ю Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. д. н. эры XV в.н. эры), Ереван, 1930, էջ 165-169:

⁷⁷ СМОМПК, вып. XXIX, Тифлис, 1901, էջ 51:

⁷⁸ Նույն տեղում, вып. XXXVIII, Тифлис, 1908, էջ 6-7:

⁷⁹ Ст'ю Гюյи տեղում, էջ 14:

⁸⁰ Ст'ю Материалы по истории туркмен и Туркмении, т. I, Москва-Ленинград, 1939, էջ 238:

կենտրոն հանդիսացող քաղաքներ և դրանով բավարարել նրա բնակչության պահանջները:

Արհեստային արտադրության ու առևտրական հարաբերությունների զարգացման հիման վրա և միջազգային առևտրի բավական զգալի նպաստավոր ազդեցության պայմաններում Հայաստանում զարգանում են քաղաքներն ու քաղաքային կյանքը: Ինչպես ցույց է տվել Հ. Մանանդյանը այս շրջանում ոչ միայն նոր հանդես եկած քաղաքներն են բարգավաճում, այլև զարգանում են հները: Տնտեսական կյանքի մեջ առաջացած նոր երևույթներն իրենց զարգացման ուղորտի մեջ են առնում Հայաստանի նախկին քաղաքները (Դվինը, Վանը, Արճեշը, Խլաթը, Մուշը, Նախիճվանը և այլն) նրանց տալով զարգացած ֆեոդալիզմի բնույթին համապատասխան քաղաքների տեսք: Նոր առաջացած քաղաքներից նշանակալից զարգացում են ապրում Անին, Կարսը, Արծնը և ուրիշներ:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Բագրատունյաց շրջանի Հայաստանի քաղաքների մի մասն իրենց ժամանակաշրջանի առումով զարգացած ու շքեղ արհեստագործական քաղաքներ են եղել: Այդ տեսակետից բնորոշ է Անին, ուր պեղումների հետևանքով հայտնաբերվել են անգամ արհեստավորական առանձին թաղամասեր, խանութներ, իջևաններ ու հյուրանոցներ:

Ժամանակակի պատմիչների անուղղակի վկայություններից երևում է, որ հայկական քաղաքները բավական մեծ թվով բնակչություն են ունեցել: Հ. Մանանդյանը հենվելով հայ պատմիչների կողմից տարբեր առիթներով քաղաքների բնակչության թվի մասին հայտնած տվյալների, Արծնի բնակչության մասին Գեորգի Կեղրենիուսի վկայության վրա, ինչպես նաև հաշվի առնելով Անիի և մյուս քաղաքների ընդարձակ արվարձանները, Բագրատունյաց շրջանի խոշոր քաղաքների բնակչության թվի վերաբերյալ մոտավոր հաշիվներ է կատարել և եզրակացրել է. որ դրանք ունեցել են ավելի քան 50.000 և մինչև իսկ 100.000 բնակիչ⁸¹:

Քաղաքները բավական ընդարձակ տարածություններ են բռնել: Մերձավոր Արևելքի քաղաքների նման դրանք բազկացած

⁸¹ Տես Հ. Մանանդյան, Հայաստանի քաղաքները 10-11-րդ դարերում, Երևան, 1940, էջ 24:

են եղել երեք մասից: Միջնաբերդում բնակվել են առավելապես իշխող խավերը, նրան շրջապատող շահրխատանում տեղավորված են եղել արհեստավորակտն և առևտրական թաղամասերն ու խանութները: Քաղաքների երրորդ մասը շահրխատանի պարիսպներից դուրս բնակած, այսպես կոչված արվարձանային թաղամասերն են եղել: Դրանցում խղճուկ հյուղակներում ու ղետնափոր տնակներում բնակվել են աղքատ խավերը, որոնց մեծ մասի հիմնական զբաղմունքը երկրագործությունն է եղել:

Դժբախտաբար Հայաստանի միջնադարյան քաղաքներից միայն Անին է քիչ թե շատ սիստեմատիկ պեղվել: Պատերազմի տարիների դադարից հետո 1946 թ., վերսկսվել և այժմ էլ շարունակվում են Դվին քաղաքի պեղումները: Սակայն այս շրջանի մնացած քաղաքների նյութական կուլտուրան, նրանց զարգացման բնույթն ու կոնկրետ աստիճանը դեռևս հիմնականում անհայտ է մնում:

9-11-րդ դդ. քաղաքների ու քաղաքային կյանքի զարգացման և տնտեսական կյանքի ընդհանուր աճի ու աշխուժացման պայմաններում, մանավանդ երկրի ներսում հսկայական հարստությունների կուտակման շնորհիվ սկսում են ծավալվել շինարարական լայն աշխատանքներ: Այդ մասին են խոսում ոչ միայն բազմաթիվ մատենագրական վկայություններն ու վրմական արձանագրությունների հաղորդած տեղեկությունները, այլև այդ դարերի նյութական կուլտուրայի մնացորդներն ու մասնավորապես պահպանված հոյակապ կոթողները: Բազմաթիվ օրինակներից բերենք միայն մի քանիսը: Միայն Անիում Բագրատունյաց շրջանում են կառուցվում Աբուղամբենց ս. Գրիգորի, ս. Փրկչի, Հովվի եռահարկ եկեղեցիները, Անիի հոյակապ կաթողիկեն և այլ կոթողներ: Աշխարհիկ շինություններից նշանավոր են Բագրատունիների ապարանքը, շենքի ներսում կառուցված բաղնիքը, Ջրմուղը, Ախուրյան գետի կամուրջները, Անիի աշտարակավոր հսկայական պարիսպները և այլն: Հայտնի է, որ Շիրակի թագավորությունից բացի, Հայաստանի տարբեր շրջաններում ֆեոդալ-իշխանների կողմից նշանավոր եկեղեցիներ ու տաճարներ են կառուցվել: Հիշատակության արժանի են Գազիկ Արծրունու կառուցած Աղթա-

մարի հոյակապ կենտրոնական զմբեթավոր տաճարը, Կարսի տաճարը, Մարմաշենը, Ամբերդի, Կեչառիսի վանքերը և, վերջապես, Խոսրովանուշ թագուհու կողմից Ձորագետի հովտում հիմնված Սանահնի ու Հաղբատի վանքերը և շատ ուրիշներ:

Ճարտարապետական հետաքրքիր հորինվածքի շինությունների հետ մեկտեղ տարածվում է նույր ու բավական բարձր կատարելություն հասած քանդակագործությունը: Բազմատեսակ քանդակները ներկայացրել են նռան, տանձի, խաղողի ողկույզի, ապա ընտանի կենդանիների՝ կովի, եզան, ոչխարի բարեկեֆները: Քանդակների մեջ պատկերված են գյուղատնտեսական աշխատանքի զանազան պրոցեսներ՝ խաղողի մշակումը, այգեկուլթը, ինչպես նաև կենցաղային զանազան տեսարաններ: Ուշագրավ և հետաքրքիր են Աղթամարի գոտեզարդ գեղաքանդակները և նման տիպի այլ քանդակներ: Թագավորների և իշխանների ապարանքներում բավական տարածում է ստանում որմնանկարչությունը, որը հիմնականում աշխարհիկ բնույթ ունի:

9—11-րդ դդ. Հայաստանի քաղաքների բնույթը, դրանց զարգացման աստիճանն ու առանձնահատկությունները որոշելիս չպետք է Անիի տվյալները ենթադրաբար վերագրել նաև մյուս քաղաքներին կամ դրանց էլ անվերապահորեն դիտել Անիի պեղումներից Հայտնաբերված նյութերի լույսի տակ: Նախ ասենք, որ այդ շրջանի քաղաքներն իրենց բնույթով իրարից տարբերվում և առանձին խմբերի էին բաժանվում: Այնպիսի «քաղաքներ», ինչպիսիք են Արուճը, Բագարանը, Բջնին, Երազավորսը և ուրիշներ, որոնք հաճախ ռազմավարչական կամ հայրենիք-կալվածքի կենտրոններ էին, հիմնականում երկրագործական բնույթ ունեին: Արհեստագործության ու առևտրի կենտրոններ հանդիսացող քաղաքներից Նախիջևանը, Բաղեշը, Մուշը, Լոռին ու Կապանը ևս ընդգծված երկրագործական բնույթ ունեին:

Անգամ արհեստային արտադրության և առևտրի բավական խոշոր կենտրոններ Դվինը, Վանը, Արծնը, Արճեշը, Խլաթն ու Կարսը քաղաքային կյանքի զարգացման տեսակետից չի կարելի Անիի հետ լիովին հավասարեցնել: Տնտեսապես ու քաղաքականապես ավելի հզոր Բագրատունիներն Անին իրենց մայրաքաղաքը

դարձնելով լայն միջոցներ էին տրամադրում քաղաքի բարեկարգման ու շինությունների, ամեն կերպ նպաստում առևտրի և արհեստագործության զարգացմանը, իսկ Հայաստանի մյուս քաղաքների զարգացմանն այդպիսի ուղղակի նպաստող ուժ չկար:

Ուշագրավ է, որ Դվինը, որն Անիից հետո երկրորդ նշանավոր քաղաքն էր համարվում, ինչպես ցույց են տալիս պեղումները, տնտեսական կյանքի զարգացման մի շարք կողմերով հետ էր մնում Անիից: Այս շրջանում անգամ Անիում երկրագործությունն արհեստագործական աշխատանքի ու առևտրի կողքին խոշոր դեր էր խաղում, իսկ Անիի դրամա-ապրանքային տնտեսության վերաբերյալ հայտնի փաստերի մեծ մասը վերաբերվում է 12—13-րդ դդ. և ոչ թե Բագրատունյաց շրջանին: Ինչ խոսք, որ Հայաստանի մյուս խոշոր քաղաքներում ևս երկրագործական աշխատանքը խոշոր դեր է խաղացել, իսկ նրանց արհեստագործական արտադրանքի մի մասն էլ միայն ինքնասպառման նպատակ է ունեցել: Ճիշտ է, այդ խոշոր քաղաքները երկրագործությունից արհեստագործության զատվելու հենքի վրա էին առաջացել, սակայն աշխատանքի հասարակական բաժանումը դեռևս բավականաչափ խորացած չլինելու հետևանքով երկրագործությունն այդ քաղաքների բնակչության մի ստվար մասի զբաղմունքն էր:

3. Միասնական համահայկական պետություն ստեղծելու փորձերը

Երկրի ինքնուրույնությունը վերականգնելու հետ միաժամանակ պարզ էր դառնում, որ Բագրատունիների քաղաքական գլխավոր նպատակը Խալիֆայությունից լիովին անկախ դառնալն ու բոլոր հայկական հողերը մեկ միասնական կենտրոնացած թագավորության մեջ միավորելն է: Հայ ֆեոդալական իշխանություններն իրենց տիրապետության տակ համախմբելու ուղղությամբ առաջին Բագրատունի թագավորների ջանքերը մասամբ արդեն տեսանք, որ հանդիպեցին Ատրպատականի էմիրների լուրջ դիմադրությանը: Ճիշտ է, Ատրպատականի էմիրներին չհաջողվեց

Հասնել Հայաստանի անկախութեանը վերջ տալու իրենց նպատակին, սակայն նրանք Հայ իշխանների մեջ պառակտում առաջացնելու և նրանց մի մասին թագավորական իշխանութեանը հակադրելու միջոցով կարողացան խափանել երկիրը միավորելու ուղղությամբ Բագրատունիների գործնական քայլերը:

Վասպուրականի Արծրունիները, որոնք իրենց տիրույթների լրիվ տեր ու տնօրինողներն էին, 10-րդ դ. սկզբում թագավորի տիտղոս ստանալով ավելի ինքնուրույն դարձան: Դեռ 10-րդ դ. սկզբներին Սյունյաց իշխանութունը և արաբական Ջահապյան ու Կայսիկների Ֆեոդալական տները ևս ձգտում էին իրենց տերիտորիաների լրիվ անկախ տերերը դառնալ և գնալով դա նրանց ավելի էր հաջողվում:

Աչոտ Բ-ի մահից հետո դահ բարձրացավ նրա եղբայր Աբասը (928—953): Նրա թագավորության ժամանակաշրջանը խաղաղ անցավ, և ինքն էլ զբաղված էր իր մայրաքաղաք Կարսի շինարարությամբ: Աբասին հաջորդեց որդին՝ Աչոտ Գ-ը (953—977), որը պետության կենտրոնացման համար ավելի վճռական միջոցների դիմեց: Նրա առաջին կարևոր միջոցառումն Անի քաղաքի ընդլայնումն ու այն Բագրատունիների մայրաքաղաք դարձնելը եղավ: 9-րդ դ. վերջերից Հայաստանը փաստորեն համահայկական մայրաքաղաք չուներ: Դվինի համար մղվող պայքարն առայժմ հաջող չէր ընթանում, և, բացի այդ, այն Բագրատունյաց թագավորության կենտրոն հանդիսացող Շիրակից դուրս էր, ուստի չէր կարող նրանց թագավորության մայրաքաղաքը դառնալ: Այդ էր պատճառը, որ Բագրատունիները գահանիստ դարձրին բոլոր կողմերից հարմար Անի ամրոցը:

Նոր մայրաքաղաք տեղափոխվելով Բագրատունիները աշխատում էին իրենց թագավորությունը համահայկական թագավորություն հռչակելու քաղաքական ընույթ տալ: Այդ նպատակով 961 թ. Անի մայրաքաղաք հռչակվելու հանդեսները, որոնց հրավիրված էին ոչ միայն Հայաստանի, այլև հարևան Վիրքի ու Աղվանքի ֆեոդալները, զուգադիպեցին Աչոտ Գ-ին «թագաւոր ամենայն Հայոց» հռչակելու շքեղութեամբ կատարված հանդեսների

հետ⁸²: Դրանով Աչոտը կամենում էր ընդգծել երկիրը միավորելու իր ձգտումը և իր առաջնությունն ու սյուզերեն իրավունքները մյուս իշխանների հանդեպ: Նա կազմակերպեց կանոնավոր զորք՝ թագավորության շահերը ներքին ոտնձգություններից և արտաքին թշնամիների հարձակումներից պաշտպանելու համար:

Միասնական պետություն ստեղծելու համար մղած պայքարում Բագրատունիները լայնորեն օգտվում էին եկեղեցու ծառայությունից, որի շահերին համահայկական կենտրոնացված պետության ստեղծումը միանգամայն համապատասխանում էր: Իգուր չէ, որ հոգևորականությունն ամեն կերպ եկեղեցու հեղինակությունը ամրապնդում էր թագավորական իշխանությունը, ապացուցում Բագրատունիների թագավորելու անառարկելի իրավունքը: Եկեղեցին ավելի հարմար ձևով իրենց քաղաքական ձգտումներին ծառայեցնելու համար Բագրատունիները կաթողիկոսական աթոռը կրկին տեղափոխեցին իրենց մոտ՝ Շիրակ: Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը 945 թ. թողեց Աղթամար կղզին և տեղափոխվեց Կարս⁸³:

Բագրատունիները, այդ թվում նաև Աչոտ Գ-ը, տեսնելով համեմատաբար ուժեղ իշխանական տների անջատողական ձգտումները, միասնական պետություն ստեղծելու պայքարում աշխատում էին հենվել իրենց սեփական տիրույթներում ապրող Հայտակ իշխանների ու մանր ազնվականության վրա: Սակայն այդ ազնվականությունն էլ հենց սկզբից փտանդավոր հանդիսացավ Բագրատունիների համար: Վերջիններս շուտով համոզվեցին, որ հնազանդ ազնվականներն ուժեղանալով ինքնուրույնության էին ձգտում և սկսում պայքարել կենտրոնական իշխանության դեմ: Նոր սլայմանները Բագրատունիներին հարկադրեցին, տիրապետության տարածքային ամրոջությունը պահպանելու նպատակով առանձին գավառների կառավարումը տալ թագավորական տան անդամներին: Սակայն, թույլ տնտեսական կապերի և կենտ-

⁸² Տե՛ս Մատթեոս Ուտայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 3-4 (այսուհետև՝ Մատթեոս Ուտայեցի):

⁸³ Տե՛ս Միղաքիա Օրմանեան, Ազգապատում, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 1087, (այսուհետև՝ Ազգապատում):

րոնից ծայրամասային մարզերի կտրվածությունն պայմաններում այդ քաղաքականությունը ևս հակառակ արդյունքի հանգեցրեց: Գավառների կառավարիչ նշանակված թագավորական տան անդամները մի սերունդ հետո կորցնում էին կապը կենտրոնի հետ և իրենց անկախ հայտարարում: Այդ սեպարատիզմն ամեն կերպ աջակցություն էր գտնում ինչպես Բյուզանդիայի և Խալիֆայության, այնպես էլ շրջակա Ֆեոդալական իշխանությունների կողմից⁸⁴:

Տնտեսական համապատասխան նախադրյալների բացակայություն հետևանքով Հայաստանը միավորելու և պետական իշխանությունն իրենց ձեռքը կենտրոնացնելու գործում Բագրատունիները չկարողացան լուրջ հաջողություններ ունենալ: Քանի որ նրանց ձգտումները չէին ելնում ռեալ իրականությունից ու երկրի տնտեսական զարգացման ժամանակի պահանջներից մասնատման պրոցեսը դնալով ավելի ու ավելի էր ուժեղանում: 10-րդ դ. երկրորդ կեսին, մասնավորապես երկրի կենտրոնացման համար լուրջ փորձեր կատարող Աշոտ Գ-ի օրոք միավորման փոխարեն Հայաստանում մի շարք մանր թագավորություններ առաջացան՝ հիմնականում Բագրատունյաց թագավորության հաշվին: Ստեփանոս Օրբելյանը Բագրատունյաց թագավորության այդ մասնատման ասիով գրում է. «Ապա ի նուազել տէրութեանն Բագրատունեաց ... հատեալ, բարժանեալ եղեն ամենայն գահք զլիաւոր նախարարացն Վասպուրականին ... և Զորոյգետացիքն որ Կիրիկեանքն կոչին, նաև Կարուցն և Վանանդայն որ Բասանք կոչի»⁸⁵:

Թեկուզ շատ համառոտակի կանգ առնենք տարաբաժանման այդ պրոցեսի վրա:

Աշոտ Գ-ը մայրաքաղաք տեղափոխելով Անի Կարսի կառավարիչ նշանակեց իր եղբորը՝ Մուշեղ Բագրատունուն, որը երկու տարի հետո՝ 963 թ. իրեն Կարսի ու Վանանդ գավառի թագավոր հռչակեց: Աշոտ Գ-ը հարկադրված էր ճանաչել նրա թագավոր-

ությունը, բավարարվելով միայն վասսալական հարաբերություններով նրան գահի հետ կապելով⁸⁶: Մուշեղի (963–989) հաջորդների օրոք Վանանդի թագավորությունը ստեղծեց իր սեփական ռազմական ուժը և ավելի հզորացավ:

Վանանդի թագավորության առաջացումից մի քանի տարի հետո՝ 970 թ., Սյունիքի գահերեց իշխան Սմբատը Հիմնեց Սյունիքի թագավորությունը: Այդ թագավորությունը համեմատաբար փոքր տերիտորիա էր գրավում, սակայն բավականաչափ խիտ բնակչություն և հարմար լեռնային պայմաններ ուներ, որի շնորհիվ Հայկական թագավորությունների մեջ այն բուրդից երկար պահպանեց իր գոյությունը: Սյունիքի թագավորությունը բաժանված էր մանր իշխանությունների և տիպիկ ֆեոդալական նույնպիսի մի թագավորություն էր, ինչպիսին Բագրատունիների և Արծրունիների թագավորություններն էին: Սյունիքի թագավորությունը բարգավաճում և իր ծաղկման գագաթնակետին է հասնում հատկապես Վասակ թագավորի օրով (998–1040)⁸⁷:

Աշոտ Գ-ի թագավորության վերջին տարիներին Հայաստանի Հյուսիսային մասում ստեղծվեց Կյուրիկյանների կամ Տաշիր-Զորագետի Հայկական թագավորությունը: Աշոտ Գ-ը Տաշիր և Զորագետի գավառները Վիրա-աբխասական թագավորների ոտնձգություններից ապահովելու և իր իրավունքներն այդ տերիտորիաների վրա ամրապնդելու նպատակով դեռ 972 թ. այնտեղ կառավարիչ էր նշանակել իր որդի Սմբատին, նրան տալով լայն լիազորություններ՝ Տաշիրից արևելք մինչև Կուր ընկած հողերին տիրելու համար: Աշոտ Գ-ի մահից հետո, երբ Անիում Սմբատ Բ-ը (970–990) գահ բարձրացավ իր կրտսեր եղբայր Գուրգենին նշանակեց Տաշիրի վերակացու, որն էլ իրեն թագավոր հռչակեց⁸⁸:

Այդպիսով, հիմնադրվեց Կյուրիկյանների թագավորությունը, որն իր գոյությունը պահպանեց մինչև 13-րդ դ. սկիզբը: Այն իր առավելագույն հզորությունը հասավ Դավիթ Անհողինի (989–1048)

⁸⁴ Sh'u Очерки истории СССР, период феодализма, часть первая, էջ 599:

⁸⁵ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 299:

⁸⁶ Sh'u Առոյիկ, էջ 180:

⁸⁷ Sh'u Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 300–309:

⁸⁸ Sh'u Վարդան վարդապետ, էջ 90:

ժամանակ, երբ ի հաշիվ Գանձակի և Թբիլիսի էմիրությունների, հակալական չափով մեծացրեց իր թագավորություն սահմանները⁸⁹:

10-րդ դ. երկրորդ կեսին առաջացած այդ երեք թագավորություններից բացի, ինչպես նշվել է, դեռևս 10-րդ դ. սկզբին (908 թ.) առաջացավ Վասպուրականի թագավորությունը, որի թագավոր Գագիկ Արծրունին ամբողջ Հայաստանի թագավոր դառնալու հավակնություններ ուներ: Սակայն երբ Աշոտ Բ-ը «շահնշահ Հայոց» հռչակվեց, նա ստիպված էր բավարարվել միայն «Թագաւոր Վասպուրականի» տիտղոսով: Վասպուրականի թագավորությունը Հայ Բագրատունիներից հետո, Հայկական իշխանությունների մեջ ամենահզորն էր և ընդգրկում էր Վանա և Կապուտան լճերի միջև ընկած բարձր լեռնային շրջաններից մինչև Արաքս գետի հարավային ափերն ու Վանա լճի մերձափնյա բարեխառն կլիմա ունեցող հովիտները:

Հատկապես 10-րդ դ. առաջին կեսին՝ Գագիկ Արծրունու ժամանակ (908–943), Վասպուրականի թագավորությունը տնտեսական և կուլտուրական անշեղ վերելք էր ապրում: Դրան մեծ չափով նպաստում էր նաև այն հանգամանքը, որ միջազգային կարավանային առևտրի հարավային ուղին նրա վրայով էր անցնում⁹⁰:

Վասպուրականի, ինչպես նաև Սյունիքի թագավորությունները Բագրատունիների հանդեպ ըստ էության միանգամայն ինքնուրույն իրավունքներից էին օգտվում: Վանանդի և Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունները թեև համարվում էին Բագրատունիների նկատմամբ վասալական կախման մեջ գտնվող թագավորություններ, սակայն դա հաճախ ձևական բնույթ էր կրում:

Այսպիսով, Հայաստանը 10-րդ դ. վերջերին հինգ առանձին թագավորություններ և գրեթե նույնքան էլ արբանյակ էմիրություններ ուներ, թեև դրանք լրիվ անկախ չէին Երևակի Բագրատունիներից և ձևականորեն համարվում էին նրա վասալները: Չնայած երկրի նման տարբաժանման ու մասնատման աստիճան

նական ուժեղացմանը, այնուամենայնիվ, Բագրատունիները չէին կորցրել միասնական պետություն ստեղծելու հույսերը:

Սմբատ Բ-ը հարձակվեց Կարսի թագավորության վրա և գրավելով Կարսը՝ փորձում էր վերացնել Վանանդի թագավորությունը և նրա հողերը միացնել Անիի թագավորությանը: Սակայն Անիի թագավորության ուժեղացումից վախենում էին շրջակա բոլոր խոշոր ու մանր Ֆեոդալները և, մասնավորապես, Տալքի կյուրոպաղատ Դավիթը (961–1000), որը Վանանդի թագավորության օգնելու նպատակով իր բանակով եկավ Երևակ: Սմբատ Բ-ը հարկադրված էր Մուշեղին վերադարձնել Կարսը և խաղաղության պայմանագիր կնքել նրա հետ⁹¹:

Սմբատ Բ-ի հաջորդ Գագիկ Ա-ի ժամանակ (990–1020) Բագրատունյաց թագավորությունը հասավ իր տնտեսական ու քաղաքական հզորության գագաթնակետին: Ասողիկը Գագիկ Ա-ի մասին գրում է. «Եւ տիրեաց նա յոլով բերդից և գաւառաց ի սահմանացն Վայոց ձորոյ, Խաչենոյ և Փառխոսոյ՝ առավել քան զեղբայր իւր. և ոչ ոք էր, որ զարհուրեցուցանէր զՀայաստանեայս մինչև ցօր գրելոյ իմոյ զբան յիշատակիս այսորիկ»⁹²:

Անիի թագավորներից ամենից ավելի Գագիկ Ա-ն կարողացավ երկրի միավորման ուղղությամբ զգալի հաջողությունների հասնել: Նա 1001 թ. ռազմական արշավանքի միջոցով երեք ամսում կարողացավ գրավել իր դեմ ապստամբած Տաշիր-Ձորագետի թագավորության գրեթե բոլոր հողերը և նրա թագավոր Դավիթ Անհողինին հարկադրեց ճանաչելու Անիի Բագրատունիների սյուզերեն իրավունքները⁹³: Գագիկ Ա-ը համառ ու հետևողական քաղաքականությամբ զգալիորեն ընդլայնեց իր տերության սահմանները: Նա վերջ տվեց Վայոց-Ձորի իշխանությունը և նրա հողերը միավորեց իր թագավորությանը, այս միացրեց Խաչեն գավառը:

Փառխոսի արքայական տոհմը 1003 թ. ընդհատվեց, որից օգտվեցին Գագիկ Ա-ն և Գանձակի էմիր Փաղունը և Փառխոսի

⁸⁹ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 256–257:

⁹⁰ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 453–471, 474–477, 477–483, 483–487:

⁹¹ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 188:

⁹² Նույն տեղում, էջ 256:

⁹³ Տե՛ս Յույն տեղում, էջ 279–280:

Թագավորութեան տարածքը բաժանեցին իրար միջև: Այդ թագավորութեան հյուսիս-արևմտյան ծայրագավառները մինչև Շամքոր քաղաք անցան Բագրատունյաց թագավորութեանը⁹⁴: Գագիկը հարավում Վասպուրականի թագավորութունից զրավեց Կողովիտ և Ծաղկոտն գավառները⁹⁵:

Այսպիսով, Անիի թագավորութեան սահմանները Գագիկ Ա-ի ժամանակ տարածվում էին Մանազկերտից մինչև Շամքոր և Բասենից մինչև Խաչեն, իսկ մայրաքաղաք Անին իր զարգացումն ու բարգավաճումն էր ապրում հատկապես այդ ժամանակաշրջանում:

Թվում էր, թե 11-րդ դ. սկզբներին Անիի թագավորութեան հզորացումն ու հայկական հողերի սկսած միավորումը շուտով իր հաջող վախճանին էր հասնելու: Սակայն Գագիկ Ա-ի անմիջական հաջորդների օրոք դա ոչ միայն չի շարունակվում, այլև հակառակն է կատարվում:

Գագիկ Ա-ի ժամանակավոր հաջորդությունից հետո Բագրատունյաց թագավորութեան մասնատումը ոչ թե բացատրվում է նրա հաջորդների ապաշնորհությամբ (չնայած դա էլ որոշ նշանակություն ունենք), այլ նրանով, որ երկրի միավորման համար դեռևս չկային անհրաժեշտ տնտեսական նախադրյալներ:

Գագիկի մահից հետո նրա որդիների միջև դահալալական վեճեր սկսվեցին: Դրանք ավարտվեցին նրանով, որ Գագիկ Ա-ի ավագ որդի՝ Հովհաննես-Սմբատը (1020–1041) ժառանգեց հոր դահը՝ Անի քաղաքը և Շիրակը, իսկ կրտսեր որդի Աշոտին բաժին ընկան Սևանի ավազանի և Կուր գետի հովտի որոշ գավառներ⁹⁶: Դրանով Բագրատունյաց թագավորությունը երկու մասի բաժանվեց և թուլացավ, իսկ վասալ թագավորություններն ավելի քան անկախ դարձան:

Անիի թագավորութեան հզորացմանը խանգարում և նրա մեջ ներքին երկպառակություններ առաջացնելուն նպաստում էր Բյուզանդական կայսրությունը: Այն գերադասում էր Հայաստա-

նում գործ ունենալ իրար հետ պայքարող և իր անմիջական օգնությունն ու միջամտությունն անընդհատ դիմող թուլլ դինաստիաների հետ: Նրա այդ քաղաքականությունը նպաստում էին հայկական և վրացական ֆեոդալական տները, որոնք առաջին շրջանում ողջունում էին Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և իրենց հերթին օժանդակում էին դեպի Հայաստանի խորքեր նրա առաջխաղացմանը: Նրանց այդ քաղաքականությունը, ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը չափազանց տխուր հետևանքներ ունեցան հենց այդ տների համար⁹⁷:

Այդ տեսակետից չափազանց բնորոշ է Բյուզանդիայի կողմից Կայսիկների էմիրության զրավման պատմությունը: Տարոնի Բագրատունիներն աշխարհագրական տեսակետից ընկած լինելով Բյուզանդիայի և Կայսիկների միջև՝ աշխատում էին երկու կողմերի հետ էլ խաղաղ հարաբերություններ պահպանել: Միևնույն ժամանակ նրանք Բյուզանդիայի համար քաղաքական հետախուզություն դեր էին կատարում, որի համար հատուկ վարձատրություն էին ստանում: Վասպուրականի Արծրունիները նույնպես իրենց հարեան Կայսիկներին թուլացնելու նպատակով ամեն կերպ աշխատում էին Բյուզանդիային հանել նրանց դեմ: Այդ քաղաքականությունը հանգեցրեց նրան, որ Բյուզանդիան գրավելով Կայսիկների էմիրությունը և քանդելով Բերկրին ու թուլացնելով Խլաթը, դեռևս 10-րդ դ. 30-ական թվականներին հաստատվեց Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական մասում և ցանկացած ժամանակ կարող էր սպառնալ ինչպես Հայկական, այնպես էլ վրացական իշխանությունների ու թագավորությունների գոյությունը: Ինչպես հայտնի է, Տարոնի իշխան Աշոտ Բագրատունու մահից հետո Բյուզանդիան՝ վերջ տալով այնտեղի ֆեոդալական ինքնուրույն իշխանությունը, այն միացրեց իրեն. «Եւ ապա ՆժԵ (996 – Վ.Բ.) թուականին խաւարեցաւ արեգակն. և վախճանեցաւ Տարօնոյ իշխանն Աշոտ: Եւ Տարօնոյ Հոռոմք տիրեցին»⁹⁸:

⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 283:

⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 278:

⁹⁶ Տե՛ս Արիստակես Լաստիվերացի, էջ 9:

⁹⁷ Հմմտ. Очерки истории СССР, период феодализма, часть первая, էջ 613:

⁹⁸ Ասողիկ, էջ 183:

Տարոնի իշխանութիւնը ոչնչացնելուց հետո բյուզանդացիները գրավեցին Մանազկերտը և հիմնովին ավերեցին նրա պարիսպները՝ «...ի հիմանց բրեալ խրամատեաց զպարիսպ նորա»⁹⁹։

Հայ ֆեոդալների համար պարզ դարձավ, որ Հայաստանի արևմտյան ու կենտրոնական շրջանների գրավմանն անխուսափելիորեն հետևելու են Բյուզանդիայի նոր հարձակումները նաև մյուս հայկական և վրացական թագավորութիւնների և անկախ իշխանութիւնների վրա։ Իրոք, Վասիլ Բ կայսրը (976–1025) Դավիթ Կյուրոպղատին հարկազրեց, որպեսզի Տայքը կայսրութեանը կտակի։ 1021 թ. Բյուզանդիային հաջողվեց վերջ տալ Արծրունիների թագավորութեանը և Վասպուրականը կցել կայսրութեանը, իսկ մինչ այդ նրան արդեն հաջողվել էր գրավել նաև Տայքը։ Վրաց Բագրատունիները իրենց համարելով Դավիթ Կյուրոպղատի օրինական ժառանգորդը, չէին հաշտվում Տայքը Բյուզանդիային կցվելու փաստի հետ և Անիի ու Վանանդի թագավորների օգնութեամբ պայքարում էին այն Բյուզանդիայից հետ խլելու համար։ Սակայն բյուզանդական բանակը Վանանդի վրայով Վրաստանի սահմաններ խուժելով հաղթանակ տարավ, իսկ պարտված վրաց թագավոր Գեորգի Ա-ը (1014–1027) նահանջեց երկրի խորքերը։

1022 թ. Տրապիզոնում, երբ Վասիլ Բ-ի և Գեորգի Ա-ի միջև հաշտութեան բանակցութիւններ էին ընթանում, Անիի թագավորութիւնից այդ բանակցութիւններին մասնակցող Պետրոս Ա Գետադարձ կաթողիկոսը (1019–1054) համաձայնվեց Անիի թագավորութեանը Բյուզանդիային անցնելու կայսեր պահանջի հետ, իսկ թուլամորթ Հովհաննես-Ամբատը Բյուզանդիայի և բյուզանդամետ կենտրոնախույս ֆեոդալների, ինչպես նաև կաշտոված կաթողիկոսի ճնշման տակ ստորագրեց այն չարաբաստիկ կտակը, որի համաձայն Անիի Բագրատունյաց թագավորութիւնն իր մահից հետո պետք է միացվեր կայսրութեանը¹⁰⁰։

Անիի թագավորութեան մեջ, հատկապես նրա դոյութեան վերջին տասնամյակում շատ ուժեղ էր բյուզանդական ազդեցութիւնը,

որը թագավորութեան ներսում ներքին ուժեղ պայքարի տեղիք էր տալիս։ Սակայն բյուզանդական ազդեցութեան ուժեղացումն առաջին հերթին Անիի Բագրատունյաց թագավորութեան թուլութեան հետևանք էր։ Այդ առումով միանգամայն բնական է, որ Գուգիկ Ա-ի օրոք Շիրակի թագավորութեան առավել հզորացման շրջանում բյուզանդական ազդեցութիւնը երևան չէր գալիս, իսկ նրա թույլ հաջորդների ժամանակ այն բավական ուժեղ զգացվում էր։ Բացի այդ, եթե երկրի կենտրոնացման համար հարմար պայմաններ լինին, ապա այն կարող էր միավորվել՝ մինչև Բյուզանդիան կկարողանար իր սահմաններն ընդարձակել ու ազդեցութիւնը տարածել կենտրոնական Հայաստանում։ Հետևաբար, Հայաստանի միավորումը խանգարելու գործում Բյուզանդական կայսրութեան խաղաղած դերը չժխտելով հանդերձ, չենք կարող այն գլխավոր պատճառ համարել։ Դրա հիմնական պատճառները պետք է այլ երևույթների մեջ փնտրել։

Անտարակուսելի է, որ համահայկական միասնական պետութիւն չստեղծվելու հանգամանքը երկրի ներքին կյանքի զարգացման պայմաններից էր բխում և նրա ուղղակի արդյունքն էր։ Հայաստանի տնտեսական զարգացումը 9–11-րդ դդ. ոչ միայն միավորման հիմք չէր տալիս, այլև ընդհակառակը նրա մասնատման հարմար նախադրյալներ էր ստեղծում։

Երկրի առանձին նահանգների, հաճախ նաև գավառների միջև բացակայում էր տնտեսական կապը և յուրաքանչյուր նահանգ ինքնաբավ տնտեսական միավոր էր՝ համախմբված սեփական կենտրոնի շուրջը։

Քաղաքների գերակշռող մասը դարձել էին ֆեոդալական կալվածքի կենտրոններ և իրենց շուրջը համախմբելով շրջակա գավառները, նպաստում էին նրա տնտեսական ու քաղաքական ուժեղացմանը և տվյալ իշխանի անջատողական ձգտումներին։ Ամեն մի խոշոր իշխան ուներ հսկայական տնտեսական հնարավորութիւններ, տեր էր դարձել ընդարձակ գավառների, ուներ սեփական զորք ու սեփական վարչական իշխանութիւն։ Այդ իշխանները միանգամայն անկախ պատերազմ էին հայտարարում, հաշտութիւն կնքում, հպատակ բնակչութիւնից հարկեր հավաքում, մի

⁹⁹ Նույն տեղում։

¹⁰⁰ Տե՛ս Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 11–13։

խոսքով, իրենց տիրույթների սահմաններում լրիվ տեր ու տնօրինող էին: Նրանց իշխանություններն ինքնուրույն, գերազանցապես նատուրալ կյանք էին վարում և տնտեսական կապերով կապված չէին միմյանց հետ: Նման պայմաններում պարզ է, որ երկրի միավորման խնդիրը ոչ միայն չէր կարող հաջողություն ունենալ, այլև այն աստիճանաբար պիտի ավելի մասնատվեր, քանի որ առաջացած թագավորություններից ու իշխանություններից բացի, նոր բարձրացող ֆեոդալները տնտեսապես ու ռազմապես ամրապնդվելով նույնպես ինքնուրույնություն էին ձգտում: Պատահական չէր, որ չնայած Բագրատունյաց թագավորների ջանքերին, երկրի տարաբաժանումն աստիճանաբար ավելի ու ավելի էր խորանում: Մասնատման պրոցեսն այնքան ուժեղ էր, որ 10-րդ դ. երկրորդ կեսին անկախություն ձեռք բերած թագավորություններից բացի, նույն դարի վերջին Վասպուրականը բաժանվեց երեք անկախ իշխանությունների, իսկ քիչ անց, ինչպես նշվեց հենց ինքը՝ Շիրակի թագավորությունը, երկու մասի բաժանվեց:

Այնքանով, որքանով Բագրատունյաց թագավորների ձգտումները չէին ելնում ժամանակի իրական կյանքի պահանջներից, ավելի ճիշտ քանի որ Հայաստանի տնտեսական կյանքի զարգացումը դեռևս երկրի միավորման անհրաժեշտությունը չէր հասել, կենտրոնախույս ուժերին սանձահարելու, և հայկական հողերը միավորելու Բագրատունիների ձգտումները կարող էին միայն մասնակի հաջողություն ունենալ, ինչպես, օրինակ, Գագիկ Ա-ի ժամանակ, սակայն ընդհանուր առմամբ այն անհաջողություն էր հանգեցրել:

Բագրատունիների համար սոցիալական հենարան պետք է հանդիսանային քաղաքային առևտրավաշխատական և արհեստավորական շերտերը, որոնք տուժում էին երկրի մասնատվածությունից, հետևաբար և շահագրգռված էին նրա միավորման մեջ: Արհեստագործությունն ու առևտուրը, ինչպես արդեն տեսանք, բավականին զարգացած էին, սակայն դրանց վերելքը նախ սահմանափակ բնույթ ունեւր և, երկրորդ, այնպես ընթացավ, որ չկարողացան սերտորեն կապվել ու ուղղություն տալ երկրի ամբողջ տնտեսությանը:

Արհեստագործությունը, առևտուրն ու ընդհանրապես քաղաքային կյանքն ուժեղ զարգացան Հայաստանի կենտրոնական մասի, գլխավորապես առևտրական ճանապարհների վրա գտնվող մի քանի խոշոր քաղաքներում, որոնցից ոչ մեկը չկարողացավ երկրի ընդհանուր առևտրի և արհեստագործության կենտրոնի դեր կատարել, իսկ դրանց մի մասն ինքնամիտի նատուրալ կյանքով էր ասլրում:

Ծայրամասային հատկապես լեռնային շրջանները, ուր բնակչություն բացարձակ մեծամասնությունն անասնապահություն էր զբաղվում հին, նատուրալ տնտեսական կյանքով էին ասլրում:

Առաջ եկած խոշոր քաղաքներն ամբողջ երկրի և, առանձնապես, ծայրամասային շրջանների տնտեսություն իրենց ոլորտում չէին ընդգրկել, ուստի չէին կարողացել վերջիններիս տնտեսական զարգացման մեջ քիչ թե շատ շոշափելի փոփոխություն մտցնել:

Առևտրի ու արհեստագործության զարգացումը ոչ թե հանգեցրեց երկրի տարբեր շրջանների միջև տնտեսական կապերի առաջացման ու միասնական կենտրոնի շուրջ դրանց համախմբմանը, այլ տվյալ էտապում հանգեցրեց այնպիսի քաղաքների առաջացմանը, որոնք կարողացան իրենց շուրջը համախմբել միայն շրջակա գավառները կամ տվյալ նահանգը:

Միասնական պետության բացակայությունն ու ֆեոդալական երկպառակությունները երկիրը ոչ միայն զրկել էին հետագա լուրջ ու երկարատև զարգացման հնարավորությունից, այլև այն խիստ թուլացրել էին արտաքին վտանգի հանդեպ: Սելջուկյան արշավանքների վտանգի առաջացման ու Բյուզանդական կայսրության նվաճողական քաղաքականության ուժեղացման պայմաններում Բագրատունյաց պետությունը յուրահատուկ քաղաքական ճգնաժամ էր ասլրում:

Մինչև սելջուկյան ռեալ վտանգի վրա հասնելը, Բյուզանդիան կարողացավ նվաճել Շիրակի թագավորությունը: Հովհաննես-Սմբատի և նրա եղբայր Աշոտի մահից հետո (1041 թ.) Բյուզանդական կայսրությունը Հովհաննես-Սմբատի կտակը հիմք ընդունելով հատուկ բանակ ուղարկեց՝ գրավելու Անին: Քաղաքի բնակչությունը ծերունի սպարապետ Վահրամ Պահլավունու

գլխավորութեամբ Հանկարծակի Հարձակեց ու մեծ ջարդ տվեց բյուզանդական բանակին և Անիում թագավոր Հռչակեց Աշոտի սասնակեցամյա որդի Գագիկ Բ-ին (1042–1045): Սակայն, Բյուզանդիայի կոստանդին IX Մոնամախ կայսրին (1042–1054) հաջողվեց իր կողմնակից Հայ Ֆեոդալների օժանդակութեամբ նենգաբար իր մոտ հրավիրել ու բանտարկել Գագիկ Բ-ին: Դրանից հետո էլ Անիի բնակչութիւնը Վահրամ Պահլավունու գլխավորութեամբ կարողացավ մի քանի անգամ հետ մղել բյուզանդական զորքերի գրոհները: Սակայն վերջիվերջո անեցիների հերոսական դիմադրութիւնը խորտակվեց և 1045 թ. քաղաքն ու ամբողջ Շիրակի թագավորութիւնը միացվեցին Բյուզանդական կայսրութեանը¹⁰¹:

Բյուզանդիան Շիրակի թագավորութեանը վերջ տալով, կարողացավ Հայաստանն իր տիրապետութեանը ենթարկել մի կարճ ժամանակով միայն, որի ընթացքում այն երկիրը կառավարում էր Հատուկ կառավարիչների՝ կատապանների միջոցով: Բյուզանդացիներն իրենց կարծատե տիրապետութեան հենց սկզբնական շրջանից սկսած Հայաստանը ռազմական ուժից զրկելու քաղաքականութիւն էին վարում, որի վտանգավորութիւնը զգացին սելջուկյան արշավանքների ահափոր վտանգի կապակցութեամբ և վերջում փոխեցին իրենց քաղաքականութիւնը, սակայն արդեն ուշ էր:

Բանի որ բյուզանդական տիրապետութիւնը Հայաստանի Հասարակական ու տնտեսական կյանքի զարգացման մեջ քիչ թե շատ զգալի փոփոխութիւններ չմտցրեց, այդ շրջանը պետք է ուսումնասիրել Բագրատունյաց էպոխայի հարցերի ուսումնասիրութեանը համատեղ: Հաստատված սելջուկյան տիրապետութիւնը զգալի փոփոխութիւններ մտցրեց Հայաստանի տնտեսական կյանքում, ուստի և այդ շրջանի հողային հարաբերութիւնների քննարկումը մեր քննութեան շրջանակներից դուրս է:

Այսպիսով, Բագրատունյաց տիրապետութեան ժամանակաշրջանում երկրի տնտեսական ու քաղաքական կյանքում վճռական դեր էին խաղում Ֆեոդալ իշխանները: Նրանց տնտեսական կարողութեան ուղղակի բազան էր արտադրութեան հիմնական միջոց հողին մասնավոր սեփականութեան իրավունքով տիրելը:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԽՈՇՈՐ ՖԵՈԴԱԼԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. Գյուղատնտեսութիւնը և գյուղատնտեսական տեխնիկան

Հնուց ի վեր Հայ ժողովրդի հիմնական զբաղմունքը երկրագործութիւնն է եղել, որն անասնապահութեան հետ երկրի հարստութեան ամենակարևոր աղբյուրն է հանդիսացել: Հայաստանում զարգացած են եղել հողագործութեան այնպիսի կարևոր ճյուղեր, որպիսիք էին դաշտավարութիւնը և այգեգործութիւնը: 9–11-րդ դդ. Հայ ժողովուրդն ուներ երկրագործական զբաղմունքի հարուստ փորձ ու դարավոր կուլտուրա և զարգացման բավական բարձր աստիճանում գտնվող գյուղատնտեսական տեխնիկա:

Հայաստանում վաղուց էին անցել գութանի կիրառութեանը, սակայն մանավանդ լեռնային շրջաններում դեռևս գերիշխում էր փայտե արորը: Անիի պեղումների ժամանակ գտնվել են ծանր գութանի մնացորդներ¹⁰²: Նույն տիպի գութանի մի քանի պատկեր պահպանվել են բարձրաքանդակների մեջ, «որոնք բոլորն էլ վկայում են այն մասին, որ այդ ծանր գութանը գոյութիւն է ունեցել նաև Հայաստանում Բագրատունյաց տիրապետութեան օրով 9-ից մինչև 11-րդ դարերում»¹⁰³:

9-րդ դ. երկրագործութեան մեջ ծանր գութանի մուտ գործելը խոշոր առաջադիմական քայլ էր: Ծանր գութանը, որն աշխատեցնում էին երեք լուծ եղների՝ «վեցկէի» միջոցով, հնարավորութիւն էր տալիս հողն ավելի խորը հերկելու, ինչը բարելավում էր հողի մշակման տեխնիկան և բարձրացնում նրա բերքատվութիւնը¹⁰⁴:

¹⁰² И. Орбели, Каталог Анийского музея древностей, СПб, 1910, т. 115:

¹⁰³ Կ. Ղաֆաղարյան, Գլխ. աշխ., էջ 156:

¹⁰⁴ Стів Очерки истории СССР, период феодализма, часть первая, т. 590:

¹⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 54–56, 58–62:

Մատենագրական աղբյուրներում վկայություններ կան, այն մասին որ այդ ժամանակ կատարվում էր Հողերի պարարտացում մոխրով և գոմաղբով: Դավիթ Ալավկա որդու ԿԴ կանոնով արգելվում է գոմաղբի վաճառքը և գնումը. «... ոմանք որ գախտ իշոյ և ձիոյ վաճառեն և գնեն այրդ անիծի վաճառն նոյնպէս և գնաւոյն ...»¹⁰⁵:

Անշուշտ, գոմաղբը գնում էին Հողերը պարարտացնելու համար և ոչ թե մի այլ նպատակով: Հողերի պարարտացումը երկրագործության առաջադիմության տեսակետից նշանակալից երևույթ էր:

Առանց արհեստական ոռոգման Հայաստանի հատկապես հարթավայրային շրջանները վեր էին ածվում անմշակ տարածությունների: Այդ է պատճառը, որ դեռ նախնադարյան շրջանից ֆիզիկական հսկայական աշխատանքի գործադրումով, պրիմիտիվ աշխատանքային գործիքներով, ճեղքել էին ժայռերը և տասնյակ կիլոմետր հեռավորությունից անցկացրել ջրանցքներ ու առուներ և օգտվում էին արհեստական ոռոգման սխեմաներից:

Այս շրջանում վերանորոգում ու օգտագործում էին գործածությունից դուրս եկած հին ջրանցքները և միաժամանակ նոր ջրանցքներ անցկացնում, ինչպես Այրարատում, այնպես էլ Սյունիքում ու Վասպուրականում:

Հայաստանում ջրի կատարած խոշոր դերով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ այստեղ հողատիրությունն այս կամ այն չափով ջրային իրավունքի հետ միաձուլված էր հանդես գալիս: Ոռոգման նպատակով ջրից օգտվելը կալվածատիրոջ և գյուղական համայնքների միջև բավական բարդ հարաբերություն էր ստեղծում, մանավանդ, եթե ջրանցքն անցնում է տարբեր սեփականատերերի հողերի միջով:

Սմբատ Գունդատաբլը հավանաբար, նկատի ունենալով ջրի համար վաղուց ի վեր մղվող պայքարն ու չլուծվող վեճերը, նրան տիրելու հետևյալ կարգն է սահմանել: «Եւ ջուր հանել ի գետոց

¹⁰⁵ ՀՍՄՌ Սինիսարների սովետին կից պետական Չեռագրատուն (Մատենադարան) ձեռ. № 839, էջ 70 ր (այսուհետև՝ Մատենադարան):

ջրելոյ կամ ջաղցնոց համար, չկարէ ոք արգելուլ, կամ ասել թէ՛ սինսուն իմ է, մի հանել ջուրը, կարեն հանել և տանել խանդկով ընդ ամէն մարդոյ գետններ՝ ի յիւր հողն և շինել զինչ իր պետենայ և չէ այն ջուրն քանց այնոր, որ տարաւ զայն ջուրն հայրենիք իւր սեփական»¹⁰⁶:

Յեռալը եթե իր միջոցներով էր անցկացնում կամ վերանորոգում ջրանցքը, գյուղական համայնքին սովորաբար միայն ավելցուկ ջուր էր տալիս և դրա փոխարեն պատկառելի հարկ վերցնում, իսկ իրեն անհրաժեշտ եղած դեպքում համայնքին կարող էր ամբողջովին զրկել ջրից օգտվելու իրավունքից, ինչը բողոք ու դիմադրություն էր առաջացնում վերջինիս կողմից:

Առանձին գյուղերի միջև ևս ջրից օգտվելու առթիվ վեճեր ու գոտություններ էին առաջանում: Արուհի 867 թվակիր արձանագրության մեջ խոսվում է մի այդպիսի բնորոշ դեպքի մասին: «ՅԺԶ թուականին Հայոց յիշխանութեան (Աշոտոյ եւ տերութեան Սմբատայ Հայոց սպարապետի Բազրատունոյ եւ կաթողիկոսութեան Զաքարիայի եղև կռիւ ընդ յԱրուհ եւ ընդ Կոչ եւ գաւառն: Եհար Արուհ զԿոչ եւ զգաւառն եւ կալաւ յԿոչայ վանականն եւ ի Քրթավանին ընդ Անկին մինթանի վաճառեցին: Ես Գրիգոր որդի Վռամայ, ծառայ Սմբատայ Բազրատունոյ եկի հրամանաւ Սմբատայ եւ աս հաւասարեցի զջուրն ընդ Կոչ և ընդ յԱրուհ... Ա եւ կէս Կոչայ եւ Ա արուհ ...»¹⁰⁷: Ինչպես տեսնում ենք, ջրից օգտվելու համար հարևան համայնք-գյուղերի միջև կռիվ է սկսվում, որը վերջանում է նրանցից մեկի՝ Արուհի հաղթանակով: Դրանց ներքին պայքարին ու վեճերին միջամտում է Սմբատ սպարապետը, որն ուղարկում է իր գործակալին ու ջրի նոր վերաբաժանում կատարում:

Հայաստանի հարթավայրային շրջաններում ջրի կատարած խոշոր դերով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ Մխիթար Գոշն «Աշխարհական յօդուածք»-ի Ժ հոդվածում հատուկ շեշ-

¹⁰⁶ Սմբատ Գունդատաբլ, Դատաստանագիրք, էջ 20:

¹⁰⁷ Օգտվում ենք Կ. Ղաֆարյանի Արձանագրությունների ժողովածու, ձեռագիր աշխատությունից, հմտ. Վիճական տարեգիր, էջ 3:

տում է. «Այլ գետք յորոց հոսին սահմանաց ոչ է, բայց առ որ հասանեն»¹⁰⁸:

Մեր երկրի լեռնային պայմանների պատճառով գետերը լեռնային մասերից էին սկիզբ առնում, որտեղ տեղանքի անբարենպաստության և տեղումների համեմատաբար առատության հետևանքով արհեստական ոռոգումից գրեթե չէին օգտվում:

Հարթավայրային շրջաններում, ուր տեղումների քանակը համեմատաբար քիչ էր, ընդհակառակը, արհեստական ոռոգումը գյուղատնտեսության համար ոչ միայն կարևոր նշանակություն էր ստանում, այլև կենսականորեն անհրաժեշտ էր: Այդ է պատճառը, որ Դատաստանագրքի հեղինակը գետերից օգտվելու իրավունքը վերապահում է հենց Հարթավայրերում բնակվողներին՝ «առ որ հասանեն» գետերը: Իսկ նրա ասածը, հասկանալի է, որ լեռնային մասերի բնակչությանն է վերաբերվում:

Երկրագործության մեջ հիմնական զբաղմունքը հացահատիկային կուլտուրաների՝ ցորենի, գարու, կորեկի մշակումն էր: Ախուրյանի հովիտը՝ Վանանդ և Շիրակ գավառները, Բասենի դաշտը, Տարոնն ու Արաշկերտի հովիտը համարվում էին հացի շտեմարաններ: Դաշտավարությունը ոչ միայն բավարարում էր երկրի հացի պահանջը, այլև այն արտահանվում էր նաև ուրիշ երկրներ: Արաբ մատենագիր Տաբարին վկայում է, որ Հայաստանն այնքան հարուստ էր հացահատիկներով, որ իր ցորենն արտահանում էր մինչև իսկ Բաղդադ¹⁰⁹: Ցորենը սովորաբար պահվում էր տիրոջ տան մոտ հատուկ պատրաստված հորերում¹¹⁰: Հացահատիկների ազումը ջրաղացի միջոցով էր կատարվում, իսկ տնային կարիքները հոգալու համար որպես օժանդակ միջոց օգտագործվում էր երկանքը:

Սկզբնաղբյուրներից երևում է, որ ջրաղացը մասսայական մասշտաբով երևան է գալիս Բագրատունյաց շրջանում, քանի որ մատենագրության մեջ զբանից առաջ նրա հիշատակությունը

¹⁰⁸ Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք, էջ 327:

¹⁰⁹ Sté J. Laurent, նշվ. աշխ., էջ 38:

¹¹⁰ Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք, էջ 329:

գրեթե չենք հանդիպում: Հետևաբար այն հնում ընդհանուր գործածություն չի ունեցել:

Ջրաղացի հանգես գալով հացահատիկային կուլտուրաների իրացումը խոշոր չափով հեշտանում է, թեթևանում նրանց աղալու վրա ծախսվող աշխատանքը, և դրա շնորհիվ տնտեսվում է հսկայական բանվորական ուժ: Այդ իսկ տեսակետից ջրաղացի կիրառումն ընդհանրապես գյուղատնտեսության, մասնավորապես գյուղատնտեսության տեխնիկայի զարգացման տեսակետից խոշոր առաջագիմական քայլ էր:

Երկրագործությանը էին զբաղվում ոչ միայն գյուղերում, այլև, ինչպես նշվել է, քաղաքում, քանի որ միջին դարերում երկրագործությունը քաղաքի բնակչության մի ստվար մասի հիմնական զբաղմունքն էր: Ինչպես նկատել է Կ. Ղաֆաղարյանը «Դվինում երկրագործությանը են պարապել ոչ միայն քաղաքի արվարձանների բնակիչները, այլև քաղաքի կենտրոնական թաղում ապրողները»¹¹¹:

Հայաստանում խոշոր չափով մշակում էին նաև յուղատու և թելատու բույսեր՝ քունջութ, կտավատ, բամբակ, կանեփ, ինչպես նաև զանազան պարտեզային կուլտուրաներ ու խոտաբույսեր:

Երկրագործության մյուս կարևոր ճյուղն՝ այգեգործությունն էր, որը շատ գավառներում բնակչության հիմնական զբաղմունքն ու եկամտի գլխավոր աղբյուրն էր:

Հայաստանը միշտ էլ հայտնի է եղել, որպես խաղողով ու մրգատու այգիներով հարուստ երկիր: Մատենագրական բազմաթիվ վկայություններից ու պեղումների ժամանակ ի հայտ եկած այգեգործական կուլտուրաների ոչ սակավ մնացորդներից երևում է, որ Հայաստանի տաք կլիմա ունեցող մի շարք վայրերում մասնավորապես Արաքսի հովտի Արևիք գավառում, տարածված էր ենթաարևադարձային կուլտուրաների՝ թզի, սեխի, ձմերուկի, տանձի, խնձորի, սալորի, ծիրանի և դեղձի մշակումը: Միայն Դվինում 1949 թ. պեղումների ժամանակ ի հայտ եկան մեծ քանակությամբ գյուղատնտեսական մթերքների մնացորդներ: Բացի

¹¹¹ Կ. Ղաֆաղարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, էջ 242:

Դվինի Համար սովորական դարձած ցորենի և կորեկի պաշարներից, այնտեղ գտնվեցին նաև խաղողի, ձմերուկի, սալորի կորիզներ և կաղնի կճեպ: Նույն տեղում գտնվեցին նաև երկանքի բեկոր, սանդաքար և կենդանիների ու թռչունների բազմաթիվ ոսկորներ¹¹²:

Արարատյան դաշտում մշակվում էին խաղողի տարբեր տեսակներ: Խաղողը և նրա հիման վրա զարգացող զինեգործությունը տնտեսության մեջ շատ կարևոր դեր էին խաղում: Պատահական է, որ նրա ողկույզը Հայկական քանդակագործության ամենասիրված մոտիվն է եղել:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ Հայաստանում ծանոթ են եղել գյուղատնտեսական վնասատուների դեմ պայքարելու ժամանակի առումով, բավականաչափ բարդ ձևերին: Ներսես Ենորհալին իր քարոզներում այգեգործ կրոնավորներին հանդիմանում էր նրա համար, որ նրանք հանդիպելիս ոչ թե աղոթքի, հոգու ողջության, պատերազմի կամ խաղաղության մասին էին հարցնում իրար, այլ «... թէ յայսմ ամի՞ ով եղբայր զի՞ արգ է պտղաբերություն քոյին տնկոցն. առաւել է՞ թէ նուազ: Եւ նա թախծեալ սրտիւ պատասխանէ, զինչ ասացից (ասէ) զաղէտսն՝ որ պատահեցան, զի սմանք ի խճճեաց վնասեցան, և յոմանց ծաղիկքն թօթափեցան, և այլքն արևակէզ եղեալ ողկուզաց չորացան, և կէսք՝ նեխութեամբ ապականեցան, և թէ զի՞նչ արարից՝ անգիտանամ զելս վտանգիս եղելոյ: Եւ ընկերն թելադիր եղեալ նմին՝ խրատ տայ, զոմանս պատուաստել ի տնկոցն՝ որք պտղակորոյսք լինին և զայլսն՝ զանազան փորձեալ Հնարիւք բժշկեալ ի պատահելոց կրիցն»¹¹³: Հետևաբար, այգեգործությանը չզրադվողները պտղատու ծառերի որոշ հիվանդությունների առաջն առնելու համար գիտեին օգտվել տնկիների պատվաստումից կամ ուրիշ այլ միջոցներից:

Ճիշտ է, Ներսես Ենորհալու խոսքերը 12-րդ դ. են պատկանում, սակայն հավանական է, որ վնասատուների դեմ պայքարելու այդ եղանակը գոյություն է ունեցել նաև 10—11-րդ դդ., մանավանդ, որ գյուղատնտեսության մեջ փոփոխությունները շատ

¹¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 72:

¹¹³ Թուրք ընդհանրական, արարեալ Ներսիս Ենորհալոյ, ի ս. Էջմիածին, 1865, էջ 31:

գանդաղ էին կատարվում, և ժամանակագրական տեսակետից նրանք այնքան էլ հեռու չեն ընկած իրարից:

Այգիներն արորով կամ գութանով նպատակահարմար չէր հերկել, որովհետև մրգատու ծառերը զրանից կվնասվեին: Այդ իսկ պատճառով էլ զրանք հիմնականում բահով էին մշակվում: Աղթամարի տաճարի 10-րդ դ. պատկանող քանդակագործ գոտու հատվածաներից մեկում շինականը բահով խաղողի այգի է փորում: Ճիշտ նույն ձևի բահ գտնվել է նաև Դվինի միջնաբերդում 1949 թ. պեղումների ժամանակ:

Սակայն Հայաստանի շրջանները տարբեր տնտեսական բնույթ ու ընդգծված տեղական առանձնահատկություններ ունեին և երկրագործական զարգացման նույն աստիճանների վրա էին կանգնած: Այն ժամանակ, երբ երկրի հարթավայրային մի շարք գավառներում երկրագործական ու հացահատիկային կուլտուրաների մշակումը բավականաչափ զարգացած էր, լեռնային շատ շրջաններ երկրագործական զարգացման տեսակետից պրիմիտիվ աստիճանի վրա էին գտնվում: Թովմա Արծրունու վկայությամբ Սասունի և Խուսի բնակիչները 9-րդ դ. կեսերին «զպէտս կերակրոցն վճարեն ի սերմանց ինչ, առաւել ի կորեակ կոչեցեալ սերմանէն, զոր ոմանք ի սով ժամանակի հաց անուանեն. և զնոյն ոռոգեալ ոտիւք ի միջոցս պրակացն, կամ երկմատնի փայտատովք սերմանեալ»¹¹⁴:

Այնուամենայնիվ երկրագործությունն իր երկու գլխավոր ճյուղերով՝ դաշտավարությանը ու այգեգործությանը եղել է Հայ ժողովրդի հիմնական զբաղմունքը և նրա եկամտի գլխավոր աղբյուրը:

Հարթավայրային շրջաններում տնտեսության մեջ երկրորդ տեղը զբաղում էր անասնապահությունը, իսկ լեռնային շրջաններում այն բնակչության հիմնական զբաղմունքն էր: Անասնապահությունը սերտորեն կապված էր երկրագործության հետ և կարևոր նշանակություն ունեւ հենց իր՝ հողագործության, գոյության ու զարգացման համար, որովհետև նրանց մեկը մյուսից կախված

¹¹⁴ Թովմա Արծրունի, էջ 203:

ու իրար պայմանավորող՝ տնտեսութեան անհրաժեշտ երկու կարե-
վոր ճյուղերն էին: Անասնապահութիւնը նախ և առաջ դիտուում
էր որպէս երկրագործութեանը քաշող ուժ մատակարարող բնագա-
վառ: Թեքես այդ նկատառումով՝ դաշտավարութեան գոյութեան
ու գարգացման նկատառումով էր, որ Հայաստանի բոլոր մասե-
րում, անգամ այնպիսի վայրերում, ուր այն զբաղմունքի հիմնա-
կան բնագավառ չէր, նրան մեծ ուշադրութեան ու հոգատարութե-
ան էին արժանացնում:

Խոշոր եղջյուրավոր անասուններից եղն ու գոմեշը երկրա-
գործութեան մեջ կիրառվող հիմնական քաշող ուժն էին և տնտե-
սութիւնը վարելու հիմք: Կովն իբրև մթերատու անասուն դիտուում
էր որպէս ընտանիքի ապրուստը հոգալու աղբյուր: Խոշոր եղջյու-
րավոր անասունները համարվում էին նաև մսացու, իսկ նրանց կա-
շին օգտագործվում էր արհեստագործական նպատակներով:

Հայտնի էին Հայաստանի ձիերն ու ջորիները, որոնք ծառա-
յում էին հեծնելու և բեռնելու համար: Հատկապէս առաջինը մեծ
չափով օգտագործվում էր նաև ռազմական նպատակներով: Տրանսպորտի հիմնական միջոցը սայլն էր: Հունձը կատարվում էր
գերանդու և մանգաղի միջոցով, իսկ կախելու համար օգտագործ-
վում էր կամը¹¹⁵: Լեռնային գավառներում, որտեղ սայլը չէր աշ-
խատում, բերքը տեղափոխում էին ձիերի, ջորիների ու էշերի մի-
ջոցով: Հայաստանի ձիերն ու ջորիներն արտահանվում էին նաև
երկրի սահմաններից դուրս, ուր նրանք իրենց դիմացկունութեան
չնորհիվ մեծ գին ունեին¹¹⁶:

Խաչնարածութիւնը, որը տալիս էր կաթ, կաթնամթերք,
բուրդ, մազ, միս, կաշի անասնապահութեան շատ կարևոր, իսկ
որոշ տեղերում՝ նրա գլխավոր ճյուղն էր հանգիստնում: Սյունիքի,
Սասունի, Տաշիր-Չորագետի, Արցախի և Վասպուրականի ալպյան
ընդարձակ արոտավայրերը հարմար էին խաչնարածութեան, իսկ
ցածրագիր ոչ լեռնային շրջանները՝ խոշոր եղջյուրավոր անասնա-
պահութեան գարգացման համար:

¹¹⁵ И. Орбели, 624. աշխ., էջ 115:

¹¹⁶ Sté J. Laurent, 624. աշխ., էջ 39: Ջորիների մասին, տե՛ս СМОЛІТК, вып. XXXVIII, Тифлис, 1908, էջ 97:

Հայաստանը հարուստ էր ամառային արոտավայրերով, իսկ
Արաքսի միջին և ստորին հովիտները՝ մանավանդ Կարինը, անա-
սունների լավագույն ձմեռային արոտավայրեր էին: Աղբյուրնե-
րից երևում է, որ Անդրկովկասի ժողովուրդները համերաշխ օգտը-
վում էին ամառային և ձմեռային այդ արոտավայրերից¹¹⁷:

Խոզաբուծութիւնն արաբական տիրապետութեան ժամանակ
մեծ հարված ստացավ և դրա հետևանքով այս ժամանակաշրջա-
նում թույլ էր գարգացած:

Հայաստանը հարուստ էր որսի կենդանիներով ու թռչուն-
ներով, սակայն որսորդութիւնը տնտեսութեան մեջ կարևոր
դեր չէր խաղում: Տնտեսական խոշոր նշանակութիւն ունեւր
ձկնորսութիւնը, որով հարուստ էին դեռ հին ժամանակներից ի
վեր ձկնորսութեան վայրեր հանդիսացող Հայաստանի գետերը
և, մանավանդ, լճերը: Երկրի ծաղկավետ սարերն ու դաշտերը
հարմար պայմաններ էին ստեղծել մեղվաբուծութեան գարգաց-
ման համար, որը նույնպէս նշանակալից դեր էր խաղում
տնտեսութեան մեջ:

Այսպիսով, Հայաստանի քննվող ժամանակահատվածի գյու-
ղատնտեսութեան մեջ ակնառու արտահայտվում էր միջնադարին
բնորոշ տեխնիկայի ցածր ու հնամուլ վիճակը: Դա ավելի որոշակի
երևում էր Հայաստանի ծայրամասային շրջաններում:

Միևնույն ժամանակ նկատվում էր գյուղատնտեսութեան աս-
տիճանական առաջադիմութիւն, որն այս շրջանում բավական
որոշակի էր արտահայտվում:

2. Աշխարհիկ և եկեղեցական խոշոր հողատիրութիւն ու Հողի սեփականատիրութեան հարցը

Տնտեսական և քաղաքական խնդիրներում խոշոր ֆեոդալնե-
րի ինքնուրույն հանդես գալու պատճառները հասկանալու հա-
մար սկզբունքային կարևոր նշանակութիւն ունի հողի սեփակա-

¹¹⁷ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի յեվ հայերի մասին, Կ. Ա, Յերե-
վան, 1934, էջ 217:

նության հարցի պարզաբանումը: Հողի պետական կամ ֆեոդալական սեփականության գոյության ինդրի լուսաբանումը կօզնի նաև սոցիալական այլ երևույթների ուսումնասիրությունը:

Այս հարցով հատկապես զբաղվել է Խ. Սամուելյանը՝ Հայ իրավունքի պատմության հարցերին նվիրված իր աշխատության մեջ¹¹⁸: Նա միանգամայն ճիշտ է մտնում հարցին, երբ ֆեոդալական հասարակարդում հողը դիտում է իբրև արտադրության հիմնական միջոց ու հողային իրավունքին տալիս է գերակշռող, կենտրոնական նշանակություն հայ իրավունքի պատմության մեջ՝ չնայած Հայաստանում ֆեոդալիզմի տևողության հարցում նա սխալ տեսակետի վրա է կանգնած: Խ. Սամուելյանը գտնում է, որ Հայաստանում պետական սեփականություն եղել է Հողի դեռևս Արշակունյաց շրջանում: Ապա պատմիչներից միակողմանորեն քաղելով իր տեսակետը հաստատող որոշ փաստեր, աշխատում է ապացուցել, որ մինչև 13-րդ դ. Հողի սեփականություն ձևը չի փոփոխվել: Նա երևույթն ուսումնասիրում է ստատիկ վիճակում և այնքան է տարվում իր այդ տեսակետով, որ չի նկատում, թե փաստերն, ինչպես են հակասում դրան: Դա ակնառու է մանավանդ Բագրատունյաց շրջանի Հողատիրության հարցերը քննելիս: Խ. Սամուելյանը մի առանձին վերնագրի տակ, որը կոչվում է «Հողի պետական սեփականությունը Բագրատունյաց ժամանակաշրջանում», կոնկրետ քննում է այդ շրջանի Հողային սեփականության հարցը և որպես եզրակացություն գրում հետևյալը. «Բագրատունյաց Հայաստանում գերագույն Հողային իրավունքի սկզբունքը Հայ թագավորների կողմից անխախտ էր պահպանվում: Ամբողջ Հողային տերիտորիան համարվում էր պետական սեփականություն՝ հանձին սուլվերեն թագավորի, որ հենվում էր իր գեսպոտական իշխանության վրա: Թագավորն էր սովորաբար բաշխում Հողերը և վավերանցնում իրեն նեթակա ֆեոդալ իշխանների Հողատիրության իրավունքը»¹¹⁹:

¹¹⁸ Խ. Սամուելյան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 157-164, 170-173:

¹¹⁹ Նույն տեղում, էջ 173:

Իր այս թեզը ապացուցելու համար նա նախ և առաջ բերում է Նախճավանը Սմբատ Ա թագավորի կողմից Սյունիքի իշխան Արմբատին հանձնելու փաստը: Սակայն դա չի կարող բավարար հիմք հանդիսանալ Բագրատունիներին Հողի պետական սեփականատերեր անվանելու համար, թեկուզ հենց այդ պատճառով նրանք, որ ազդյուններում ոչ մի տեղ չեն համարվում Նախճավանի «սեպհական» կամ «բնիկ» տերեր, ինչպես նրանք սովորաբար անվանվում էին իրենց սեփական տիրույթների, ասենք՝ Երազավորսի և այլնի գեսպոն: Դա պատահական չէ, որովհետև նրանք երբեք Նախճավանի փաստական տերերը չեն եղել և նրա նկատմամբ սեփականատիրական իրավունքներ չեն ունեցել: Նախճավան քաղաքը գտնվում էր Սյունիքի և Վասպուրականի սահմանում և այդ երկու իշխանությունների վեճի ու պայքարի առարկա էր՝ մի քանի անգամ անցնելով ձեռքից ձեռք: Սմբատ Ա թագավորին Գագիկ Արծրունու խնդրանքից¹²⁰ պարզ երևում է, որ այդ երկու իշխանություններից յուրաքանչյուրը քաղաքը համարում էր իր հայրենի ժառանգությունը և պահանջում, որ այն իրեն պատկանի:

Հասկանալի է, որ վեճը պետք է լուծվեր Բագրատունի թագավորի միջոցով, որը, ինչպես Հայաստանի մյուս մասերի, այնպես էլ այդ քաղաքի վրա ուներ որոշ իրավական իշխանություն և իր հետաքրքրությունները վեճի լուծման գործում: Միայն այդ է պատճառը, որ Նախճավանի հանձնումը Սյունիքի իշխանին կատարվում է Սմբատ Ա թագավորի միջոցով և ոչ թե մեկ ուրիշի:

Երկրորդ փաստը, որ բերում է Խ. Սամուելյանն իր տեսակետը հաստատելու համար՝ Տաթևի վանքի սահմանների «գիր վճիռն» է: Սյունիքի իշխան Աշոտը Տաթևի վանքի կառուցումն ավարտելու առթիվ (906 թ.) իր որդիների և եղբայրների հետ միասին կազմում է վանքի կալվածքների արձանագրությունը՝ «սիգիլը» դրանց ճշտված սահմաններով: Այդ արձանագրության տակ ստորագրում են ներկա եղած բոլոր ֆեոդալները: Այն ստորագրում և իրենց կնիքով հաստատում են Հայոց կաթողիկոսը, Աղվանից արքեպիս-

¹²⁰ Տես Հովհաննես Գրասխանակերացի, էջ 208-209:

կոպուր և Սմբատ Ա թագավորը¹²¹, Հենց դրա մեջ էլ Խ. Սամուելյանը տեսնում է Բագրատունիների՝ Հողի գերագույն սեփականատիրական իրավունքը: Նա իզուր է թագավորի ստորագրությունը հասուկ նշանակություն վերագրում, որովհետև այն տվյալ դեպքում ունի գրեթե նույն նշանակությունը, ինչ մյուս ներկա եղողներին: Դա երևում է նաև արձանագրության տեքստից մի քանի տող առաջ բերված Աշոտ իշխանի խոսքերից, որը վանքի կալվածքների մասին ասում է. «Ահա այս իսկ են սահմանք զոր մեք ոտիւք մերովք կոխեալ և աչօք մերովք տեսեալ ... և կնքեցաք մատանեալ մերոյ արքայիս և կաթողիկոսիս և մեր իսկ»¹²²: Պարզ է, որ թագավորը վանքի սահմաններն իրենց կնքով վավերացնող մյուս անձնավորությունների նման հանդես է գալիս որպես վկա և ոչ թե Հողի գերագույն սեփականատեր: Եթե նա ներկա չլիներ վանքի կառուցումն ավարտելու հանդեսին, արձանագրության տակ չէր էլ ստորագրի:

Ինչպես ներկա գտնվող ֆեոդալներն են վանքին նվերներ տալիս, նույնպես և Սմբատ Ա թագավորն է գնում մի քանի գյուղեր և նվիրում վանքին: Այդ առթիվ պատմիչը գրում է. «Ընծայէ թագաւորն ի սուրբ եկեղեցին զմեծ աւանն Կարճաւան յԱրևիք գաւառի, ի Մեղրաձորի ընդ գնոյ ստացեալ, գնէ և զՀարժիս ի տէրանցն Սիւնեաց և զայն ևս ընծայէ ազատ յամենայն հարկաց, տայ և ի Գեղաքունի, ի Սողից գաւառի զԽորասանկիբակ. և ի Գառնոյ ձորի զԳոտող վանս»¹²³:

Ակնհայտ է, որ տվյալ դեպքում Սմբատ Ա-ն իր հողային իրավունքներով հանդես էր գալիս որպես մի սովորական խոշոր ֆեոդալ և Սյունիքի հողերի նկատմամբ, ոչ մի ունի սեփականատիրական իրավունք չուներ: Նա որպես Հայոց թագավոր, ինչպես Հայաստանի ժայռամասային մյուս իշխանությունների, այնպես էլ Սյունիքի հողերի վրա միայն որոշ իրավական իշխանություն ուներ: Բագրատունի թագավորների այդ իրավունքը հաշվի էր առնվում գանազան ձևական արարողությունների ժամանակ, իսկ

¹²¹ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 230–234:

¹²² Նույն տեղում, էջ 232:

¹²³ Նույն տեղում, էջ 228–229:

Հողերի նվիրման, գնման կամ վաճառման իրական հարցերում նրան ոչ մի նշանակություն չէին տալիս: Պատահական չէ, որ նույն Սյունիքի իշխանները իրենց ցանկությունները նվիրում կամ վաճառում էին հողերը, որպես նրանց լրիվ սեփականատերերի՝ առանց որևէ թագավորի հարցնելու:

Այսպես, օրինակ, Փիլիպպե իշխանը 844 թ. Տաթև գյուղն իր վարելահողերով ու արոտավայրերով նվիրում է համանուն վանքին. «...կամ եղև ինձ Փիլիպպէի՝ որդւոյ Վասակայ, Սիւնեաց տեսոն, հառու զՏաթև ... ի ձեզ ի Տէր Դաւիթ Սիւնեաց եպիսկոպոս»¹²⁴: Նույն թվականին Հրահատ իշխանը վանքին նվիրում է Կովսական գավառի Նորաշինիկ գյուղը¹²⁵: Երկու դեպքում էլ որպես նվիրատվությունը հաստատող վկաներ Սյունիքի իշխաններն են հանդես գալիս, իսկ թագավորի անունը ոչ մի տեղ չի հիշատակվում:

Խ. Սամուելյանն իր տեսակետն ապացուցելու համար կռվան է դարձրել երկու նվիրատվական արձանագրությունում Սմբատ թագավորի անվան հիշատակումը, իսկ դրան հակասող բազմաթիվ փաստերի կողքով լուծված է անցել¹²⁶:

Միանգամայն այլ հարց է, որ Բագրատունիներն իրենց աստիճանական բարձրացման և մյուս հայկական իշխանությունների նկատմամբ գերիշխող դիրք ձեռք բերելու հետ մեկտեղ, մասնավորապես թագավորական իշխանության հասնելուց հետո, ձգտել են ամբողջ հայկական հողերի տերը դառնալ:

Խալիֆայության թուլացմանը և Հայաստանի ինքնուրույնության վերականգնմանը զուգահեռ, Հայ ֆեոդալները ներքին և արտաքին նպաստավոր պայմաններում աստիճանաբար վերահաստատում և ընդլայնում էին իրենց նախկին ժառանգական հողային իրավունքները: Բարձրացող հայկական ֆեոդալական իշխանություններից հատկապես զորեղացան և մյուսների նկատմամբ իշխող դիրք ստացան Բագրատունիները, մասնավորապես, երբ ձեռք բերեցին

¹²⁴ Նույն տեղում, էջ 206–207:

¹²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 208–209:

¹²⁶ Նույնաման փաստեր տե՛ս նաև նույն տեղում, էջ 204–205, 228, 236–237, 239 և այլն:

«Հահնչահ» տիտղոսը: Նրանք արդեն արաբական ժամանակաշրջանի հողի սեփականությունն իրենց իշխանությունամբ փոխարինելու՝ ամբողջ Հայաստանն իրենց տիրապետությունը ենթարկելու որոշակի ձգտումներով էին հանգես գալիս:

Սակայն, մյուս՝ նույնպես բավականաչափ ուժեղացած ֆեոդալ իշխաններն ամեն կերպ պայքարում էին Բագրատունիների այդ ձգտումների դեմ և ոչ միայն կարողանում էին պահել հողի սեփականատերերի իրենց իրավունքները, այլև ավելի էին ընդլայնում այն:

Մանր թագավորությունների գոյացումով Բագրատունյաց թագավորների գերիշխանությունն, ավելի խախտվեց իսկ հողի սեփականության տեսակետից ըստ էության ոչինչ չփոփոխվեց: Տեղական խոշոր ֆեոդալներն իրենց իշխանությունները թագավորություն հռչակելով ձեռնարկեցին տեսակետից ավելի ակնառու դարձրին արդեն փաստորեն գոյություն ունեցող հողի մասնավոր ժառանգական սեփականության իրենց իրավունքը:

Բագրատունիներին հաջողվեց միայն սեփական կալվածքները զգալի չափերով մեծացնել (Գագիկ Ա-ի օրոք), բայց ոչ երբեք հայկական հողերի գերագույն սեփականատեր դառնալ: Նրանք միասնական հայկական պետություն ստեղծելու գործում հաջողություն չունեցան, որովհետև չկարողացան ֆեոդալների տնտեսական հզորության ու քաղաքական ինքնուրույնության հիմք հանդիսացող հողի ժառանգական մասնավոր սեփականության իրավունքը փոխարինել իրենց գերագույն իրավունքով և բոլոր հայկական հողերը միավորել մեկ միասնական կենտրոնացված պետության մեջ:

Աղբյուրներում պահպանված հողեր նվիրելու, կտակելու, փոխարինելու և վաճառելու բազմաթիվ փաստերը, որոնք ֆեոդալները կատարում էին առանց թագավորին հարցնելու կամ նրա անունն անգամ հիշատակելու, ցույց են տալիս, որ հողի իրական սեփականատերերը եղել են ֆեոդալները, որոնք ինչպես ցանկացել, այնպես էլ վարվել են նրա հետ:

բ. Աշխարհիկ խոշոր հողատերեր. հողատիրությունը

Արդ, սիվքեր են եղել և ի՞նչպես են կոչվել հողի խոշոր սեփականատերեր ֆեոդալները:

Աղբյուրներում պահպանված բազմաթիվ փաստերի հիման վրա հնարավոր է պարզել այս շրջանի հայ մատենագրության մեջ խոշոր ֆեոդալներին տրվող տերմինները, դրանցից յուրաքանչյուրի պարունակած կոնկրետ սոցիալական բովանդակությունը, ինչպես նաև որոշել ֆեոդալների հողային սեփականությունը:

Հայաստանի այս շրջանի ամենախոշոր ֆեոդալները, ինչպես տեսանք, եղել են Բագրատունի թագավորները: Նրանք հսկայական հողային տարածություններ ունեին Շիրակում ու մերձակա դավառներում: Երկրի ծայրամասերի առավել ինքնուրույն դառնալու ժամանակվանից սկսած գրեթե նույնանման հզոր ֆեոդալներ են եղել նաև Վասպուրականի, Սյունիքի, Տաշիր-Չորագետի և Վանանդի թագավորները: Սակայն խոշոր ֆեոդալների ամենահիմնական խավը սոցիալական այն շերտն էր, որի անդամներն աղբյուրներում անվանվել են «իշխան» ընդհանուր տերմինով: Իշխանները եղել են աշխարհիկ խոշոր ֆեոդալների ամենատարածված դասը և երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում տոն տվող հիմնական ուժը: Ֆեոդալական խոշոր հողատերերին իշխան տերմինով անվանելն այնքան ընդունված ու սովորական է եղել, որ աղբյուրներում նրանք սովորաբար նույնացվել են: Անգամ օտար երկրների ազնվականական ծագում ունեցող և իրենց երկրներում տարբեր տիտղոսներով հորջորջվող բարձրաստիճան իշխողներին մեր պատմիչներն իշխաններ են անվանել՝ ցանկանալով չեղտել նրանց խոշոր ֆեոդալի դիրք ունենալու հանգամանքը: Ժամանակի աղբյուրներում իշխան անվանման հետ համախառն հանդիպում ենք «տէր» տերմինի գործածությանը՝ գրեթե միևնույն նշանակությամբ:

Բերենք համապատասխան օրինակներ: 850—855 թթ. ապստամբությունը դաժանորեն ճնշող արաբական զորավար Բուղան «...հրոսակս առաքէ Վասակայ Սիսական իշխանի և եղբօր նորա

Աշոտոյ և այլոց ևս տերանց աշխարհի նոցա¹²⁷»: Նա բանտարկում է «... տերանց և իշխանացն Հայոց և Աղուանից»¹²⁸: Իմանալով Ահմադի Հայաստան մտնելը (9-րդ դ. 70-ական թթ.) «ելեալ իշխանքն Հայոց ... Դերանիկն, տէր Գագիկ և միւս այլ տէր Գրիգոր Վասպուրական իշխան Մոկաց, Շապուհ եղբայրն իշխանաց իշխանի ...»¹²⁹: Աղթամարի տաճարը կառուցելուց հետո Գագիկ Արծրունին հրաման է տալիս «Ժողովեալ ի դուռն արքայի իշխանաց և տէրանց, ազատաց և ռամկաց»¹³⁰:

Այս և նմանօրինակ բազմաթիվ վկայութիւններէից երևում է տէր և իշխան տերմինների համադրո օգտագործւելու և միևնույն սոցիալական բովանդակութիւնն ունենալու, այսինքն՝ իշխաններին տերեր կոչելու հանգամանքը: Այսպես օրինակ, Ֆրիլիպպե իշխանը 844 թ. Տաթևի վանքին նվերներ է տալիս և այն հաստատուն դարձնում հատուկ «գիր վճիռ»-ով: Այդ վավերագրում վկաների թվում հանդես եկող Սահակի որդի Հրահատն անվանված է տէր, իսկ մի փոքր հետո նույն վանքին դուրսը նվիրելու առթիվ կոչված է իշխան¹³¹:

Իշխաններին տեր տիտղոսը տալով շեշտվել է նրանց խոշոր հողատեր լինելու հանգամանքը: Հավանաբար այդ է պատճառը, որ Ֆրիլիպպե իշխանի 844 թ. վավերագրում վկաների երկրորդ կատեգորիայի՝ ազատների անվան առաջ «տէր» տիտղոսը չի դրված և նրանք այնտեղ հիշատակված են սոսկ անուն հայրանունով:

Տաթևի վանքի սահմանների 906 թ. վերոհիշյալ «սիգել»-ի մեջ Սյունիքի իշխաններ Աշոտի, Գրիգորի ու Գագիկի անվան առաջ դրված է «տէր» կոչումը, իսկ նրանց որդիները հիշված են առանց տիտղոսի՝ սոսկ անուններով: Այդ իշխանների մահից հետո, երբ նրանց կալվածքներից որպես ժառանգութիւն անցնում են իրենց որդիներին, այսինքն՝ հենց որ վերջիններս դառնում են հողի սեփականատերեր՝ կոչվում են «տէր»: Այսպիսով հասկանա-

լի է, որ «տէր» անվանումն արտահայտում էր տվյալ անձի հողային սեփականութեան իրավունքը: Պատահական է, որ Ստեփանոս Օրբելյանի բերած գրեթե բոլոր վավերագրերում, որպես վկաներ հանդես են գալիս Սյունիքի, երբեմն նաև Հայաստանի մյուս մասերի խոշոր ֆեոդալները և նրանց անվան առաջ դրվում է ոչ թե «իշխան», այլ «տէր» տիտղոսը: Ֆրիլիպպե իշխանի վերը հիշված նվիրատվութիւնից անմիջապես հետո կարդում ենք. «Եւ վկայք լիցին աստուածապահ տէր Գրիգոր՝ Սիւնեաց տէր, տէր Ատրներսեհ՝ Վասակայ որդի, Սիւնեաց տեառն, տէր Գրիգոր՝ Սահակայ որդի, տէր Հրահատ և տէր Արուստան՝ Սահակայ որդիք. տէր Հրահատ և Գագիկ՝ Գրիգորոյ Սիւնեաց տեառն որդիք, տէր Վահան՝ Վարդանայ որդի»¹³²:

Նույն ձևով «տէր» են անվանվում նաև Վասակ Այսեհացու դուստր Բուպղիգուխտը և նրա կողքից Մաճ գյուղը Տաթևին նվիրելու փաստը հաստատող ֆեոդալները. «Եւ գրեցիյ 316 թուականութեանս Հայոց վկայութեամբ իմ կղբօրորդեացս՝ տեառն Վասակայ և տեառն Աշոտի և տեառն Գրիգորոյ և տեառն Սահակայ և իւրեանց ազատաց և ամենայն Շնհէրեցեաց»¹³³:

Այս վկայութիւնները կազմվել են հողերի նվիրման կամ փոխանակման կապակցութեամբ, ուստի նվիրումը կամ փոխանակումը հաստատող ֆեոդալները տվյալ դեպքում հողատիրոջ Ֆունկցիայով էին հանդես գալիս և այդ պատճառով էլ «տէր» էին անվանվում: Այսպիսով պարզ է, որ «տէր» անվանումն արտահայտում էր տվյալ անձի հողային սեփականութեան իրավունքը:

«Իշխան» կոչումն ավելի շեշտում էր տվյալ տերիտորիայի սահմաններում հողի սեփականատիրոջ ունեցած քաղաքական իշխանութեան հանգամանքը և հաճախ ժամանակի աղբյուրներում այդ իմաստով էլ գործածվում էր: Այսպես օրինակ, Աշոտ Բ թագավորը գնում է «յևտի գաւառ առ ի հնազանդել զբիրտ ապստամբութիւնն Մովսիսի, զոր իւր իսկ կացուցեալ էր զնա իշխան և հրամանատար ճուղաբարոյ ազգացն այնոցիկ Ուտի գաւառի»¹³⁴:

¹²⁷ Հովհաննես Գրասխանակերտցի, էջ 125-126:

¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 128:

¹²⁹ Թովմա Արծրունի, էջ 353:

¹³⁰ Նույն տեղում, էջ 480:

¹³¹ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 207-208:

¹³² Նույն տեղում, էջ 207:

¹³³ Նույն տեղում, էջ 220:

¹³⁴ Հովհաննես Գրասխանակերտցի, էջ 301:

կամ՝ «Ապա ոմն ի պատուական նախարարաց անտի՝ Հասան անուն, - որ իշխան և հրամանատար էր բոլոր տէրութեանն արքայի»¹³⁵: Հասկանալի է, որ նման դեպքում երբեք չէր կարող «տէր» տիտղոսն օգտագործվել, քանի որ խոսքը ոչ թե Ֆեոդալների հողային իրավունքների, այլ որոշ տերիտորիայի վրա նրանց քաղաքական իշխանութիան մասին է:

Մեծ կալվածքներ ունեցող «տէր»-երը, սովորաբար իշխաններ էին կոչվում, ուստի զարմանալի չպետք է թվա, եթե միևնույն Ֆեոդալը երկու տերմինով էլ անվանվեր: Ազբյուրներում հաճախ հենց այդպես էլ հանդիպում է, միևնույն Ֆեոդալը մի դեպքում «իշխան» է կոչվում, մի այլ դեպքում՝ «տէր», կալված այն բանից, թե իր որ ֆունկցիայով է հանդես գալիս:

Ինչպես նախորդ գլխում տեսանք, «իշխան» կոչումն արաբական տիրապետության շրջանում պաշտոն էր, որը տրվում էր Հայաստանի կառավարչի ֆունկցիաներ կատարող խոշոր ֆեոդալներից որևէ մեկին: Երկրի անկախանալու և ֆեոդալական ժառանգական հողատերերի իրավունքների ու ինքնուրույնութիան ամրապնդման հետ մեկտեղ «իշխան»-ը դառնում է խոշոր ֆեոդալներից տրվող հասարակ տիտղոս: Սակայն, ինչպես երևում է, դեռևս պահպանվում էր «իշխան»-ի նախկին հասկացությունը, քանի որ առավել հզոր, քաղաքական որոշ ֆունկցիաներ ունեցող ֆեոդալներին որպես կանոն «իշխան» էին անվանում, իսկ համեմատաբար փոքր կշիռ ունեցողներին՝ «տէր»:

Պատմագիրները խոշոր հողատերերին որպես կանոն «իշխան» անվանելու հետ մեկտեղ նրանցից ավելի հզորներին «մեծ», «գահագլուխ», «գահերէց» և «իշխանաց իշխան» տիտղոսներով են կոչում: Այսպես, օրինակ, 9-րդ դ. կեսերին Վասպուրականում իշխող Աշոտ Արծրունի իշխանը երբեմն «մեծ» անվանումով է հանդես գալիս: Ստեփանոս Օրբելյանը պատմում է, որ Բուղան նաև «... զԱշոտ՝ մեծ իշխանն Արծրունի ի Կապանս եղեալ»¹³⁶: Այդ տերմինն ավելի շատ օգտագործվում է Գագիկ Արծրունու վերաբերյալ՝ մինչև նրա թագավոր դառնալը:

¹³⁵ Նույն տեղում, էջ 205:

¹³⁶ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 170:

Ըստ Թովմա Արծրունու չափազանցած տեղեկությունների, արաբական բոլոր էմիրությունները «խաղացին պատերազմունք ի վերայ քաջին Գագիկայ իշխանին մեծի»¹³⁷: Հովհաննես Դրասխանակերտցին նրա մասին գրում է. «գլխաւոր և գահերէց իշխանն Գագիկ Արծրունի»¹³⁸:

Նույն կոչումները, հատկապես վերջինը, շատ օգտագործել են Սյունիքում կրկին մյուսների հանդեպ տվյալ իշխանի առաջնութունն ընդգծելու նպատակով: Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմութիւնն մեծ հաճախ կարելի է հանդիպել. «...մեծ իշխանին Սիւնեաց Վասակա» (էջ 170), «մեծ իշխանքն գահագլուխք Սիւնեաց տէրութեան Աշոտ և որդի իւր՝ Սմբատ» (էջ 183), «Եւ կացուցանեն զՍմբատ գահագլուխ իշխան Սիւնեաց» (էջ 185), «գահերէց իշխանն Սիւնեաց Սմբատ» (էջ 185), «իշխանութեան Սիւնեաց գահերէց իշխանին Սմբատայ՝ որդւոյ Աշոտոյ» (էջ 240), «գահերէց իշխանին Սիւնեաց Աշոտոյ՝ եղբօր Վասակայ» (էջ 293), և նման տիպի այլ դարձվածքների:

«Մեծ», «գահերէց», «գահակալ» կոչումները թե Սյունիքում և թե Վասպուրականում ժառանգաբար էին անցնում, ուստի այդ անվանումները ոչ թե սոսկ քաղաքական տերմիններ էին, այլ ունեին նաև կոնկրետ սոցիալական բովանդակություն: Գահերէց կամ գահագլուխ անվանումները հիմնականում նույն իմաստով էին գործածվում: Պատահական չէ, որ Սյունիքի Սմբատ իշխանը մի դեպքում «գահագլուխ», մյուս դեպքում՝ «գահերէց» է անվանվում, իսկ Գագիկ Արծրունին միաժամանակ երկու ձևով էլ անվանվում է:

Հողեր նվիրելու, գներու կամ բարձրաստիճանն եկեղեցական պաշտոնյաներ ընտրելու ժամանակ և նմանօրինակ այլ դեպքերում, բնականաբար, նախ հիշատակվում էին տիտղոսներ կրող իշխանների անունները, ապա թվարկվում էին սովորական իշխանները: Նշանավոր իշխանների առաջնությունը գլխավորապես տվյալ երկրամասի բոլոր իշխանություններից արքունիքին (նախիֆայությունը), իսկ հետագայում էլ Բագրատունիներին տրվող

¹³⁷ Թովմա Արծրունի, էջ 460:

¹³⁸ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 208:

Հարկերը հավաքելու, ինչպես նաև նրանց ենթակայութեամբ կառավարչական որոշ ֆունկցիաներ ունենալու մեջ էր:

Նրանք իրենց հողային տարածութուններով, տնտեսական ընդհանուր կարողութեամբ և զորական ուժով առաջնակարգ հզոր ֆեոդալներ էին: Գահերեց կամ գահակալ իշխանները սովյալ նահանգի մեջ մտնող մյուս իշխանների կալվածքների վրա ևս որոշ իրավական իշխանութուն ունեին: Շարքային այդ իշխանները ենթարկվում էին գահերեց կամ գահակալ իշխանին, իսկ վերջիններս սյուզերենի որոշ իրավունքներ ունեին նրանց նկատմամբ և ընդհանուր պատասխանատվություն էին կրում ամբողջ նահանգի համար: Այդպիսին էին Սյունյաց գահերեց իշխանները Սյունիքի, իսկ Արծրունի իշխանները Վասպուրականի նկատմամբ: Սակայն գահերեց, գահակալ կամ մեծ իշխանների իրավունքների դպալի մասը սոսկ իրավական, ձևական բնույթ ուներ: Նրանք մյուս շարքային ֆեոդալների ժառանգական կալվածքների վրա որևէ ունեւ իշխանութուն չուներին:

«Իշխանաց իշխան» տիրոջը, որը խալիֆի կողմից տրվում էր նշանավոր հայ իշխաններին, ինչպես տեսանք, դեռ 9-րդ դ. սկզբներին Բագրատունիները դարձրին իրենց տոհմի ժառանգութեան արտոնութունը:

Իշխանաց իշխանը հսկում էր Հարկերի հավաքման, աշխատանքային պարհակի կատարման գործերը, այսինքն՝ արաբական ոստիկանի փոխարեն կատարում էր տեղական կառավարչության ֆունկցիաները: Արաբական խալիֆայության թուլացումից օգտուր վերով Բագրատունիներն իրենց այդ իրավունքներն աստիճանաբար այնքան ընդարձակեցին, որ իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին 9-րդ դ. վերջերում թագավոր Հռչակվեց: Դրանից հետո իշխանաց իշխանի պաշտոնն անցնում է թագավորի եղբայրներից որևէ մեկին կամ թագաժառանգին, իսկ 10-րդ դ. երկրորդ կեսից սկսած Անիի թագավորության հովանավորութունը վայելող Պահլավունիների ֆեոդալական տանը:

Իշխանաց իշխանը Բագրատունի թագավորի առաջ պատասխանատու էր վասալ իշխանների կողմից պարտավորութունների կատարման, թագավորական կալվածքների ու պետական գանձա-

րանի համար: Նա էր գլխավորում հպատակ իշխաններին և գյուղի ու քաղաքի զանազան պաշտոնյաներին: Իշխանաց իշխանն ըստ էության թագավորի տեղակալն էր և փաստորեն ղեկավարում էր երկրի ամբողջ կառավարչութունը:

Իշխանաց իշխանի տիրոջը կրող ֆեոդալները թե՛ Այրարատում և թե՛ Սյունիքում իրենց ֆունկցիաներով ու հզորութեամբ մոտավորապես հավասար էին գահերեց կամ գահակալ իշխաններին: Վասպուրականում և Հայաստանի մյուս մասերում հզոր ֆեոդալներին տրվող այս կոչմանը չենք հանդիպում:

Հետաքրքիր է, որ Աշոտ թագավորի որդի սպարապետ Շապուհ Բագրատունին Վանեվանի 903 թ. արձանագրութեան մեջ իշխանաց իշխանի փոխարեն իրեն նույն առումով «տէրանց տէր»¹³⁹ է անվանվում:

Աղբյուրներում հանդիպում ենք նաև «նախարար» տերմինի գործածութեանը: Ուշագրավ է, որ 8-րդ դ. պատմիչ, Ղևոնդը միայն Խալիֆայության կողմից նշանակված կառավարիչ Աշոտին է իշխան կոչում, իսկ ֆեոդալների ամբողջ դասին մշտապես նախարար է անվանում:

Արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում, առանձնապես 9-րդ դ. սկսված տնտեսական նոր պայմաններն ամբողջովին տակն ու վրա են անում նախարարական սիստեմը: Հանդես են գալիս նոր ֆեոդալական տներ, նախկիններից շատերը քայքայվում ու անհայտանում են, իսկ մնացածները մեծացնում են իրենց հողային տիրույթները և ստեղծում խոշոր իշխանութուններ: Նախարարական սիստեմի նորմերը, որոնք արաբական տիրապետության շրջանում սկսել էին քայքայվել՝ կյանքի նոր պայմանների ճնշման տակ մոռացվում էին:

Ավելորդ չի լինի, թեկուզ ընդհանուր ձևով հետևել, օրինակ, Վասպուրականի նախարարական տների կյանքում կատարված փոփոխութուններին: Երբ արաբները զրավեցին Հայաստանը, Վասպուրականում կային մի շարք նախարարութուններ: Դրանց մեջ մեծ ազդեցութուն ուներ և երկրի հասարակական-քաղաքա-

¹³⁹ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 181:

կան կյանքում խոշոր դեր էր խաղում Ռչտունյաց նախարարական տունը: Արծրունիներն Անձավացյաց, Բզնունի, Խոռխոռունի, Ամատունի և մյուս այլ նախարարությունների նման ավելի համեստ կարողություն ու դիրք ունեին: Ատրպատականի արաբ զորավար Սուլեյմանը երբ 762 թ. ներխուժեց Վասպուրական և սկսեց կողոպտել բնակիչներին, Վահան Արծրունու որդիներն անցնելով մի փոքր ջոկատի գլուխ հերոսաբար կռվեցին ու փախուստի մատնեցին թշնամուն¹⁴⁰: Այս դեպքից հետո Վասպուրականում Արծրունիների հեղինակությունը, աճեց նրանք ընդարձակեցին իրենց ժառանգական հողերը:

Արաբական տիրապետության դեմ 774–775 թթ. բռնկված համաժողովրդական ապստամբության ժամանակ նրանք իրենց տիրապետությանը ենթարկեցին Ռչտունիքը: Դրանից հետո Ռչտունյաց նախարարական տունը վասալական կախման մեջ ընկավ Արծրունիներից:

Արծրունիներն աստիճանաբար ընդլայնում էին իրենց իշխանության սահմանները, իսկ նրանց ազդեցությունն ամրապնդվում ու աճում էր: 9-րդ դ. կեսերին արդեն Վասպուրականի Ռչտունյաց, Խոռխոռունի, Վարաժնունի, Ամատունի, Գնունի, Տրունի, Հավնունի և այլ նախարարական տներ վասալական կախման մեջ էին նրանցից: Մոկաց Ֆեոդալական տունը ևս այս ժամանակ վասալական կախման մեջ է ընկնում Արծրունիներից, որովհետև 9-րդ դ. վերջում և 10-րդ դ. սկզբին՝ Գագիկ և նրա եղբայր Աշոտ Արծրունիների ժամանակ հիշվում է արդեն կախյալ վիճակում: «Իշխանն Մոկաց՝ Գրիգոր, — գրում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին, — եղբարք իւրով Գուրգենաւ բազումս յարդարէր ընծայէր զսակ Հարկի ծառայութեան առաջի Գագիկայ»¹⁴¹:

Անձավացյաց նախարարական տունը երկար ժամանակ ոչ միայն դիմադրում էր Արծրունիների բարձրացմանը, այլև նույնիսկ Գուրգեն Անձավացին 9-րդ դ. կեսերին աշխատում էր Հարեան Ֆեոդալների հաշվին իր տիրույթների սահմաններն

ընդարձակել, որի պատճառով ուժեղ ընդհարումներ էր ունենում Արծրունիների հետ: Սակայն վասալ իշխանների օգնությամբ Աշոտ Արծրունին կարողացավ իրեն ենթարկել նաև Ֆեոդալական այս տունը:

Կայսիկները վրա 902 թ. Սմբատ Ա թագավորի կատարած արշավանքի ժամանակ ինչպես Մոկաց, այնպես էլ Անձավացյաց Ֆեոդալական տները հիշվում են արդեն Արծրունիների հպատակների թվում: Թովմա Արծրունին գրում է, որ Սմբատին այդ արշավանքի ժամանակ օգնության էին եկել նաև «...մեծ իշխանն Վասպուրական Աշոտ, որդի Դերանկին, և ընդ նմա Գրիգոր իշխանն Մոկաց և զորքն Անձաւացեաց: Վասն զի իշխանն Մոկաց և իշխանն Անձաւացեաց նուաճեալ էին ընդ ձեռամբ Վասպուրական իշխանութեանն»¹⁴²:

Այսպիսով, Արծրունիներին աստիճանաբար հաջողվեց գերիշխանություն ձեռք բերել Վասպուրականում: 9-րդ դ. վերջերին արաբական լուծը թոթափելու ժամանակ Վասպուրականի բոլոր մեծ ու փոքր նախարարական տները վասալական կախման մեջ էին նրանցից: Արծրունիների գերիշխող դիրքերն ավելի ամրապնդվեցին թագավորություն ստանալուց հետո: Գագիկ Արծրունու մասին պատմիչը գրում է. «Սա զօրութեամբ Աստուծոյ զամենայն դրացիս և որք շուրջ զկողմամբ իւրոյն էին տէրութեանն, նուաճեալ ընդ իշխանասաստ հրամանաւ՝ ի ծառայութիւն զբաւ է իւրոյն տէրութեանն»¹⁴³: 9-րդ դ. կեսերից մինչև 11-րդ դ. 90-ական թթ. Վասպուրականի պատմությունն անցավ Արծրունիների գերիշխանության ներքո:

Վասպուրականում «մեծ» իշխանի և մյուս Ֆեոդալների փոխհարաբերությունը սենյորի ու վասալի հարաբերություն էր՝ չնայած մեզ մոտ վասալական սխտեմն այնպիսի ցցուն ձևով հանդես չէր գալիս, ինչպես Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում: Այնուամենայնիվ, նրանց փոխհարաբերության հիմքում ընկած էր յուրաքանչյուրի դասային շահերը, որոնք ոչ միայն միշտ չէ որ

¹⁴⁰ Տն՝ Անոն, էջ 130–131:

¹⁴¹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 292:

¹⁴² Թովմա Արծրունի, էջ 394–395:

¹⁴³ Նույն տեղում, էջ 457:

Համընկնում, էին այլև հաճախ հակադրվում էին: Այդ տեսակետից միանգամայն բնական է, որ վասալ իշխաններն իրենց շահերի պահանջած դեպքում դեմ էին դուրս գալիս Վասպուրականի մեծ կամ գահերեց իշխանի դեմ ու պայքարում: Ահա նրանց միջև տեղի ունեցած ներքին պայքարի մի բնորոշ օրինակ: Վասպուրականի իշխաններն իմանալով, որ Բուղան պատրաստվում է իրենց վրա արշավել՝ Համաձայնություն են գալիս և Աշոտ մեծ իշխանից գաղտնի արաբական զորավարին ուղարկում հետևյալ նամակը. «Եւ արդ մենք, նահապետք ազատաց Վասպուրական իշխանիս՝ Մուշեղ ի ցեղէ Վահեւոնեաց, Վահրամ յազգ է Տրուսնեաց, Վահրամ միւս, որ և թիկնապահ իշխանիս, և այլ գունդք ազատաց և զօրական պետութեանց, ի ձեռս մեր է հոգաբարձութիւն աշխարհիս, դրեցաք առ քեզ Բուխայ գլուխ զօրավարաց Տաճկաց և բարձակից մեծ թագաւորին. միայն թէ ընդարձակեսցես մեզ և տոհմի մերոյ, բնակաց երկրի մերոյ՝ մնալ յիւրաքանչիւր տունս բնակութեանց կալ խաղաղութեամբ՝ մեք տացուք զԱշոտ ի ձեռս քո առանց զինու և մարտից և ճակատուց կազմութեան, և մի ինչ յայնոսիկ աշխատ լինիցիս»¹⁴⁴:

Դժվար չէ հասկանալ, որ վասալ իշխանները գաղտնի Համաձայնություն են գալիս՝ սյուզերեն իշխանին թշնամուն հանձնելու միջոցով իրենց կալվածքները թալանելուց ու ավերումից ապահովելու համար: Դեռ ավելին, նրանց հիմնական ձգտումն էր Աշոտ Արծրունուն արաբական զորավարի ձեռքը հանձնելու հանգամանքն օգտագործել սեփական կալվածքները մեծացնելու համար: Այդ պարզ երևում է այն բանից, որ նրանք նամակում խոստանում են Աշոտ իշխանին բռնել և հանձնել Բուղային, վերջինիս առաջ պայման դնելով՝ «...միայն թէ ընդարձակեսցես մեզ և տոհմի մերոյ, բնակաց երկրի մերոյ»¹⁴⁵: Բուղան կարգալով իշխանների նամակը, Համաձայնվում է նրանց պահանջի հետ, սակայն՝ «...միայն ոչ ելցէ ի ձեռաց իմոց Աշոտ Հանդերձ ազգականօք իւրովք»¹⁴⁶:

¹⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 223-224:

¹⁴⁵ Նույն տեղում 224:

¹⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 225:

Աշոտ մեծ իշխանը լսելով այս ամենը, հանդիմանում է իր Հպատակներին: Նա ասում է. «զի՞նչ է այդ, զոր դուք ի ծածուկ գործէք, և ընդէ՞ր խորհուրդք գաղտնիք ընդ միմեանս խորհիք. եթէ Հար ինչ թուիցիմ յաչս ձեր, և ապիրատս գործեալ եմ առ ձեզ և խարդախութեամբ բնակեալ ընդ ձեզ՝ աւասիկ յանդիման երեսաց իմոց տուք պատասխանի, և ցուցէք յականէ յանուանէ մի բստ միոջէ իւրաքանչիւր զվնասս զոր գործեալ եմ, դիք ի լսելիս Համազունդ զօրականացս, և մի պատկառէք խօսել զճշմարտութիւնն: Ապա թէ իբրև զՀայր գրգեալ և զգուեալ էի զձեզ, և ժողովեալ իբրև հաւ զձագ ընդ թեովք ի պատճառս պահպանութեան, և դուք ամենայն ուրեք ամրացեալ ի զգուշութիւն իբրև յամուր քաղաքի ընդձեռամբ իմով յանհոգս լեալ լինել ձեզ. և դուք զայսքան հատուցումն հատուցանէք ինձ»¹⁴⁷:

Աշոտ Արծրունու մեջբերված այս խոսքերից երևում է, որ նա սյուզերենի իրավունքներ է ունեցել Վասպուրականի մյուս իշխանների վրա և այդ կերպ էլ մոտենում էր նրանց: Այնուամենայնիվ, նա չի կարողանում ազդել նրանց վրա և տեսնելով, որ Հպատակ իշխանները հաստատ են իրենց որոշման մեջ, հանձնվում է արաբական զորավարին:

Մոտավորապես նույն գերիշխանություն ունեին նաև գահակալ կամ, գահերեց իշխանները Սյունիքում:

Վասպուրականի և Սյունիքի գահերեց իշխանները մինչև ինքնուրույն թագավորություններ հիմնելը նույն եղանակով ենթարկվում էին Բագրատունիներին, չնայած նրանց վասալական կապն ավելի թույլ էր, իսկ ինքնուրույն թագավորություններ հիմնադրելուց հետո սոսկ ձևական բնույթ ընդունեց և պահպանվում էր միայն ավանդույթի ուժով:

Այն հանգամանքը, որ Տ-րդ դ. պատմիչ Ղևոնդը «նախարար» տերմինը հին իմաստով է օգտագործում, նշանակում է նրա մոտ այս կամ այն չափով արտահայտվել են Հայաստանի նախարարական, թեկուզ և արդեն քայքայվող, կարգերը: Հետագա պատմիչների մոտ առաջացած նոր վիճակն է արտահայտվում և «նախա-

¹⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 226-227:

րար»-ի փոխարեն գլխավորապես «իշխան» տերմինն են օգտագործում: «Նախարար» տերմինի գործածությունը հիմնականում գալիս է հին շրջանի պատմիչներին հետևելուց, իսկ մեծ մասամբ նրանք այս տերմինի տակ նկատի ունենին նոր Հողատեր իշխանին:

Մեր պատմիչների երկերում շատ սակավ հանդիպում ենք «նահապետ», «մեծ նախարար», «մեծ նահապետ» տերմինների օգտագործմանը ևս: Սակայն վաղ Փետրավրից մի էպոխային հատուկ այս կոչումները բնորոշ չէին մեզ Հետաքրքրող ժամանակաշրջանին և հնչում էին սոսկ որպես անցյալի վերապրուկներ:

Ինչպե՞ս են կոչվել վերոհիշյալ խոշոր Փետրալների Հողային տիրույթները և ի՞նչ եղանակով էին նրանք տիրում այդ Հողերին:

Մեր աղբյուրներում իշխանների տիրապետության տակ եղած Հողերը Հիշատակվել են «Հայրենիք», «Հայրենի ժառանգություն» տերմիններով: Հայրենիքին (ВОТЧИНА) Փետրալները տիրում էին լիակատար մասնավոր սեփականության իրավունքով: Նրանք կարող էին այն նվիրել, փոխանակել, վաճառել, մի խոսքով՝ օտարել: Արոտավայրերը, դաշտերը, առանձին դեպքերում նաև ջրերը մտնում էին Հայրենիք կոչված Հասկացության մեջ:

Հայրենիքն անցնում էր ժառանգաբար: Նախարարական շրջանում «Հայրենիք» էին կոչվում միայն ժառանգաբար անցնող սոհմական սեփականատիրական Հողերը¹⁴⁸: Հետագայում «Հայրենիք» տերմինն ավելի լայն իմաստ է ձեռք բերում: Բազրատույնաց շրջանում բացի ժառանգաբար անցնող Հողերից «Հայրենիք» էին կոչվում նաև գնման, նվիրման ու փոխանակման միջոցով ձեռք բերված Հողերը: Այսինքն այն Հողերը, որոնք սովյալ Փետրալի լիակատար մասնավոր սեփականությունն էին, անկախ նրանից, թե ինչպիսի միջոցներով էր այն ձեռք բերվում: Որոշ արձանագրություններում, օրինակ, շեշտվում է գնման ճանապարհով ձեռք բերված Հողերը «Հայրենիք» դառնալու փաստը: Տաթևի եպիսկոպոս Սողոմոնի 881 թ. թողած արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Առի զԴարատափի ի Հրահատայ՝ Սիւնեաց տեսառն... ի Հալալ վաստակոց իմոց, ոչ Հոգեցատուր և ոչ յերախայրեաց. այլ

գնեցի ընդ Հաղար և երկերիւր գրամի. և սուրբ նշանիս Հայրենիք արարի»¹⁴⁹:

Հետագա դարերում «Հայրենիք»-ի իմաստն. ավելի է ընդլայնվում այս տերմինի տակ հասկացվում էր նաև մասնավոր սեփականություն հանդիսացող շարժական գույքը:

Խ. Սամվելյանը չի առարկել քսակազին կամ դրամազին Հողերը Հայրենիք դառնալուն, սակայն գտնում է, որ նման Հողերի մասին Հիշատակություններ ունենք միայն 12-րդ դ. սկսած¹⁵⁰ և որպես իր ասածի ապացույց մատնացույց է արել այդ մասին վիճական արձանագրություններում և Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմության մեջ եղած 12-13-րդ դդ. փաստերը: Նա զարմանալիորեն անուշադրության է մատնել Հենց նույն այդ աղբյուրներում պահպանված այն անհերքելի փաստերը¹⁵¹, որոնք անառարկելիորեն հաստատում են, որ Հայաստանում 9-11-րդ դարերում ևս Հողերն առ ու ծախի առարկա են եղել:

Բերենք այդ փաստերից միայն մեկը: Վասակ Սյունեցու (Գարուռի) կին Մարիամը 9-րդ դ. վերջում իր կառուցած ս. Պետրոս եկեղեցու համար գնում է «զգեօղն Շողուազայ ընդ 60,000 դրամի ազատ յամենայն աշխարհական հարկաց՝ ընծայէ ի սեպհական ժառանգություն սուրբ եկեղեցւոյն. նմանապէս և գեօղ մի ի Մազազ դաւառի ընդ 3,000 դահեկանի գնէ և տայ ի սուրբ եկեղեցին»¹⁵²:

Միանգամայն այլ խնդիր է, որ 9-11-րդ դդ. Համեմատաբար սակավ կատարվող Հողերի գնումներն ապրանքագրամական տնտեսության զարգացմանը զուգընթաց ավելի լայն ծավալ են ստանում և մեծ մասշտաբներ ընդունում 12-13-րդ դդ.:

Փետրալների միջև եղած հարկատվության փաստերի ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս, որ արարական տիրապետության վերջին շրջանում 9-րդ դ., Հայաստանի իշխաններն անմիջապես հարկատու չէին Բազրատուների թագավորներին: Սակայն վերջին-

¹⁴⁸ Տե՛ս А. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Петербур, 1908, էջ 457-458:

¹⁴⁹ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 215:

¹⁵⁰ Խ. Սամուելյան, նշվ աշխ., հ. 1, էջ 188:

¹⁵¹ Վիճական տարեգիր, էջ 14, Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 174, 204, 215, 228 և այլն:

¹⁵² Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 174:

ներին էր պատկանում ամբողջ Հայաստանից Խալիֆայության համար հավաքվող հարկերի իրավունքը, որից նրանք մեծ օգուտներ էին ստանում՝ հարկերի որոշ մասն իրենց պահելով: Այդ պատճառով էլ նրանք աշխատում էին այդ իրավունքը միշտ իրենց ձեռքում պահել և խստորեն հետևում իշխանների հարկային պարտավորությունների կատարմանը:

Որևէ իշխանի կողմից հարկեր չվճարելը դիտվում էր որպես անհնազանդություն ու ապստամբություն կենտրոնական թագավորության դեմ: Այսպես օրինակ, երբ Սյունիքի Սմբատ իշխանը հրաժարվում է Սմբատ Ա Բագրատունի թագավորին հարկ վճարելուց, վերջինս բավական մեծ զորքով գալիս է նրա դեմ: Գործին միջամտում է թագավորին օգնության եկած Վասպուրականի իշխան Աշոտը (Գագիկ Արծրունու ավագ եղբայրը) և հարցը լուծվում է խաղաղ ճանապարհով: «Եւ իշխանն Աշոտ գրէ առ իշխանն Սմբատ, անօգուտ զապստամբութիւնն համարելով. համոզեաց ի մէջ երկոցունց և գլխաւորեաց զխաղաղութիւն առ նոսա, մինչ զալ Սահակայ եղբօր իշխանին Սիւնեաց, ընդ իւր բերելով զհարկսն»¹⁵³:

Ի դեպ, արաբական էմիրությունները ևս հայկական իշխանությունների նման հարկային պարտավորություններ ունեին, որը նույնպես իրազործվում էր Բագրատունիների միջոցով: Այդ նույն ժամանակ, ինչպես նշվեց, Սմբատ Ա թագավորը զորք է գումարում նաև Կայսիկների վրա շարժվելու համար, որովհետև նրանք ևս հրաժարվել էին հարկ վճարելուց: «Ընդ այն ժամանակս զօրածողով եղև թագաւորն Հայոց Սմբատ... Զի որդիքն Արզուհամանի, որ Կայսիկքն անուանին՝ ապստամբեալ էին ի պետութենէ թագաւորին, տալ հարկս և զինուորել որպէս օրէն էր»¹⁵⁴:

Հավանական է, որ արքունական այդ հարկերը Վասպուրականի իշխաններից հավաքում էին Գագիկ Արծրունին ու նրա նախորդները, իսկ Սյունիքում գահերեց իշխանը և հանձնում Բագրատունիներին:

¹⁵³ Թովմա Արծրունի, էջ 398:

¹⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 394:

10-րդ դ. սկզբին Խալիֆայության առավել թուլացման և երկրի անկախության ամրապնդման հետևանքով Հայաստանում դադարեցնում են արաբներին հարկերի վճարումը: Դրանով ընդմիջտ վերանում է Խալիֆայության հարկային սիստեմը: Այդ ժամանակվանից սկսած՝ արքունիքի համար հավաքվող հարկերը Բագրատունիների օգուտին էին: Սակայն երկրի ծայրամասերում ինքնուրույն թագավորություններ առաջանալուց հետո, Բագրատունիների համար դանձվող արքունի հարկը խիստ նվազում, ավելի շուտ նվերների ընույթ է ընդունում, մանավանդ Վասպուրականի և Սյունյաց թագավորությունների կողմից:

Այսպիսով 9–11-րդ դդ. խոշոր հողատեր ֆեոդալներ էին թագավորները, իշխանաց իշխան, «մեծ», «գահազլուխ», «գահերէց» իշխանները և ոչ մի ախտղոս չկրող շարքային իշխանները: Անշուշտ, սրանց մեջ թե իրավական և թե տնտեսական տեսակետից խոշոր տարբերություն կար: Բացի այն, որ Բագրատունի թագավորներն իրավաքաղաքական իշխանություն ունեին ամբողջ երկրի վրա, «գահակալ» կամ «գահերէց» իշխանները տվյալ նահանգի վրա, իսկ շարքային ֆեոդալները միայն իրենց իշխանության սահմաններում, նրանք իրարից տարբերվում էին նաև տնտեսական հզորության տեսանկյունից:

Թագավորներն ավելի շատ կալվածքներ, զորական ուժ ու տնտեսական կարողություն ունեին, քան ասեմք գահակալ կամ գահերեց իշխանները, որոնք էլ ավելի հզոր էին շարքային իշխաններից: Այսինքն նրանց միջև փաստորեն առաջացել էր ֆեոդալական հասարակարգին բնորոշ աստիճանակարգը: Դրա գլուխ կանգնած էր Բագրատունի թագավորը, որն իր կարողությամբ ու իրավունքներով բոլորից բարձր էր կանգնած և մյուս ֆեոդալների վրա որոշ սուվերեն իրավունքներ ուներ: Երկրորդ աստիճանում կանգնած էին Բագրատունյաց թագավորի գերիշխանությունն ընդունող գահերեց, գահազլուխ, մեծ իշխանները և իշխանաց իշխանը: Չնայած սրանց ներսում էլ սրոշ տարբերություններ կային, դրանք այնքան աննշան էին, որ ամբողջությամբ վերցրած նրանց միևնույն աստիճանում կարելի է դնել:

Երրորդ աստիճանը կազմում էր շարքային իշխանների բազմամարդ դասը:

Ֆեոդալական այս դասերի միջև եղած տարբերությունը, սակայն ոչ թե հողի սեփականության ձևից էր բխում, այլ նրանց քանակից ու հողի նկատմամբ ունեցած ձևական որոշ իրավունքից: Թագավորը կամ գահերեց իշխանները ունեւ իրավունքներ չունեին մյուս ֆեոդալների կալվածքների վրա:

Հողի սեփականության տեսակետից կարեւորն այն էր, որ «բոլոր այդ իշխաններն ու թագավորները խոշոր «Հայրենատեր» էին և իրենց հողերին տիրում էին ժառանգական, լիակատար սեփականության իրավունքով»:

գ. Եկեղեցական խոշոր հողատերեր. եկեղեցական հողատիրության առանձնահատկությունները

Եկեղեցին որպես յուրահատուկ կազմակերպություն ինչպես ուրիշ երկրներում, նույնպես և մեզ մոտ՝ աշխարհիկ ֆեոդալականության համեմատությամբ ունեւ մի շարք առանձնահատուկ կողմեր ու բնորոշ գծեր: Նրա տարբերիչ կողմերն ամենայն լրջությամբ պետք է ուսումնասիրել ու պարզաբանել, որպեսզի այդ կազմակերպության բուն էությունը մեզ համար հասկանալի դառնա: Սակայն, երբեմն եկեղեցու և հոգևորականության առանձնահատկությունները լիովին վեր հանելու նպատակով ամբողջ ուսումնասիրությունը կատարվում է այն աշխարհիկ ֆեոդալական կազմակերպությանը միակողմանիորեն հակադրելու եղանակով, որը հանգեցնում է հոգևորական դասերին միևնույն ձևով դիտելուն, նրանց ներսում եղած սոցիալական խոր տարբերություններն անտեսելուն:

Իրականում քրիստոնեությունը 4-րդ դ. սկզբին Հայաստանում հաղթանակ տանելուց և պետական կրոն դառնալուց հետո շատ կարճ ժամանակամիջոցում տեր դարձավ բավական խոշոր հողային տարածությունների՝ ձևավորվելով որպես ֆեոդալական ուրույն կազմակերպություն իր հոգևոր դասերով ու հիերարխիկ սիստեմով: Ն. Ադոնցը խոսելով նախարարական շրջանի եկեղեցա-

կան կազմակերպության մասին, ցույց է տվել, որ եկեղեցին ամբողջովին հարմարվել էր երկրի քաղաքական կարգին ու վարչական բաժանմանը¹⁵⁵:

Ինչպես հայտնի է, Հայաստանում 5-7-րդ դդ. ամեն մի նախարարական տուն իշխում էր տվյալ տան ժառանգական սեփականությունը հանդիսացող մեկ կամ մի քանի գավառի վրա: Դրան համապատասխան գրեթե յուրաքանչյուր գավառ, որպես ինքնուրույն նախարարական միավոր, ուներ իր եպիսկոպոսությունը: Եպիսկոպոսներից մեկը կրում էր կաթողիկոսի տիտղոսը, այնպես, ինչպես առաջնակարգ նախարարներից մեկը կրում էր թագավորի տիտղոսը:

Ըստ Ն. Ադոնցի 450 թ. Հայաստանում կար տասներեք եպիսկոպոսություն, 505 թ. այդ թվին ավելացավ ևս հինգը, իսկ 555 թ. չորսը, այնպես որ 6-րդ դ. կեսերին երկրում կար մինչև քսաներեք եպիսկոպոսություն: Ինչպես եպիսկոպոսներն էին հանդիսանում նախարարական որևէ գավառի հոգևոր ներկայացուցիչը, այնպես էլ կաթողիկոսն ամենից առաջ հանդիսանում էր թագավորական գավառի եպիսկոպոսը: Որքան ուժեղ էր նախարարական տունը, այնքան ուժեղ ու ազդեցիկ էր տվյալ եպիսկոպոսությունը և ընդհակառակը¹⁵⁶:

Հասկանալի է, որ ամեն մի եպիսկոպոսությունն իր դիրքի ու տվյալ նախարարության մեծության համապատասխան էլ հասուն լինելու և կալվածքներ ունեւ:

Հնարավոր է, երկրի եպիսկոպոսությունների, հետևաբար այս կամ այն չափով էլ նախարարությունների ընդհանուր թվին հետևելի նաև հետագա դարերում արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում: Այդպիսի հնարավորություն ընձեռում են եկեղեցական կարևոր հարցերի լուծման նպատակով հրավիրված ժողովները, որոնցից պարզ է դառնում եպիսկոպոսների քանակն ու նրանց կազմը: Դրանի 645 թ. եկեղեցական ժողովին, որը նվիրված էր եկեղեցու կալվածքների փոփոխմանը և նրա հասուն լինելու

¹⁵⁵ Տիս H. Адонц, изд. աշխ., էջ 322, 359:

¹⁵⁶ Տիս Гюмյն տեղում, էջ 333, 367-370:

Հափշտակումն արգելելու խնդրին, մասնակցում էին տասնվեց եպիսկոպոսներ:

726 թ. հրավիրված Մանազկերտի եկեղեցական ժողովին եկել էին Հայոց կաթողիկոսը, քսաներեք եպիսկոպոսներ և ութ վարդապետներ: Ուշագրավ է, որ եպիսկոպոսները, միայն մի քանի բացառությամբ, բոլորն էլ անվանվում են ոչ թե իրենց ծննդավայրի անունով (ինչպես սովորաբար լինում էր), կամ ուրիշ կերպ, այլ նախարարութունների անունով: Այսպես, ժողովին մասնակցում էին Թադեոս Ոստանցի, Եսա Բասենցի, Սարգիս Տայեցի, Գրիգոր Վանանդեցի, Թեոդորոս, Բղնունի, Գրիգորիս Արշարունի, Դավիթ Ռշտունի, Նարեկիսոս Խոխոսունի, Հովսեփ Արծրունի եպիսկոպոսները և ուրիշները: Հետևաբար, նախարարական կարգերն այնքան ուժեղ էին պահպանվում, որ նախարարության անունով էր կոչվում ոչ միայն գավառը, այլև եպիսկոպոսութունը: Նախարարութունն իր գաղափարական հիմնարկով՝ եպիսկոպոսությամբ և ներքին կառավարչությամբ դեռևս հանդես էր գալիս որպես տնտեսական ու քաղաքական ինքնուրույն միավոր: Պատահական չէ, որ ժողովին մասնակցող վարդապետները կրում են սովորական ազգանուններ (Խոսրովիկ Թարգմանիչ, Դավիթ Սուփրի, Ռաֆայել Վանեցիերեց և այլն):

Պարտավի եկեղեցական ժողովին (768 թ.) եկել էին ընդամենը մի քանի եպիսկոպոսներ և ութ նախարարներ: Սիոն կաթողիկոսը ժողովականների սակավամթվությունը բացատրում է նրանով, որ երկրում բռնություններ իշխող արաբները եպիսկոպոսների մի մասին թույլ չէին տվել ժողովի գալու¹⁵⁷: Կաթողիկոսի պատճառաբանությունը ճիշտ լինելով հանդերձ թերի ու միակողմանի է: Մեր կարծիքով դրա հիմնական պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ 8-րդ դ. կեսերից Աբբասյանների սկսած դաժան քաղաքականության ու արարական բնակչության ներգաղթի հետևանքով, ինչպես մի շարք նախարարական տներ, այնպես էլ բավական թվով եպիսկոպոսութուններ ցրվել, դադարել էին գործելուց:

Ընդունված է ասել, որ եկեղեցին իր առանձնահատուկ դերի ու ազդեցություն չհորհրդի անգամ օտար տիրապետության շրջանում տնտեսական տեսակետից անձեռնմխելի է մնում, մի բան, որը այնքան էլ ճիշտ չէ: Խալիֆայության ծայրամասային երկրներում Աբբասյան ղինաստիայի դաժան ու հարստահարիչ քաղաքականությունից տնտեսական մեծ վնասներ է կրել նաև Հայ եկեղեցին: Մեզ են հասել այդ բանը հաստատող փաստեր: Հովհաննես Դրասխանակերտցին պատմում է, որ Հովսեփ Բ Փարպեցու կաթողիկոսության շրջանում (795—806), արաբական Խուզիմա ոստիկանը զննելու պատրվակով աշխատում էր յուրացնել կաթողիկոսության երեք գյուղերը՝ իրենց վարելահողերի հետ միասին: «Եւ տեսեալ զգեղեցկութիւն մեծամեծ դաստակերտցն տան կաթողիկոսարանին՝ զԱրտաշատն և զԿաւակերտն և զՀոռոմոց Մարգ Հանդերձ նոցունց ազարակօք... յինքն ի հայրապետէն Յովսէփայ խնդրէր տալ նման զմեծ դաստակերտս իբր ի պատճառս զնոց արծաթոյ»¹⁵⁸:

Խուզիմա ոստիկանը տեսնելով, որ կաթողիկոսը չի համաձայնվում իր պահանջի հետ, բանտարկում և ամեն տեսակ տանջանքի ու բռնությունների է ենթարկում նրան: Սակայն այդ միջոցներով էլ իր նպատակին չհասնելով Խուզիման կաթողիկոսին ազատում է բանտից և անհիմն հրապարակայնորեն հայտարարում, թե վերոհիշյալ գյուղերը զննել է նրանից: Բանտից ազատվելով Հովսեփ Բ կաթողիկոսը շարունակում է պայքարել ոստիկանի ապօրինի արարքների դեմ և կարողանում է նրանից հետ ստանալ Կավակերտն ու Հոռոմոց Մարգը, իսկ Արտաշատը մնում է ոստիկանին, դրանով իսկ դուրս գալով կաթողիկոսության սեփականությունից¹⁵⁹:

Չնայած կատարված դեպքը բացառություն չէր, այնուամենայնիվ, եկեղեցու ունեցվածքի նման ապօրինի Հափշտակումներն ընդհանուր երևույթ չէին զարձնել և արաբական տիրապետության ամբողջ ժամանակաշրջանում հայ եկեղեցին ընդհանուր

¹⁵⁷ Կանոնգիրք Հայոց, խմբեց Արսեն Դլտճեան, Թիֆլիս, 1914, էջ 165:

¹⁵⁸ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 111—112:

¹⁵⁹ Տես նույն տեղում, էջ 112—113:

առմամբ ավելի քիչ է տուժել և անհամեմատ ավելի է պաշտպանել իր դիրքերն ու հողատիրույթները, քան աշխարհիկ ֆեոդալները:

Խալիֆայության թուլացման և երկրի աստիճանաբար ինքնուրույնացման նպաստավոր հանգամանքը եկեղեցին ևս հմտորեն օգտագործում էր իր տնտեսական կարողությունը մեծացնելու համար: Նրա տնտեսական հզորությունն ու կալվածքներն աճեցին մանավանդ Հայաստանի ինքնուրույնության վերջնական հաստատման և նրան հաջորդող մեկ ու կես դար հարատևող խաղաղ ժամանակաշրջանում՝ եկեղեցաշինությանը զուգընթաց:

Ինչպես նախարարական շրջանում ու արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում, այնպես էլ 9–11-րդ դդ. եկեղեցին ենթարկվում էր երկրում ստեղծված վարչաքաղաքական կարգին: Բագրատունյաց շրջանում, ինչպես նշվել է, նախկին բազմաթիվ նախարարական տների փոխարեն առաջ են գալիս ամբողջ նահանգը ընդգրկող խոշոր իշխանություններ: Նույնաման փոփոխություններ ու խոշորացում է կատարվում նաև եկեղեցու կազմակերպության մեջ: Այսպես, օրինակ, Սյունիքում ստեղծված խոշոր իշխանությունը համապատասխան ստեղծվում է Տաթևի նշանավոր եպիսկոպոսությունը: Ինչպես Հայոց կաթողիկոսությունն էր ծառայում կենտրոնական թագավորության՝ Բագրատունիների քաղաքական նպատակներին այնպես էլ Տաթևի եպիսկոպոսությունն էր օժանդակում Սյունյաց իշխանների տիրապետությունն ամրապնդելու գործին: Այս եպիսկոպոսությունը Հայոց կաթողիկոսի հետ մտավորապես այնպիսի հարաբերության մեջ էր, ինչպես Սյունյաց զահակալ կամ մեծ իշխանները Բագրատունիների հետ:

Եկեղեցին իր ընդհանուր տնտեսական զարգացման, մասնավորապես հողատիրության զարգացման տեսակետից ևս, աշխարհիկ ֆեոդալական հողատիրությանը համընթաց էր քայլում՝ իր վրա ամբողջովին կրելով ֆեոդալիզմի զարգացման ավյալ էտապին բնորոշ գծերն ու առանձնահատկությունները: 9–11-րդ դդ. Հայաստանի տնտեսական կյանքի, հատկապես կալվածային տնտեսության հետ կապված հարցերը հավասարապես արտացոլվել են թե՛ աշխարհիկ, և թե՛ եկեղեցական հողատիրության մեջ: Վերջինս

մասնակի առանձնահատկություններ (նոր հողեր ու հարստություններ ձեռք բերելու ու պահպանելու մեթոդները և այլն) ունենալով հանդերձ, որպես հողատիրության առանձին ձև աշխարհիկ ֆեոդալական հողատիրության հետ մի այնպիսի ամբողջություն է կազմել, որ հնարավոր չէ մեկը մյուսից անջատ ուսումնասիրել ու հասկանալ: Ավելին, աշխարհիկ ֆեոդալական հողատիրությունը բազմակողմանիորեն ուսումնասիրել ու նրա մասին հատուկ գաղափար կազմել կարելի է միմիայն եկեղեցական հողատիրության ուսումնասիրության միջոցով:

Ֆեոդալական հողատիրության աճի ու զարգացման հետևանքով նրա մեջ ավելի ահնառու դարձած դասային տարբերություններն առանց վարանելու պետք է տարածել նաև հոգևորականության վրա:

Մեր իրականության մեջ եկեղեցական խոշոր հողատիրության աճի ու ֆեոդալիզմի զարգացման ընդհանուր ազդեցության պայմաններում հոգևորականության վերին շերտերի ձեռքում հսկայական հարստություններ, մասնավորապես ընդարձակ հողային տարածություններ էին կուտակվել, որով և ավելի պարզորոշ էր դարձել նրանց տարբերությունը եկեղեցական մյուս շերտերից: Այդ տարբերությունը բավական ցայտուն արտահայտվել է անգամ ժամանակակից կամ գրեթե ժամանակակից հոգևորական հեղինակների կողմից գրված երկերում: Մովսես Կաղանկատվացին¹⁶⁰, Ստեփանոս Օրբելյանը¹⁶¹, ինչպես նաև Մխիթար Գոշը¹⁶² և Սմբատ Գունդստաբլը¹⁶³ եկեղեցականներին ըստ պաշտոնի ու հոգևոր կոչման ինք տարբեր դասերի են բաժանում:

Հոգևորականներն իրենց աստիճաններին համապատասխան զիրք ունեին ու տարբեր հեղինակություն էին վայելում, անգամ հազուստով տարբերվում իրարից: Սակայն նրանց տարբերությունը միայն հոգևոր գործերում չէ, որ երևան էր գալիս: Այն ամենից առաջ հանգես էր գալիս եկեղեցու ընդհանուր ունեցվածքի

¹⁶⁰ Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 302:

¹⁶¹ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 108–111:

¹⁶² Տե՛ս Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք, էջ 251–258:

¹⁶³ Տե՛ս Սմբատ Գունդստաբլ, Դատաստանագիրք, էջ 36:

նկատմամբ նրանց իրավունքների ու անձնական տնտեսական կարողությունների մեջ:

Տնտեսական կարողություններ, ամենից առաջ հողային առարածություններով ու իրենց բազում իրավունքներով ամենազորեղ հոգևոր շերտերը դասային բաժանման առաջին աստիճաններում կանգնած կաթողիկոսները, արքեպիսկոպոսները և եպիսկոպոսներն էին: Սրանցից հետո եկող հոգևոր շերտերը, այսինքն՝ հոգևորականության դասային բաժանման միջին աստիճանում կանգնած եկեղեցական խավերը ևս թեև ավելի նվազ չափով գտնվելով արտոնյալ վիճակում, տեր լինելով տնտեսական բավական միջոցների, նույնպես շահագործող դասեր էին: Վերջին շերտերը որևէ եկեղեցական պաշտոն չէին վարում, ուստի բավականաչափ դիրք ու ազդեցություն չունեին և գրեթե չէին էլ օգտվում եկեղեցու հարստություններից: 976 թվակիր Հիշատակարաններից մեկում հոգևորականության ստորին աստիճանում գտնվող սպասավորներից մեկը դիմելով մյուսին ասում է. «Յառաջ մատիր, զի դու աստիճանաւ ի վեր ես, աստիճան ասաց և ոչ աթոռ. զի երիցու կարգս սարկաւագի և դպրի՝ աստիճան է ոչ աթոռ: Յորժամ ձեռնադրի եպիսկոպոս կամ կաթողիկոս, յայնժամ լինի աթոռոյն տուն օրհնութեան»¹⁶⁴:

Ինչպես երևում է պատմիչների վկայություններից և մեջբերված Հիշատակարանից, հենց այս սարկավագներն ու դպիրները մասամբ, նաև երեցներն էին եկեղեցու ոչ արտոնյալ, ցածրաստիճան սպասավորները:

Կաթողիկոսների, արքեպիսկոպոսների և եպիսկոպոսների տնտեսական կարողություն, առավելապես նրանց խոշոր հողատեր լինելու հանգամանքը ցույց տալու, ինչպես նաև աշխարհիկ հողատիրության նկատմամբ նրա առանձնահատկությունները հասկանալու համար անհրաժեշտ է թեկուզ շատ թեթևակի գաղափար կազմել վանքապատկան հողատիրության մասին, մանավանդ որ նման հողերի հիմնական իրավունքը հոգևոր այդ դասերին էր պատկանում:

Սկզբնաղբյուրներից, մասնավորապես շատ հարուստ նյութ ավող վիմական արձանագրություններից երևում է, որ վանքերի հողային հարստության հիմնական աղբյուրը նրանց օգտին նվիրատվություններն էին: Դրանց մասին աղբյուրներում այնքան շատ փաստեր են պահպանվել, որ ավելորդ է անգամ օրինակներ բերելը, մանավանդ, որ այդ մասին խոսք կլինի ներքևում:

Նոր վանքեր կառուցելու, հները վերանորոգելու և զանազան այլ առիթներով աշխարհիկ ֆեոդալները եկեղեցիներին էին նվիրում գյուղեր ու այլ հարստություններ: Նրանք իրար մրցում էին վանքերի օգտին կատարվող նվիրաբերություններով, որի շնորհիվ եկեղեցին խոշոր հարստություններ էր կուտակում: Նման եղանակով վանքերի ձեռքում հսկայական հողեր կուտակվելու: Այդ առումով հատկանշական է Տաթևի վանքի օրինակը: Այս ճանապարհով եկեղեցական հողատիրության աճի ընդհանուր ապացույց կարող է հանդիսանալ 9-11-րդ դդ., ինչպես նաև հետագա երկու դարերի ընթացքում, Հայաստանում բուռն թափով ծավալված վանքերի ու տաճարների շինարարությունը, քանի որ դրանց շրջակա տարածությունները սովորաբար նրան էին անցնում:

Հաճախ ֆեոդալները, մանավանդ ոչ նշանավոր, եկեղեցուն հողեր ու այլ հարստություններ էին հանձնում թագավորի կամ խոշոր իշխանների հարկազրանքի հետևանքով: Վանքին հողեր կտակելու բովանդակություն ունեցող վիճաբերի վերջում կարելի է հանդիպել «ետու զայս իմ կամաւորութեամբ ոչ ի հարկէ, ոչ յաւազաց բռնութենէ» դարձվածքին: Նշանակում է, որ ավելի բարձր կանգնած ֆեոդալի կողմից այնպիսի բռնություն, ճնշում էր գործադրվում, որ անհրաժեշտություն էր զգացվում արձանագրությունում շեշտելու նվիրաբերության կամավորությունը:

Այս մասին ունենք ուղղակի վկայություններ ևս, 1089 թ. վավերագրերից մեկում կարգում ենք. «...ևս Աշոտ իշխան՝ որդի Կարապինայ, ետու զիմ հայրենի ժառանգութիւնն զԱւերաւաքար ի սուրբ նշանն ի Տաթև ի ձեռն Տեառն Գրիգորոյ՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսի, հրամանաւ աստուածապսակ թագաւորին Սինեքերի-

¹⁶⁴ Հիշատակարանը մեռագրաց, սյունակ 124:

մայ»¹⁶⁵: Նույն թագավորի հրամանով Հասան իշխանը երկու գյուղ է նվիրում Տաթևի վանքին. «Ես Սենեքերիմ թագաւոր իմ ձեռովս հաստատեցի զՀասանայ վճիռս որ ... ի Տաթև երես իմ հրամանաւ»¹⁶⁶:

Եկեղեցու կողմից հողեր ձեռք բերելու մյուս աղբյուրը սեփական միջոցներով հողեր գնելն է եղել: Պահպանված բազմաթիվ փաստերը ցույց են տալիս, որ մեզ մոտ վանքերը ոչ միայն աշխարհիկ Ֆեոդալներից հետ չեն մնացել, այլև ավելի շատ են օգտուրով դրամով հողեր գնելու միջոցից (քսակագին): Բերենք համապատասխան վկայություններ: 839 թ. Տաթևի եպիսկոպոս Տնր Դավիթը խնդրում է «Տեառնէ Փրկիպպէ՛ իշխանէն Սիւնեաց, ընդ գնոյ տալ զմերձակայ ազարակսն. զոր և լուեալ կատարէ զխնդիրն. և առեալ 10,000 դրամ որ լինի ի մէջ մի 6 դանկ. և տայ ի ձեռս նորա զԱրծիւ գիւղ և զԲերդկաներէջ որ ի վերոյ վանիցն, բոլորն ընդ ջրթափովն՝ ազատ յամենայն աշխարհական հարկաց և ի նեպակաց»¹⁶⁷:

Երրորդ կարևոր աղբյուրն այդ գյուղական համայնքների հաշվին վանքերի հողային տարածությունների ընդարձակման կամ ուղղակի նրանց բռնազրամամն միջոցն է եղել¹⁶⁸: Վերջին երկու այս մեթոդներով հողեր ձեռք բերելը բնորոշ էր նաև աշխարհիկ Ֆեոդալներին, իսկ առաջին կարևոր, վանքերին ամենից ավելի օգտավետ միջոցը հատուկ էր միայն հոգևոր Ֆեոդալներին:

Բոլոր այդ հողերը եկեղեցուն էին անցնում ընդմիշտ տիրելու իրավունքով և ենթակա չէին օտարման, բաժանման: Այն դեպքում, երբ աշխարհիկ Ֆեոդալական կալվածքները մասնատման, քայքայման էին ենթարկվում օտարելու և ժառանգների միջև բաժանելու հետևանքով, վանքապատկան հողային տարածություն-

ները, ընդհակառակը, այդ առանձնահատկությունների շնորհիվ առտիճանաբար աճում էին:

Բոլոր այս միջոցներով բարձրաստիճան հոգևորականներն իրենց ձեռքում ընդարձակ հողեր էին կուտակել և ոչ միայն տնտեսապես էին զորեղացել, այլև երկրում քաղաքական խոշոր ուժ էին դարձել: Նրանք դրա հետևանքով անջատվել և որոշակիորեն տարբերվում էին հոգևոր մյուս շերտերից:

Եկեղեցական հողերը աղբյուրներում սովորաբար կոչվել են «ժառանգութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ» անունով¹⁶⁹: Օգտագործվել են նաև «սեպհականութիւն», «Հայրենիք»¹⁷⁰, տերմինները թեև ավելի սակավ քանակով:

Վանքի տրամադրություն տակ եղած հողերն օգտագործվել են տվյալ վանքի հոգևորականության կողմից: Սակայն եպիսկոպոսության սահմաններում գտնվող վանքապատկան հողերի գլխավոր տնօրենը համարվում էր տվյալ եպիսկոպոսության արքեպիսկոպոսը կամ եպիսկոպոսը, իսկ զուտ կաթողիկոսության սահմաններում՝ կաթողիկոսը: Հողն ընդմիշտ ամրացվում էր վանքին և համարվում նրա սեփականությունը:

Եկեղեցու առաջնորդները կարող էին վանքապատկան հողերից ստացվող եկամուտն իրենց իրավասության սահմաններում այս կամ այն ձևով տնօրինել, լավագույն դեպքում դրանց փոխանակում կատարել: Սակայն նրանք վանքապատկան հողերի սեփականատերը չլինելով չէին կարող նրա հետ այնպես վարվել, ինչպես աշխարհիկ Ֆեոդալներն, իրենց կալվածների հետ: Վանքապատկան հողերի սեփականատերը վանքն էր հանդիսանում և ոչ թե դրա հոգևոր առաջնորդը, հետևաբար վերջինս իրավունք չուներ եկեղեցական հողերը օտարելու կամ նման մի այլ ձևով տնօրինել: Տվյալ վանքի վանահայրը կամ եպիսկոպոսը վանքի հողերի վրա իրավունք ուներ այնքան ժամանակ, քանի դեռ գտնվում էր այդ պաշտոնում, իսկ պաշտոնն ընտրովի-ժառանգական բնույթ ուներ: Զեական տեսակետից հոգևոր առաջնորդները, ինչպես կաթողիկոսը, այնպես էլ եպիսկոպոսներն ու վանահայրերը ընտր-

¹⁶⁵ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 331:

¹⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 327:

¹⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 204-205:

¹⁶⁸ Դրա լավագույն ասպացույց է Յուր. Տամաշկ ու Ավելադաշտ գյուղերի բնակչության բռնի տեղահանումը և նրանց հողերի ապօրինի յուրացումը Տարևի վանքի կողմից: Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 228-230, 247-252-258, 266-274:

¹⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 217, 231, 321 և այլն:

¹⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 224, և այլն:

Այսպիսով, եկեղեցու բարձրաստիճան գործիչներն աշխարհիկ ֆեոդալների նման խոշոր ֆեոդալական հողատերեր էին և մեծ դեր էին խաղում երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքում:

դ. Ֆեոդալական կալվածք

Աղբյուրներում պահպանված առատ տեղեկությունները ոչ միայն տարակուսանքի տեղիք չեն տալիս, այլև լիովին համոզում են, որ ֆեոդալները ժառանգական սեփականության իրավունքով տիրապետում էին հսկայական չափերի հասնող տերիտորիաների: Սակայն սկզբունքային կարևորություն ունեցող հարց է առաջանում խոշոր ֆեոդալների կողմից իրենց տիրապետության մեջ կազմակերպած տնտեսության բնույթի վերաբերյալ: Ի՞նչ ձևով էին ֆեոդալները վարում տնտեսությունն իրենց հայրենիք-կալվածքում:

Ֆեոդալիզմի ընդհանուր պատմությունից հայտնի է, որ նման դեպքերում տնտեսության կազմակերպման երկու հիմնական ձև գոյություն ունի: Մի դեպքում ֆեոդալն իր կալվածքում¹⁷⁵ խոշոր տնտեսություն է կազմակերպում կախյալ գյուղացիների կամ ճորտերի անմիջական աշխատանքը շահագործելու միջոցով (աշխատավճար չեն տա), մյուս դեպքում՝ հրաժարվելով խոշոր տնտեսություն վարելուց՝ իր հողերը մանր մասերի բաժանելով տալիս է կապալով կամ թողնում իրեն ենթակա գյուղացիների անմիջական տրամադրության տակ, որոնք մշակում և համապատասխան տուրքեր են վճարում տիրոջը (բնամթերքային կամ նատուրալ ռենտա): Այս վերջին դեպքում կալվածատիրոջ ապրուստի հիմնական միջոցն անմիջական արտադրողի մուծած հարկերն են, իսկ տնտեսության կազմակերպման առաջին ձևի ժամանակ սեփական տնտեսությունից ստացված եկամուտները:

9-11-րդ դդ. Հայաստանում ֆեոդալական տնտեսության բնույթի, կալվածքի կառավարչության, նրա ներսում աշխատանքի կազմակերպման և առհասարակ կալվածքի հետ կապված բազմաթիվ կարևոր այլ հարցերի ուսումնասիրությունը դրանց մասին ուղղակի աղբյուրներ չունենալու պատճառով բավական դժվարանում է: Մենք ֆեոդալական կալվածքային տնտեսության հետ կապված գրեթե բոլոր հարցերի մասին հարկադրված ենք խոսել պատմիչների և վիճական արձանագրությունների հաղորդած կողմնակի, հաճախ շատ ընդհանուր ու բնորոշ, տվյալների հիման վրա:

Բազրատունյաց էպոխայում հայրենատեր իշխանների սեփական տնտեսությունն ունենալու առթիվ աղբյուրների տվյալները, թեև շատ ընդհանուր են, սակայն այնքան համոզիչ ու անժխտելի են, որ պետք է այդ հարցին դրական պատասխան տալ:

Բերենք ֆեոդալների անձնական խոշոր տնտեսության գոյությունը հաստատող կարևոր փաստերը:

Սյունիքի իշխան Փիլիպպից Տաթևի նոր եպիսկոպոս Հակոբը 932 թ. գնում է Վարարակ ջուրը և այդ մասին գրում. «...Բազում ծախիւք և մեծամեծ աշխատութեամբ վերին օգնականութեամբն ածի զջուրն ի լեռնէն Ձազէձորոյ և բերի ի Վարդուտս»¹⁷⁶: Նա այդ ջրի շնորհիվ նոր այգիներ ու ծառեր է գցում, մինչ այդ ամառի, փշտ վայրերը ևս մշակում, օգտագործելի դարձնում: Հակոբ եպիսկոպոսը խստիվ արգելում է չորս գյուղերի, որոնք հավանաբար ջրի ընթացքի վրա էին գտնվում, և ուրիշ մարդկանց, դաշտավարական նպատակներով ջուրն օգտագործել, թույլատրելով նրանից օգտվել միայն խմելու համար: Փիլիպպի իշխանն իր հերթին արձանագրում է, որ Վարարակ ջուրը վաճառել է և այլևս ո՛չ ինքը, ո՛չ իր որդիները և ոչ էլ այլ օտար մարդիկ իրավունք չունեն այդ ջրից օգտվելու: Այսինքն ջրի ամբողջ իրավունքն անցնում է եկեղեցուն:

Եկեղեցին ծախսեր է անում ու ջուրը գնում (12.000 դրամ և մեկ գոհար), մեծ դժվարություններով այն հասցնում իր հողերին

¹⁷⁵ Այստեղ և այստեղ, երբ խոշոր ֆեոդալների կապակցությամբ է օգտագործվում կալվածք տերմինը, այն գործածվում է հայրենիք-կալվածքի, տուսական вотчина-ի իմաստով:

¹⁷⁶ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 254:

և ուրչներին խստիվ արգելում գրանից օգտվել, միմիայն վանքի սեփական տնտեսությունը նրանով ուղղելու նպատակով: Ընդ որում, այդ տնտեսությունը պետք է որ բավական մեծ լիներ, որովհետև վանքի ունեցած հին այգիների վրա ավելանում են գնված ջրի շնորհիվ ուղղվող նորանոր տարածություններ և եթե այդ մեծությունն ու եկամտաբերությունը չլինեին՝ եկեղեցին մեծ ծախսերի գնով այն ջրովի էր դարձնի: Ուրիշ ոչ մի կերպ հնարավոր է պատճառաբանել Տաթևի վանքի կողմից Վարարակ կոչված ջուրը գնելու այս փաստը:

Մատթեոս Ուռհայեցին վկայում է, որ սելջուկները 1049 թ. Հայաստան կատարած երկրորդ արշավանքի ժամանակ ամբողջովին ավերեցին ու թալանի մատնեցին Արծն քաղաքը, այդ թվում նաև տեղի քրեպիսկոպոս Դավթակի հսկայական գանձերը: Դավթակի մասին պատմիչն մեծ չափազանցություն ավելացնում է. «... ութ հարիւր վեցիկ եզանց ելանէին ի տանէ նորա»¹⁷⁷: Սա միանգամայն պարզ վկայություն է Ֆեոդալների սեփական և այն էլ շատ խոշոր տնտեսություններ ունենալու մասին, քանի որ Դավթակը բազմաթիվ լուծ եզներ կարող էր պահել միայն և միայն իր տնտեսությունը մշակելու համար: Այլ կերպ չի կարելի հասկանալ նրա տնից բազում «վեցկէ» դուրս գալու հանգամանքը:

Աղբյուրներում հաճախ ենք հանգիպում կոռի միջոցով կատարված աշխատանքների վկայության: Տեղեկություններ կան ոչ միայն կախյալ գյուղացու հարկադրական աշխատանքի մասին (մարդոյ կոռ), այլև նրանց արտադրական միջոցների շահագործման վերաբերյալ: Անիի 11-րդ դ. պատկանող արձանագրություններից մեկում կարդում ենք «... եւ ազատեցին զվեցկէ կոռ. եւ զսայլի, եւ զկամին. եւ զանգարիոն...»¹⁷⁸:

Այս վկայությունից երևում է, որ Ֆեոդալից կախված մի քանի ընտանիք միասին կամ ավելի ճիշտ գյուղական համայնքը պարտավոր էր սեփական եզներով ու գութանով վարել տիրոջ հողը (վեցկէ կոռ), կալսել նրա կալը (կամին կոռ) դաշտից տեղափոխել բերքը կալսելու համար, ապա պատրաստի հացահատիկը փո-

խաղրել տիրոջ շտեմարան կամ նրա տնտեսության մեջ սայլով փոխադրելու այլ անհրաժեշտ աշխատանքներ կատարել (սայլին կոռ)¹⁷⁹:

Անիի վիճակն տեքստերում պահպանված այս պերճախոս փաստը որոշակի վկայություն է Ֆեոդալների խոշոր տնտեսություններ վարելու և դրանք կախյալ բնակչության աշխատուժով ու միջոցներով մշակելու վերաբերյալ, քանի որ այդ բազմազան կոռային աշխատանքները կարող էին գործադրվել միայն նման տնտեսության մեջ: Կոռային աշխատանքների մասին մեզ հասած փաստերը Ֆեոդալ իշխանների սեփական տնտեսության գոյությունը լավագույն ապացույց են որովհետև եթե կալվածատիրոջ ամբողջ տնտեսությունը կառուցված լիներ իրեն ենթակա բնակչությունից պատրաստի մթերքներ ստանալու հիման վրա, ապա կոռի ու կոռային աշխատանքի ոչ մի անհրաժեշտություն էր չլինի: Այդ աշխատանքը կոռային է կոչվում հենց այն պատճառով, որ կատարվում էր Ֆեոդալի անձնական տնտեսության մեջ և ոչ թե մի այլ վայրում:

Ֆեոդալների մասնավոր տնտեսության առկայության օգտին են խոսում նաև անհատական սեփականություն իրավունքով նրանց ունեցած այգիների, բանջարանոցների, ձկան որսատեղերի, անասունների հոտերի մասին եղած բավականաչափ առատ փաստերը:

Հայ Ֆեոդալների ժառանգական սեփականատիրական հողերն այնքան մեծ ու ընդարձակ տարածություններ էին բռնում, որ հաճախ ընդգրկում էին մի քանի տասնյակ գյուղեր: Ուստի փաստերին օբյեկտիվ մոտենալու դեպքում պարզ երևում է, որ աշխարհիկ և եկեղեցական Ֆեոդալների տիրապետություններն ամբողջովին չեն ընդգրկվել ու տարրալուծվել նրանց անհատական խոշոր տնտեսությունների մեջ: Այսինքն՝ կալվածատիրն իր տիրույթի մի մասում խոշոր տնտեսություն էր կազմակերպում ու սեփական արտադրական միջոցներով այն մշակում, իսկ մյուս՝ ավելի մեծ մասում, պահպանվում էին համայնական կազմակեր-

¹⁷⁷ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 103:

¹⁷⁸ Ը. Ալիշան, Երևան, Վեմեսիկ, 1881, էջ 70:

¹⁷⁹ Ш'ю Очерки истории СССР, период феодализма, часть первая, էջ 591:

պուլթյան մեջ ընդգրկված գյուղերն ու գյուղական մանր տնտեսությունները:

Ֆեոդալիզմի ամենուրեք հանդիպող հիմնական առանձնահատկություններից է, այն երբ ֆեոդալական կալվածքում հողը երկու մասի էր բաժանվում՝ տիրոջ հողերի, որի վրա իր տնտեսությունն էր վարում կալվածատերը և կախյալ գյուղացիությունից կողմից օգտագործվող հողերի:

Որպես ասվածի ապացույց վերցնենք մեզ արդեն ծանոթ Տաթևի վի վանքի ֆեոդալական տնտեսության օրինակը: Հակոբ եպիսկոպոսն առու անցկացնելու և նոր այգիներ գցելու միջոցով վանքի հողերն ընդարձակելով չի բավարարում: Նա Սմբատ իշխանի օգնությամբ շրջակա երեք գյուղերի (Յուրաբերդ, Ավելադաշտ, Տամալեկ) բնակչությունը դուրս է քշում և նրանց հողերը ևս միացնում վանքի հողերին, դրանով իսկ ստեղծելով խոշոր վանքային տնտեսություն: Սակայն այդ տնտեսությունից բացի Տաթևի վանքն իր տիրապետության ներքո սեփականատիրական իրավունքով ունեւր նաև մեծ մասամբ նվիրատվությունների միջոցով ձեռք բերած բազմաքանակ գյուղեր, որոնք նրան, որպես տիրող ֆեոդալի ենթակա էին: Նրանց ենթարկվածությունն արտահայտվում էր պարբերաբար հարկեր վճարելու և հարկադրական աշխատանք կատարելու միջոցով:

Վանքին հարկեր էին վճարում (պտուղ) Սյունիքի եպիսկոպոսության մեջ գտնվող մյուս գյուղերը, ևս սակայն ոչ իբրև իրենց տեր ֆեոդալի, այլ որպես հողերի առաջնորդի: Այդ գյուղերը գտնվում էին Սյունիքի աշխարհիկ ֆեոդալների տիրույթներում և նրանց սեփականությունն էին համարվում:

Կալվածատիրոջ կողմից իր տիրապետության մեջ խոշոր տնտեսություններ կազմակերպելուն զուգահեռ կալվածքի մյուս սովորաբար ավելի մեծ մասում համայնքի մեջ համախմբված մանր գյուղական տնտեսություններ ունենալը և պահպանելը հիմնականում բնորոշ էր նաև աշխարհիկ ֆեոդալական իշխանություններին:

Կալվածքի այս երկրորդ մասը նրա ընդհանուր տնտեսությունից կտրված և մեկուսացած բան չէր: Ընդհակառակը, այն սերտ-

րեն շաղկապված ու հարմարեցված էր կալվածատիրոջ ընդհանուր տնտեսության շահերին՝ հանդիսանալով նրա բաղկացուցիչ մասը:

Սակայն միշտ էլ, որ ֆեոդալների կալվածքները նրանց ինքնուրույն խոշոր տնտեսություններ վարելու հնարավորություն էին ընձեռնում: Հաճախ կալվածատիրոջ ամբողջ հողային ֆոնդը բաղկացած էր լինում տարբեր գյուղերի տերիտորիաներում ցրված փոքր հողակտորներից: Այդպիսի դեպքում նա հարկադրված էր այդ հողամասերն օգտագործել ոչ թե խոշոր տնտեսություններ կազմակերպելու եղանակով, այլ մանրատված ձևով՝ մանր հողագործների միջոցով: Նման պարագաներում խոշոր հողատերերն իրենք անհատական մեծ տնտեսություն չէին կարող վարել: Իշխանների հողերի շերտընդմեջ ցրվածությունը երևում է վանքերի օգտին նրանց կատարած նվիրատվական վավերագրերից:

Իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին 874 թ. Մաշտոց կաթողիկոսին այցելության գալով Սևանի ս. Աստվածածնի եկեղեցու «տայ ի ժառանգութիւն ... գեօղս՝ զՎարսերն, զՅամաքաբերդ, զԳոմաձորն, զԲերդքն, զՈւռեաց տափ և զորսն կռակծին, և այգիս ի Գառնի և յԵրևան և յայլ տեղիս»¹⁸⁰: Այս վկայությունից որոշակիորեն երևում է, որ Աշոտ Բագրատունու տիրույթները շատ մասնատված և տարբեր տեղերում ցրված են եղել: Ինչ խոսք, որ Սևանի վանքի կալվածքն էլ նույն ձևով պետք է կառուցված լիներ, քանի որ վանքն իրեն մոտ գտնվող գյուղերի հետ մեկտեղ ստանում է որսատեղ, այգիներ, իրենից բավական հեռու ընկած Գառնիում, Երևանում և ուրիշ վայրերում:

Բերենք նույնանման մի այլ փաստ ևս. «ես Սուսիան՝ Սիւնեաց իշխան, շինեցի զՄաքենոցաց եկեղեցիս և անխնայաբար զարդարեցի... և ետու զսեփական տեղն մեր ի սա որ ըստ անուան եկեղեցւոյ Աստուածածին ասի, ... և ետու որս ձկանց զԲողաշէն սեղանոյն, ... ետու և 5 կուղպակս ի յԱնի և 5 այգի յԵրևան և 500 առու այգի ի գիւղաքաղաքն Գառնի, և 2 այգի յՆեղեգիս»¹⁸¹: Հետաքրքիր է, որ նա տալիս է նաև «ջուրս եղանց և ջուս զուարա-

¹⁸⁰ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 174:

¹⁸¹ Նույն տեղում, էջ 179:

կաց և անդեայս և հօտս ոչխարաց»¹⁸²: Ինչպես տեսնում ենք Մաքենոցած վանքի այգիներն առավել ևս ցրված և տարբեր վայրերում էին ընկած:

Իշխանների հողային տարածությունների մասնատվածությունը Հայաստանում գերիշխող է եղել և այդ է պատճառը, որ Ֆեոդալական խոշոր կալվածքներն ավելի շատ կառուցված են եղել մանր գյուղական տնտեսությունների արտադրության հիման վրա, քան թե անձնական խոշոր տնտեսություններ կազմակերպելու ձևով:

Ինչպես տեսանք, մեզ մոտ կազմակերպված են եղել նաև Ֆեոդալական խոշոր տնտեսություններ, անգամ այդպիսիք չունեցող Ֆեոդալը հատկապես իր կալվածքի կենտրոնական մասում անձնական տնտեսություն՝ այգիներ ու բանջարանոց է ունեցել: Սակայն բանն այն է, որ Ֆեոդալական այդ խոշոր անհատական տնտեսությունները գերիշխող չեն եղել ու երկրում լայն տարածում չեն ստացել: Դրանց սահմանափակ ընդլայնի հետևանքով էլ կալվածքի ներքին կառուցվածքի, նրա վարչական ապարատի մասին բավարար փաստեր չունենք:

Ֆեոդալական կալվածքի և ընդհանրապես ազրարային հարաբերությունների ուսումնասիրման ժամանակ պետք է ելնել համայնք-գյուղից՝ որպես կալվածքային տնտեսության և, առհասարակ, հայ միջնադարյան հասարակության հիմնական կազմակերպական միավորի: Ի վերջո համայնք-գյուղը և ոչ թե կալվածքն էր ընկած հողային հարաբերությունների հիմքում: Կալվածքային տնտեսության մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունները գյուղական համայնքի մեջ կատարված տեղաշարժերի արդյունք էին, ավելի ճիշտ՝ դրանք միևնույն պրոցեսի երկու տարբեր կողմերն էին:

Բազրատունյաց էպոխայում հայկական գյուղական համայնքը լինի նա մեծ թե փոքր, այն հիմնական հասարակական բլիթն էր, որի մեջ ու որի հետ կողք-կողքի աճում և զարգանում էր կալվածքային տնտեսությունը: Հետևաբար, Ֆեոդալական կալվածքի կառուցվածքի անգամ նրա մի մասը կազմող տիրոջ անհատական

տնտեսություն մասին, որի վերաբերյալ աղբյուրները բավարարվում են շատ ազոտ ու կցկտուր տեղեկություններ հաղորդելով, կարելի է դադարափար կազմել միայն գյուղի ու գյուղական համայնական կազմակերպության ուսումնասիրության միջոցով:

Գյուղերն իրենց համայնական կազմակերպությամբ, տիրապետած հողերով ու դաշտերով ամեն տեսակ հարաբերությունների, դժվարությունների ու պայքարի օբյեկտ են հանդիսացել և այդ առումով ուժեղ հետք են թողել մեր աղբյուրներում: Ինչպես հնում՝ վաղ Ֆեոդալիզմի էպոխայում, նույնպես և Բազրատունյաց շրջանում դրանք հիմնականում կոչվել են նույն տերմինով: Սակայն շատ հաճախ գյուղ տերմինի հետ մեկտեղ հանդիպում ենք «չէն», «աւան», «ազարակ», «գաստակերտ» անվանումներին, որոնք կամ նույն առումով կամ նրան շատ մոտ իմաստով են օգտագործվում: Այն ժամանակվա պատմական գրականության մեջ «չէն» տերմինի օգտագործման իմաստից ելնելով կարելի է անվերապահորեն ասել, որ այն գյուղին համազոր նշանակություն ու գործածություն է ունեցել: Մանավանդ Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմության մեջ եղած արժեքավոր փաստերը նման գատողության համար որոշակի հիմք են:

Իշխան Հրահատը 844 թ. Տեր Դավթին ընծայում է «... գեօղ մի ի Կովսական գաւառի Նորաշինիկ անուն»¹⁸³ որից հետո վերջինս իրավունք է ստանում այն «ուտել և վայելել, պահել և ունել, գնոյ տալ և գրաւական դնել...»¹⁸⁴: Ինչպես տեսնում ենք, պատմիչն առաջին դեպքում հիշատակած Կովսական գյուղին մի քանի տող հետո շեն է անվանում: Հայտնի է, որ Օրբելյանը Տաթևի վանքի արխիվի կարևոր փաստաթղթերը բառացիորեն բերում է իր Պատմության մեջ, իսկ մինչ այդ սեփական բառերով պատմում է նրա բովանդակությունը: Մի քանի այդպիսի դեպքերում միևնույն վայրին հեղինակը գյուղ է անվանում, իսկ մեջբերված արձանագրության մեջ այն շեն ձևով է վկայվում կամ հակառակը:

Օրբելյանը պատմում է, որ 871 թ. Սյունիքի իշխան Ջուանչեբը Սաղոմոն եպիսկոպոսին խնդրում է «զգիւղն Բեխ որ ի Կովսա-

¹⁸² Նույն տեղում, էջ 180:

¹⁸³ Նույն տեղում, էջ 209:

¹⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 210:

կան գաւառի, որ էր սեպհական ժառանգութիւն սուրբ Խաչին... փոխանակէ զիւր սեպհական գիւղն Արուքս որ ի Բաղք գաւառի. որ Հաւանեալ եպիսկոպոսին՝ տայ զԲեխ և առնու զԱրաքս գիւղ»¹⁸⁵: Փոխանակութեան առթիւ կազմած արձանագրութեան մեջ կարդում ենք. «... կամ եղև ինձ Զուանչէրի ... զիմ զշէն մի որ ի Բաղք գաւառի Արուքս անուն... փոխանակել ընդ Բեխոյ շինոյն որ Կոմսական գաւառի էր»¹⁸⁶, և որ այսուհետև Տեր Սաղոմոնը իրավունք ունի «... ժառանգել զայդ շէնդ...»¹⁸⁷ և այլն: Այս տերմինները, եթէ անգամ ունեցել են իմաստային որոշ տարբերիչ գծեր ու երանգներ, ապա դրանք այնքան աննշան են եղել, որ տվյալ դեպքում մեզ այդ չի հետաքրքրում: Ի դեպ, բառարաններում ևս նրանց միևնույն բովանդակութիւնն է վերագրված:

«Աւան» տերմինը նմանապես շատ է հանդիպում, սակայն ոչ թէ գյուղի փոխարեն է օգտագործվում, ինչպես «շէն»-ը, այլ մեծ մասամբ նրա հետ ու գրեթէ նույն իմաստով: Հովհաննես Դրասխանակերտցին, որը մեր պատմիչների մեջ ամենից ավելի է գործածում այս տերմինը, Սմբատ Ա-ի սպանութիւններից (914 թ.) անմիջապես հետո կատարված Յուսուֆի ավերիչ արշավանքի առթիւ ասում է, որ «աւանք և շէնք մեր հղեն իբրև զանդաստան մացառախիտ»¹⁸⁸, որովհետև քանդում էին «զքաղաքս և զգեօղս և զաւանս և զագարակս»¹⁸⁹:

Թովմա Արծրունին հայտնում է, որ արարական զորավար Բուզան իր պատժիչ արշավանքի ժամանակ զորքերին հրամայում է «զբազմամարդի գեօղս և աւանս առնել անմարդիս» և որ նրանք Հայաստանում «զշէնս և զաւանս և զագարակս հրձիգ արարեալ անապատ կացուցանեն ի մարդոյ և յանասնոյ»¹⁹⁰:

«Գեօղ և աւան» ընդունված գործածութեան ձևը մի կողմից ցույց է տալիս զրանց իմաստային մոտիկութիւնը, իսկ մյուս

կողմից կարծես թէ ընդգծում է, որ այնուամենայնիվ նրանց միջև որոշ տարբերութիւն կա:

Հ. Աճառյանի Արմատական բառարանում «աւանք» բացատրված է «գիւղաքաղաք, մեծ գիւղ»¹⁹¹ իսկ Հայկազյան բառարանում «Գիւղ մեծ, քաղաք փոքր կամ անպարիսպ, գիւղաքաղաք, քաղաքագիւղ»¹⁹² ձևով: Այս բացատրութիւնները պետք է հիմնականում ճիշտ համարել, մանավանդ որ դրանք հաստատվում են պատմիչների վկայութիւններով: Հովհաննես Դրասխանակերտցին Շիրակի Բագրատունիների Բագարան ձեռակերտին, որն իրոք մեծ գյուղ էր, անվանում է ավան¹⁹³, իսկ մեկ այլ տեղ՝ քաղաքագյուղ¹⁹⁴: Ասողիկը վկայում է, որ ագարակներն, ավանների, իսկ ավանները՝ գյուղաքաղաքների էին վերածվում¹⁹⁵: Դա նշանակում է ավանները կոչվում էին գյուղեր, սակայն միայն մեծ գյուղերը, որոնք փոքրիշատ աճելու դեպքում դառնում էին գյուղաքաղաքներ:

9-11-րդ դդ. աղբյուրներում նույնպես առատորեն հանդիպող «ագարակ» բառն իմաստային առումով տարբերակումներ է տալիս: Այդ տերմինին ճիշտ մեկնաբանութիւն կարելի է տալ, եթէ նկատի ունենանք Հնում նրա ունեցած բովանդակութիւնը:

Ս. Երեմյանն ուսումնասիրելով մինչարարական ժամանակաշրջանի Հայաստանում ագարակ և դաստակերտ տերմինները և հետևելով զրանց էվոլյուցիային, ցույց է տվել, որ «ագարակ»-ը ծագել է սումերական կապակական agar տերմինից և ունեցել է վարելահողի, դաշտի, ցանցի նշանակութիւն: Հայերենում այդ տերմինը ստացել է մասնատիրական վարելահողի, տնտեսութեան, կալվածքի, կայքի իմաստ: Հետագայում, ագարակների անմիջական արտադրողներն ավելի ու ավելի հողին ամբացվելու հետեւանքով դրանք վեր են ածվում գյուղական բնակավայրերի: Արգեն 4-րդ դ. «ագարակ»-ը գյուղական տիպի բնակավայր, էր որի

¹⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 216-217, նմանօրինակ փաստեր տես նաև 269-270, 291 էջերում:

¹⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 217:

¹⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 185:

¹⁸⁸ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 257:

¹⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 259:

¹⁹⁰ Թովմա Արծրունի, էջ 213-214:

¹⁹¹ Հ. Աճառյան, Արմատական բառարան, հ. Ա, Երևան, 1926, էջ 794:

¹⁹² Նոր բառգիրք հայկազգան լեզուի, հ. առաջին, Վենետիկ, 1836, էջ 389:

¹⁹³ Տես Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 143:

¹⁹⁴ Տես նույն տեղում, էջ 194:

¹⁹⁵ Տես Ասողիկ, էջ 161:

բնակիչները, սակայն, գտնվում էին ավելի ստորացված վիճակում, քան գյուղերի, շեների ու քաղաքների բնակիչները¹⁹⁶:

Հետագա դարերում ագարակի այս վերջին իմաստն ավելի է ամրապնդվում ու տարածվում: «Ագարակ»-ը 9–11-րդ դդ. գործ է անվում հենց գյուղի կամ գյուղատիպ բնակավայրի նշանակութ-
յամբ: Ըստ Ասողիկի 994 թ. երկրաչարժն ավերեց «ամենայն շինո-
ւածք քաղաքաց, գիւղից և ագարակաց»¹⁹⁷: Նսրը գորավարը նվա-
ճում է Քեղյա ամրոցը «... և շուրջանակի զգեօղս և զաւանս և զագարակս յիւր անուն պայագատէ»¹⁹⁸: Բազմիցս ագարակն օգտա-
գործվում է գյուղի կամ շենի հետ միասին, որպես նույն տիպի բնակավայրի¹⁹⁹:

Ուսումնասիրվող շրջանում, սակայն, դեռևս պահպանվում էր ագարակի նախկին վարելահողի, տնտեսութայն կալվածքի իմաս-
տը: Այսպես, օրինակ, Վահրամ Պահլավունին իր կառուցած Մար-
մաշենի եկեղեցուն 1029 թ. գանձագին գյուղերի ու ագարակների
թվում նվիրում է նաև «զԲագարանի գեղ եւ զիւր ագարակն»²⁰⁰:
Անշուշտ այստեղ ագարակն օգտագործվում է իր նախկին բովան-
դակութայն, որը, սակայն, այս շրջանում հնչում էր լոկ որպես
անցյալի վերապրուկ:

Ըստ երևույթին, հետագա դարերում ագարակ, եղբույթն ամ-
բողջովին կորցնում է իր նախկին իմաստը և լրիվ նույնացվում
գյուղ հասկացողութայն հետ: Այսպես օրինակ, 1223 թ. իշխանաց
իշխան Բուպակը գրում է, որ «զԱղբերիս գիւղ իւր ամեն սահմա-
նան... ի սուրբ Նախավկայս տուի՝ ագատ յամեն հարկաց»²⁰¹:
Ստեփանոս Օրբելյանն այդ նույն գեղքի մասին պատմում է.
«մեծ իշխանն Բուպակ ընծայէ սուրբ և նորակերտ քաւարանին...»

¹⁹⁶ St'u C. T. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении, Вестник дре-
ней истории, 1950, № 1, էջ 13–14:

¹⁹⁷ Ասողիկ, էջ 264:

¹⁹⁸ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 360:

¹⁹⁹ St'u Թովմա Արծրունի, էջ 214, 222, 242, 251, 327 Արխատկես Լաստիվերցի,
էջ 26, 57–58, 126–127: Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 259, 261 և այլուր:

²⁰⁰ Ղ Ալիշան, Շիրակ, էջ 148:

²⁰¹ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 357:

զագարակն Աղբերիս իւրով սահմանօքն»²⁰²: Դա նշանակում է, որ
13-րդ դ. ագարակն արդեն այն աստիճան էր նույնացվում գյուղի
հետ, որ միևնույն Աղբերիս բնակավայրը մի գեպքում գյուղ է
անվանվում, մյուս գեպքում ագարակ, մի բան որն ինչպես տե-
սաք, 9–11-րդ դդ. կիրառվում էր գյուղի և շենի նկատմամբ:

Ըստ Ս. Երեմյանի «դաստակերտ» տերմինը ծագել է հին
պարսկական dastakria և պահլավական dastkart բառից, որը նշա-
նակում է ձեռքով (dasta) կերտած (karta): Այդ պատճառով էլ հա-
յերն այդ տերմինը թարգմանել են ձեռակերտ բառով: Դաստա-
կերտ բառի տակ հնում հասկացվել է ամեն մի մասնատիրական
հողը, անշարժ գույքը և կայքը: Դա կարող էր լինել փոքր տնտե-
սութուն՝ վարելահող, պտղատու ծառեր, խաղողի այգի կամ կա-
րողութուն, կայք, ինչպես նաև մեծ լատիֆունդիա վարելահողե-
րով, այգիներով, աթոռանիստով կամ ամրոցով, որի շուրջ, ժամա-
նակի ընթացքում, աճում է խոշոր բնակավայր՝ գյուղ կամ քա-
ղաք²⁰³:

«Դաստակերտ»-ը 9–11-րդ դդ. հիմնականում գործածվում է
թագավորի, խոշոր իշխանի կամ կաթողիկոսի աթոռանիստի, եր-
բեմն նաև ամրոցի իմաստով, որն ունենում էր ամեն տեսակ ծա-
ռայողներ և սովորաբար շրջապատված էր լինում այգիներով ու
վարելահողով: Դրա լավագույն օրինակ է Հովհաննես Դրասխա-
նակերտցու Բյուրականի դաստակերտը: «Եւ դարձեալ չու յուղի
անկեալ,– գրում է պատմիչը,– չոգաք մինչև ի ձեռակերտ ամրո-
ցիկն իմ Բիւրական, զոր ստացեալն էր իմ գանձի գնոյ, ուր և շի-
նեալ յարդարարեալ իսկ էի եկեղեցի ... և վանս կուսակրօն
միանձնացելոց զնա հաստատեալ»²⁰⁴:

Կաթողիկոսի հետագա պատմածից պարզվում, է որ իր ձեռա-
կերտում բացի կառուցած եկեղեցուց ու այնտեղ հաստատված
հողևորականներից կային նաև բավական աշխարհիկ բնակիչներ
և չնայած նրան, որ մոտեցող վտանգի հետևանքով բնակչության
մի մասը թողել, հեռացել էր, նրա պաշտպանութայնը մասնակ-

²⁰² Նույն տեղում, էջ 356–357:

²⁰³ St'u C. T. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении, էջ 14, 19:

²⁰⁴ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 336:

ցում էր մոտ երկու հարյուր մարդ: Դրասխանակերտցին նույն ձևով Աշոտ Բ-ի մասնավոր սեփականություն հանդիսացող Կողբն անվանում է «մեծ դաստակերտ Կողբ», «սիրելի դաստակերտ իւր»²⁰⁵:

Դաստակերտը նույն իմաստով է օգտագործում նաև Ստեփանոս Օրբելյանը: Ըստ նրա երբ Ատրպատականի էմիր Յուսուֆի արշավանքից հետո Սյունիքի իշխանները վերադառնում են իրենց բնակավայրեր՝ տեսնում «աւերեալ զեկեղեցիս և անբնակ անապատացեալ զմեծամեծ աւանսն, և զգեղեցիկ դաստակերտն»²⁰⁶:

Ըստ Արիստակես Լաստիվերտցու սելջուկները «...եկեալ մինչև ի գաւառն Բասեան, և մինչև ի դաստակերտն մեծ՝ որ կոչի Վաղարշաւան...»²⁰⁷:

Դաստակերտը մասնավոր սեփականատիրական տիրույթ է եղել: Պատմիչներից միայն Լաստիվերտցին է դաստակերտին որոշ դեպքերում վերագրում տնտեսության, մշակելի հողերի իմաստ: Օրինակ, նա գրում է. «Ի սորա թագաւորութեան (Միքայել կայսեր — Վ. Բ.) եղև մեծ կոտորած զօրացն Հոռոմոց՝ ի բերդաքաղաքն որ կոչի Բերկրի, որ է ի վիճակի Արծրունեաց աշխարհիկ, զոր վաղնջուց յափշտակեալ էր Պարսից՝ հանդերձ իւրովք դաստակերտօքն, և ունէին ընդ ձեռամբ»²⁰⁸: Ուշագրավ է, որ պատմիչը դաստակերտը խոշոր վարելահողերի իր նախկին իմաստով օգտագործվում է միայն Հայաստանի արևմտյան շրջանների վերաբերյալ²⁰⁹: Բանն այն է, որ երկրի բյուզանդապատկան մասում հողային հարաբերությունների մեջ փոփոխություններն ավելի դանդաղ էին կատարվում, և այնտեղ սոցիալական տերմինները դեռևս պահպանում էին իրենց նախկին իմաստը:

Ընդհանուր առմամբ վերցրած, դաստակերտն ուսումնասիրվող շրջանին բնորոշ է և սակավ է օգտագործվում: Գյուղերն ու գյուղատիպ վայրերը, որոնք իրենց հողատարածքներով վճռական

դեր էին խաղում 9–11-րդ դդ. Հայաստանի ագրարային հարաբերությունների և, մասնավորապես, կալվածքային տնտեսության մեջ, աղբյուրներում հիմնականում հիշատակված հասկացությունների միջոցով են արտացոլվել:

Արդեն տեսանք, որ կալվածքի մի մասը ֆեոդալի անհատական տնտեսությունն էր զբաղեցնում, իսկ սոցիալաբար ավելի մեծ մասն օգտագործվում էր կալվածատիրոջ իշխանությունը ենթարկված գյուղացիության կողմից:

Տիրոջ տնտեսության կենտրոնական մասը կազմում էր ֆեոդալի աթոռանիստը ուր որպես կանոն գտնվում էր նրա բնակարանը՝ շրջապատված տարատեսակ տնտեսական բնույթի շինություններով: Իշխանական անձնական տնտեսության այդ կենտրոնական մասը ոչ միայն տվյալ կալվածատիրոջ բնակատեղն էր, այլև տվյալ ֆեոդալական տիրապետության վարչատնտեսական կենտրոնը, ուր նստում էին ֆեոդալը, նրա ծառայողներն ու գործակալները: Տիրոջ բնակարանի մոտ գտնվում էր նրա շտեմարանը, կալվածքը սպասարկող, արհեստավորների արհեստանոցը, եկեղեցին, հաճախ նաև ջրաղացը, բանջարանոցը, և ապա այդին ու վարելահողերը, որոնք ցրված էին շերտերում՝ տարբեր գյուղերի տերիտորիաներում:

Արհեստը ֆեոդալի տնտեսությանը սպասարկող, անհրաժեշտ բնագավառներից մեկն էր, առանց որի անհնար էր ինչպես կալվածատիրոջ սպառողական կարիքների բավարարումը, այնպես էլ գյուղատնտեսության տարբեր ճյուղերի զարգացումը: Այդ պատճառով էլ պատահական է, որ կալվածքի կենտրոնական մասում ֆեոդալը հյուրանոց (խանապար), շտեմարան (համբարանոց) և գանձատուն չի ներու հետ մեկտեղ առաջին հերթին հոգ էր տանում արհեստանոցներ (գործատներ) կառուցելու մասին: Կան փաստեր, որոնք հավատում են կալվածատիրոջ տնտեսության տարբեր ճյուղերին ծառայող այդ շինությունների գոյությունը: Տաթևի վանքի կառուցումն ավարտելուց հետո, ինչպես Օրբելյանն է վկայում, «չին է և գաղտանոցս գեանափորս ի ներքոյ վանիցն ծածուկ երկրաւ՝ բազում տունս և դարանս ի պէսս եկեղեցւոյն և հարթեալ հաւասարեալ զվայրն՝ շին է և սրբաշէն տրապէզս

²⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 293, 294:

²⁰⁶ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 193:

²⁰⁷ Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 65:

²⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 40–41:

²⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 23, 123, 139:

և գործատներս, Համբարանոցս և սրբատունս և գրատունս»²¹⁰: 1000 թ. Սյունիքի Շահանդուխտ թագուհին ս. Ստեփանոսի եկեղեցու շինությունը ավարտելուց հետո «Շինէ եւ ... Համբարանոցս և գործատունս և շուրջ պարսպէ զվանքն»²¹¹:

Հայաստանի առանձին իշխանություններում կալվածքի կենտրոնական մասը տարբեր ձևով է անվանվել, որովհետև այս հասկացության համար ընդհանուր գործածվող տերմին գոյություն չունի: Անհավանական է, որ որոշ դեպքերում այն գաստակերտ կամ ուղղակի կալվածք կոչված լինի, իսկ երբեմն էլ բերդերն ու ամրոցներն այդպիսի դեր կատարած լինեն: Վերջիններս օգտագործվում էին ոչ միայն արտաքին, այլև ներքին թշնամուց պաշտպանվելու, համար:

Ֆեոդալական կալվածքային տնտեսությունների կենտրոնի դեր կատարել են գլխավորապես քաղաքներն ու քաղաքատիպ վայրերը: Հատկապես խոշոր ֆեոդալների բնակության մշտական վայրերը քաղաքներն էին, որտեղից նրանք կառավարում էին իրենց իշխանությունները:

Ամբողջ կալվածքի համար չնայած գոյություն է ունեցել ընդհանուր գործածություն ունեցող «Հայրենիք» տերմինը, սակայն այն միշտ է, որ ընդգրկել է խոշոր կալվածք հասկացությունը: Սովորաբար «Հայրենիք» տերմինով բնորոշվող կալվածքը կոչվել է նաև գավառ, աշխարհ (այս հասկացությունը, որպես կանոն, հավասար էր գավառին, որոշ տեղերում մի քանի գավառի, երբեմն էլ գավառի մի մասին), կալվածք, գյուղ և այլ տերմիններով: Ամեն մի դեպքում դրանց պետք է մոտենալ կոնկրետ՝ հաշվի առնելով գործածման անմիջական վայրն ու հանգամանքները:

Ահա մի օրինակ, աղբյուրներում կալվածքը համանուն տերմինով կոչվելու վերաբերյալ: 10-րդ դ. առաջին կեսին արաբական մի զորավար արշավում է Դվին և այնտեղից «վաղվաղակի հարկապահանջս և ոստիկանս առաքեալ յԱյրարատեան գաւառ և մինչև ցԱրագածն կոչեցեալ ոտն, որ է բաժին կալուածոց Արասայ

որդւոյն Սմբատայ»²¹²: Այս դեպքում կալվածք կոչվող վայրը հենց մի գավառ է կազմում:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին Տայքն Ատրներսեհի կալվածքն է համարում: Նա գրում է, որ Սմբատ թագավորն իմանալով Շիրակի վրա Աֆշինի հարձակման լուրը «սաստիկ տազնապաւ անկանէր ի կողմանս ամրոցացն Տայոց ի կալուածս կուրապաղատին Ատրներսեհի՝ սիրեցելոյն իւրոյ»²¹³:

Ինչպես տեսանք, 8-րդ դ. կեսերից սկսած խոշոր հողատիրության ձևավորումն արագորեն թափ էր հավաքում երկրի ինքնուրույնության համար մղած պայքարի և արաբական էմիրություններին ու ցեղերին հայկական հողերից արտաքսելու միջոցով: Որքան երկրի անկախացման գործընթացն առաջ դիմում էր, այնքան խոշոր հողատիրության կազմավորումը հաջողություն էր ունենում: 9-րդ դ. վերջում 10-րդ դ. սկզբին, երբ արաբական լուծը վերջնականապես թոթափվում է, հիմնականում ձևավորվում է նաև խոշոր իշխանական հողատիրությունը, չնայած Հայաստանի տարբեր շրջաններում դրա կազմավորումը տարբեր ժամանակներում է իրականանում:

Ինքնուրույն թագավորությունների առաջացումը խոշոր իշխանական հողատիրության ձևավորումն ավարտելու և դրանց իշխողներին՝ հսկայական հողային տարածությունների ու ռազմական ուժի տեր դառնալու քաղաքական հետևանքն էր:

10-րդ դ. վերջերին և 11-րդ դ. ֆեոդալական խոշոր հողատիրության հետագա զարգացում, խորացում ու ընդլայնում է կատարվում: Աղբյուրները մեզ հնարավորություն են ընձեռում հետևելու ֆեոդալական խոշոր տնտեսությունների աստիճանական կազմավորմանն ու նրանց էվոլյուցիոն զարգացմանը:

Վերջնեք Տաթևի վանքի օրինակը, որպես 9–11-րդ դդ. Հայ ֆեոդալների, մասնավորապես եկեղեցու, հարստացման ու խոշոր հողատեր դառնալու բնորոշ օրինակ:

Դավիթ եպիսկոպոսը 839 թ. տեսնելով, որ «յոժ նեղ և անձուկ էր սահման վանքից Տաթևոյ, և ոչ էր բաւական պիտոյից

²¹⁰ Ստեփանոս Օրբիյան, էջ 225:

²¹¹ Նույն տեղում, էջ 302:

²¹² Թովմա Արծրունի, էջ 488:

²¹³ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 185:

աթոռոյն»²¹⁴ գնում է Արծիվ և Բերդկաներն է գյուղերը: Հինգ տարի հետո Փիլիպպե իշխանը վանքին նվիրում է Տաթև գյուղը²¹⁵: Ընդ որում գյուղերը, ինչպես շեշտվում է արձանագրութիւններում, նվիրում են իրենց «ամենայն սահմանօք, լերամբ և դաշտիւ, այգօք և ընկոյզօք, մարգագետնովք և ջաղացանով և որ ինչ համօրէն սահմանք են»²¹⁶:

Ուրեմն, գյուղերը լիակատար սեփականութեան իրավունքով նոր տիրոջն անցնելու դեպքում միշտ նվիրել են իրենց ամբողջ հարստութեամբ՝ զանազան տեսակ հողերով, այգիներով, ջրաղացով և այլն: Այս եղանակով նրանք եկեղեցուն անցնելուց հետո դառնում են անբաժանելի, անօտարելի, քանի որ, ինչպես արդեն ասվել է, նվիրատուական ակտերում միշտ շեշտվում է, որ վերջիններս «մի իշխեսցեն հեռացուցանել, մի վաճառել, մի փոխել, մի գրաւական գնել. այլ որ եկեղեցւոյն սպասաւորքն լինին, իշխան լիցին ամենայն սահմանացն»²¹⁷:

Վասակ իշխանի դուստր Քուպղիդուխտը 867 թ. Տաթևի վանքին նվիրում է Բաղք գավառի Մաճ գյուղը²¹⁸: Վանքը 871 թ. Արուքս գյուղը փոխանակում է Ջուանշեր իշխանի Բեխ գյուղի հետ, որը պատճառաբանվում է հետեյալ կերպ. «Վասն զի մեր երկոցունցս մէջաւոր էր փոխանակեցաք»²¹⁹: Սյունյաց եպիսկոպոս Տեր Սաղմոնը 881 թ. Հրահատ իշխանից 12000 դրամով գնում է Դարատափ գյուղը²²⁰: 906 թ. Տաթևի կառուցումն ավարտելու առթիվ հանդեսներին Հայաստանի բոլոր ծայրամասերից ներկա գտնվող իշխանների և Հայոց թագավորի կողմից վանքին է նվիրվում տասնվեց գյուղ²²¹: Ամբատ իշխանը 920 թ. վանքին է հանձնում իր սեփական Կտկոյս գյուղը²²²:

Տեր Հակոբը 925 թ. «վասն հեռաւորութեան» Ջուանշերի որդի Ջագիկ իշխանին է տալիս Վաղավեր գյուղը և վերցնում Տաշտակերտը²²³:

Տաթևի եպիսկոպոսներին 10-րդ դ. 20–30-ական թ. Հաջողվեց Սյունիքի իշխանների գինված ուժերի միջոցով դուրս քշել սահմանակից ապստամբ երեք գյուղերի բնակիչներին և նրանց հողերը միացնել վանքին: Փիլիպպե իշխանը 943 թ. Տաթևին է նվիրում Աղվերձ և Հուբականիսո գյուղերը²²⁴: 10-րդ դ. վերջերին և 11-րդ դ. սկզբներին վանքին են նվիրվում նոր գյուղեր²²⁵: Սակայն խառը դրութիւնից օգտվելով՝ աշխարհիկ Ֆեոդալները յուրացրել էին նրա հողերի մի մասը, ուստի հնարավոր էլ որոշել վանքի տնտեսութիւնը 10-րդ դ. կեսերից հետո մեծացել է, թե փոքրացել:

Պետք է նկատի ունենալ, որ Օրբելյանը, ինչպես ինքն է ասում, ընթերցողին չձանձրացնելու նպատակով, բոլոր փաստաթղթերը չի բերել իսկ դրանց որոշ մասն էլ պարզապես ընթերնելի չեն եղել: Բերված փաստերը բավական են պարզ պատկերացում կազմելու, թե 9-րդ դ. սկզբներին շատ համեստ տնտեսութիւն ունեցող Տաթևի վանքն ինչպես է աստիճանաբար մեծացնում իր հողային տարածքները, որ մինչև 10-րդ դ. կեսերը տեր է դառնում մոտ երեսուն գյուղերի՝ ստեղծելով տիպիկ ֆեոդալական, խոշոր կալվածքային տնտեսութիւն: Միաժամանակ պարզ է դառնում, որ վանքն իր հողային տիրույթներն ընդարձակելու համար ինչպիսի բազմազան մեթոդների ու միջոցների է դիմում: Նա սեփական տնտեսութիւնը մեծացնում ու կլորացնում է իշխանների նվիրատուութիւնների, գնումների, հարեան գյուղերի հողերը բռնադրավելու, նոր՝ մինչ այդ ամայի տարածութիւնները մշակելի դարձնելու, գյուղերը փոխանակելու միջոցներով կանգ չառնելով ոչ մի խոչընդոտի առաջ:

²¹⁴ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 204:

²¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 206:

²¹⁶ Նույն տեղում, էջ 207: Նույնը տե՛ս նաև 179, 205, 209, 217 էջերում:

²¹⁷ Նույն տեղում, էջ 207:

²¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 218–219:

²¹⁹ Նույն տեղում, էջ 217:

²²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 215:

²²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 228–230:

²²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 267:

²²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 272:

²²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 269:

²²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 305–307:

Նույն ձևերով, առանձնապես Ֆեոդալների նվիրատուությունների միջոցով, խոշոր տնտեսություն է ստեղծում նաև Աևանի Աստվածածնի եկեղեցին²²⁶:

Վիճական արձանագրություններում պահպանված փաստերը ցույց են տալիս, որ վանքերի գյուղերից ու այգիներից բացի նվիրվում էին նաև տարրեր բնույթի այլ հարստություններ՝ խանութներ, ձիթհանքեր, ձկնորսարաններ, անասունների հոտեր ու որսատեղեր:

Անիի 1036 թ. արձանագրություններից մեկում կարգում ենք. «... Ես Ապղարիպ մարզպան... շինեցի զսուրբ Փրկիչս ի մայրաքաղաքս յԱնի ... և գնեցի կուղպականի գ. և ձիթհանք և այգի և հողեար, և ետու ի սուրբ Փրկիչս...»²²⁷: Մի այլ արձանագրության համաձայն «Ի ՆՂԱ (1042) թուին... կամ եղև իմ՝ Գրիգորոյ Ծաղկանս, եւ իմ որդեացս, որ տուի զիմ գանձագին կուղպականին, որ Վասլին Փնգկին ընդդէմ է, ի Բգնայրին վանս՝ ի սուրբ Աստուածածինն ...»²²⁸ և այլն:

Անշուշտ, Հայաստանի մյուս մասերում ևս եկեղեցիները Տաթևի վանքի նման հարստացել, խոշոր ֆեոդալական տնտեսություններ էին կազմակերպել: Սակայն համապատասխան փաստերի բացակայության պատճառով չենք կարող նրանց խոշոր հողատեր դառնալու պրոցեսին հետևել: Այդուհանդերձ, եկեղեցու և առանձին բարձրաստիճան հողերականների հարստությունների մասին կան ընդհանուր փաստեր, որոնց վկայություններ նրանք խոշոր հողային տարածքների ու մեծ հարստությունների տեր են եղել:

Արծն քաղաքի քորեպիսկոպոս Դավթակի տնից 1049 թ. սելջուկների դուրս հանած հարստությունների մասին, Մատթևոս Ուռհայեցու վերը բերված վկայությունը որքան էլ չափազանցված լինի, այնուամենայնիվ պարզ է, որ ֆեոդալները հսկայական մեծություն տնտեսություններ են ունեցել: Պատմիչի ասելով՝ սելջուկ զորավար Իբրահիմ Ինալը զրավեց Դավթակի գանձը և քա-

ռասուն ուղտ բեռներով դուրս տարավ, որ նրա տնից դուրս էր գալիս ութ հարյուր վեցկէ եգ²²⁹:

Նույն ժամանակազրի հաղորդած ավյալների համաձայն, Հայոց կաթողիկոսարանը Պետրոս Գետազարձ կաթողիկոսի ժամանակ ուներ հինգ հարյուր գյուղ²³⁰. բազմաթիվ հողեր ու աշխարհիկ աշխատողներ և այդ պատճառով, «չէր նուսատ աթոռ հայրապետութեանն քան զթագաւորութեանն Հայոց»²³¹:

Ի դեպ, պատահական չէ, որ Ֆեոդալական խոշոր տնտեսությունների մասին մեր ունեցած բոլոր փաստերը վերաբերվում են 10-րդ դ. կեսերից հետո ընկած շրջանին: Դրանում, հավանաբար, արտացոլվել է պատմական իրականությունը՝ 10-րդ դ. վերջում և 11-րդ դ. սկզբներին կազմավորված խոշոր տնտեսությունների առկայությունը, որպիսիք 9-րդ դ. հավանաբար դոյություն չունեին՝ ձևավորման ընթացքում գտնվելու պատճառով:

Խոշոր ֆեոդալական կալվածատիրության ձևավորման համար, ինչպես տեսանք, մեծ նշանակություն ունեցավ արաբական տիրապետությունից վերջնականապես ազատագրվելն ու երկրի ինքնուրույնության ամրապնդումը:

Աշխարհիկ ֆեոդալական խոշոր հողատիրության աճն իր աղբյուրների տեսակետից տարբերվում էր եկեղեցական տնտեսություններից:

Սկզբնական շրջանում Հայ իշխանների հողերն ընդարձակվում էին արաբ ֆեոդալների տիրությունները սահմանափակելու կամ երկրից դուրս քշելու, նրանց տիրապետած տարածությունները սեփական ժառանգություն դարձնելու, ինչպես նաև նոր հողերի յուրացնելու միջոցով: Սակայն, դրանք մասնավոր երկրի ինքնուրույնությունը վերականգնելուց հետո, ինչպես աշխարհիկ, այնպես էլ հողեր ֆեոդալների համար սեփական տնտեսությունները մեծացնելու երկրորդական աղբյուրներ էին:

²²⁹ Տե՛ս Մատթևոս Ուռհայեցի, էջ 103:

²³⁰ Անշուշտ Մատթևոս Ուռհայեցին կաթողիկոսության սեփականությունն է համարել նրա հողեր առաջնորդության սահմաններում գտնվող ու եկեղեցական հարկ մուծող, սակայն այլ ֆեոդալների պատկանող գյուղերը, որի հետևանքով էլ նրանց քանակն այսպիսի անհավատալի չափերի է հասել:

²³¹ Մատթևոս Ուռհայեցի, էջ 154:

²²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 174, 178, 189:

²²⁷ Վիճական տարեգիր, էջ 19:

²²⁸ Կ. Յ. Բասմաջեան, նշվ. աշխ., էջ 137-138:

Աշխարհիկ ֆեոդալների հողային տարածութունների աճը մեզ հետաքրքրող շրջանում կատարվել է գերազանցապես գյուղական համայնական հողերի հաշվին: Բոլոր գյուղերը համայնքների մեջ էին ընդգրկված: Յուրաքանչյուր գյուղ կազմում էր առանձին համայնական կազմակերպություն, որը և տնօրինում էր իր շրջակայքի հողային տարածություններն ու անտառները:

Սովորաբար համայնքը տվյալ գյուղին պատկանող վարելահողերը բաժանում էր առանձին մասերի և օգտադործելու համար տալիս համայնքի անդամներին իսկ խոտհարքները, արոտավայրերը, անտառներն ու ոռոգման նպատակների ծառայող ջուրն ամբողջ համայնքը միասին էր օգտագործում: Սկզբնական շրջանում ֆեոդալը գյուղի տերիտորիայում ձեռք էր բերում փոքր հողամաս և դեռևս իր իրավունքներով հավասար էր համայնքի մյուս անդամներին: Սակայն շուտով, չնայած գյուղացիների համառ դիմադրությունը, ֆեոդալը համայնքի մյուս անդամների նկատմամբ արտոնություններ էր ձեռք բերում և աստիճանաբար իրեն ենթարկում ամբողջ համայնքը: Նա սկզբում իր իշխանությունը տարածում էր վարելահողերի, իսկ ավելի ուշ՝ նաև խոտհարքների, արոտավայրերի, ապա անտառների վրա:

Եթե այս տեսանկյունով մոտենանք Հայաստանի Բագրատունյաց շրջանի պատմությանը, ապա պարզ կդառնա, որ հայ ֆեոդալները, որոնք վաղուց էին թափանցել գյուղ 9-րդ, առավել ևս 10-11-րդ դարերում կիսասանկախ և դեռևս ազատ վիճակում գտնվող համայնքները հիմնականում իրենց իշխանությունն են ենթարկում: Միևիթար Գոշի Դատաստանագրքի Ժ «Յաղազս դատաստանաց դաւառաց եւ զեղից եւ նոցանց իրաց» ու ԺԹ՝ «Յաղազս դատաստանաց ի փայտ հանելոյ» հոդվածներից երևում է, որ 12-րդ դ. արդեն անտառներն ու արոտավայրերը ևս ֆեոդալների կողմից սկսել էին յուրացվել, մասնավոր սեփականություն դարձվել: Եթե 12-րդ դ. անգամ անտառները մասնավոր սեփականություն էին վերածվում, նշանակում է, որ համայնքի վարելահողերն մինչ այդ, ամենայն հավանականությամբ, 10-11-րդ դդ. էին նման վիճակի արժանացել:

Իշխանների միջև սեփականատիրական գյուղերի համար մղվող ուժեղ պայքարը, որ մենք տեսնում ենք 10-11-րդ դդ. անուղղակի ցույց է տալիս ֆեոդալների կողմից ազատ համայնքներն իրենց իշխանությունը հպատակ դարձնելու հանգամանքը, քանի որ պայքարը մեծ մասամբ ֆեոդալական գյուղերն իրար ձեռքից խլելու և ոչ թե ազատ գյուղերին տիրելու համար էր:

Ֆեոդալ իշխանները տնտեսությունները նույնպես շատ մեծ չափերի էին հասնում: Նրանք, ինչպես նշվել է, սովորաբար իշխում էին մեկ կամ մի քանի գավառների վրա: Այսպես, օրինակ, Դերենիկ Արծրունու մահից հետո նրա երեք որդիներից յուրաքանչյուրը հետևյալ բաժինը ստացավ: Աշոտը ստացավ Վասպուրականի միջին մասի գավառները, «Իսկ Գագիկ զկողմանս Ռշտունեաց այլովք մօտակացիւք դաւառօք ... Եւ Գուրգէն զկողմանս արևելից, յելից Աղբազոյ և որ շուրջ զնովաւ»²³²: Կամ «... իշխանք Սիւնեաց Սմբատ և Սահակ, և բաժանեալ էին զՀայրենի ժառանգութիւնս աշխարհին, աւազն Սմբատ դաւազագոյն մասն Սիւնեաց ընդ արևմուտս կողմն և զբոլոր Վայոց ձոր ունէր ի բաժնի. իսկ Սահակ՝ ընդ արևելս մինչ ի Հակարի. բայց փոքրիկն Բաբգէն սակաւ ինչ ունէր մասն ի բաժնի»²³³:

Աշխարհիկ ֆեոդալները չէին կարողանում հաշտվել եկեղեցու օրավուր հարստացման հետ: Դա գրեթե բոլոր երկրների ֆեոդալիզմի պատմությանը հատուկ միանգամայն բնական ու հասկանալի երևույթ է, եթե նկատի ունենանք, որ եկեղեցու հարստությունը, առաջին հերթին նրա հողային տարածությունները, օտարելու և բաժանման ենթակա չլինելու հետևանքով անընդհատ մեծանում էին, իսկ աշխարհիկ ֆեոդալների հողերն աճելով հանդերձ, ինչպես նշվել է, զանազան պատճառներով և հենց ժառանգներին անցնելու միջոցով մասնատվում երբեմն էլ քայքայվում էին: Այդ պատճառով էլ ֆեոդալ իշխանները մի կողմից նպաստում էին եկեղեցու հարստացմանը օգնում գյուղացիությունը հնազանդ պահելու գործում, իսկ մյուս կողմից տեսնելով նրա

²³² Թովմա Արծրունի, էջ 374:

²³³ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 197:

խիստ հզորացումը նպաստավոր պայմաններում յուրացնում էին եկեղեցապատկան հողերը:

Բազմաթիվ փաստերից բերենք միայն մի բնորոշ օրինակ. Սյունիքի Սենեքերիմ թագավորն իշխանների զավթած Տաթևի կալվածքները 1091 թ. նորից վանքին է վերադարձնում՝ այդ մասին գրելով հետևյալը. «ես ընթերցայ զառաջնոցն զգրեալսն և զյափշտակեալ ժառանգութիւնսն սուրբ եկեղեցւոյս և երկնահարաշ աթոռոյս Սիւնեաց, դարձուցի անդրէն ի մայրաքաղաքս Տաթև. և կրկին հաստատեցի իմով ձեռամբս անխախտ հայրենիք սմա զՀարժիս, զԲերդկաներեչի, զՅուրայ գետ. և էր այս չորրորդ անգամ հաստատութիւն»²³⁴:

Երբ թագավորը գալիս է վանք, Գրիգոր եպիսկոպոսը նրան ցույց է տալիս բոլոր հին նամակները, որոնք հաստատում էին վերոհիշյալ գյուղերի վրա վանքի սեփականատիրական իրավունքները: Ըստ այդ փաստաթղթերի, առաջին հաստատողները եղել են Հայոց թագավոր Սմբատը և Սյունիքի իշխան Աշոտը, երկրորդը՝ Սյունյաց Սմբատ թագավորը, երրորդը՝ իշխան Հրահատը, իսկ չորրորդ անգամ արդեն Սենեքերիմն է հաստատում: Վերջինիս հաստատող վճռին անմիջապես հետևում է Մահկան և Գեորգ իշխանների գրութիւնը, որտեղ նրանք հայտնում են թագավորի հրամանով վանքից զավթած գյուղերը վերադարձնելու մասին: «ես Մահկան և ես Գէորգ, — գրում են նրանք, — հրամանաւ աստուածապահ թագաւորիս մերոյ Սենեքերիմայ դարձուցաք զՀարժիս, զԲերդկաներեչի, զՅուրայ գետ ի Տաթևոյ սուրբ առաքեալքս որ գրկեալ էին յաւերման եւ ի նեղ ժամանակի, եւ այժմ կայր առ մեզ»²³⁵: Միևնույն գյուղերը տարբեր ժամանակներում չորս անգամ վանքից խլելը ցույց է տալիս, որ իշխաններն օգտվելով հոգեվորականութեան համար ստեղծված դժվարին («ի նեղ ժամանակի») պայմաններից, ամեն կերպ զավթում էին նրա հողերը:

Արձանագրութիւնների վերջում նվիրվող գյուղերի ֆեոդալի ու նրա որդիների ունեցած իրավունքն ամբողջովին վանքին անց-

նելու հանգամանքը մշտապես շեշտելը հենց նման զավթումները կանխելու նպատակ ունեն:

Վանքին հովանավորող թագավորը կամ խոշոր իշխաններն էին պաշտպանում նրա շահերը, վերադարձնում խլած հողերն ու սանձահարում աշխարհիկ ֆեոդալների ոտնձգութիւնները:

Հողի համար ներքին պայքարում էին նաև աշխարհիկ ֆեոդալները: Նրանցից յուրաքանչյուրը, մանավանդ տնտեսապես ու ռազմական տեսակետից ավելի զորեղները, ինտրիգների ու բացահայտ պայքարի զանազան ձևերով աշխատում էին իրենց կալվածքները հարևանի հաշվին, մեծացնել թուլացնել ու հարվածել նրան: Իշխանական գոտութիւնների համար դյուրին պայմաններ էին ստեղծում նաև ժառանգներին անցնելու առթիվ կալվածքի բաժանման կամ ժառանգ չունեցող ֆեոդալի տնտեսութեան տնօրինման խնդիրները:

Ահա Վասպուրականում կատարված մի այդպիսի բնորոշ դեպք: Մուշեղ Անձապացի իշխանը մահվանից առաջ սեփական կալվածքի մի մասը՝ Նորաբերդ ամրոցն իր շրջակայքով, հանձնել էր Դերենիկ Արծրունուն, որպեսզի նա մնացած մասում իր մանուկ որդուն ժառանգ դարձնի: Սակայն նրա կինն ամուսնու մահանալուց հետո դիմում է Գուրգեն իշխանին, որ իր հետ ամուսնանա և տիրի Անձապացյաց երկրին: Գուրգենն առանց վարանելու կատարում է նրա ցանկութիւնը: Դա պատճառ է դառնում Գուրգենի և Դերանիկի միջև մղվող երկար պայքարի, որը վերջանում է փոխադարձ համաձայնութեամբ Մուշեղ Անձապացու կալվածքն իրար մեջ կիսելով: Այդ պայքարից քիչ հետո գերութիւնից նոր վերադարձած Աշոտ Արծրունին որդու շահերը պաշտպանելու նպատակով զորքով գալիս է Գուրգենի դեմ, սակայն վերջինս չի կատարում երկիրը թողնելու նրա պահանջը և ուղարկում է հետևյալ պատասխանը. «ի հայրենեացն արտաքս հանեալ էք ի ժառանգութենէ և մերժեալ ի բաժնէ եղբայրական հասէ. զա՞յս ևս բռնազբօսել ջանայք, զոր Աստուած ժառանգեցոյց ինձ: Միթե դո՞ւ միայն բնակելոց ես յերկրի»²³⁶: Գուրգենի այս խոսքերի մեջ

²³⁴ Նույն տեղում, էջ 329:

²³⁵ Նույն տեղում, էջ 330:

²³⁶ Թովմա Արծրունի, էջ 344:

վառ արտահայտվել է խոշոր ֆեոդալների կողմից Համեմատաբար պակաս կարողություն ունեցող իշխաններին ճնշելու, հնարավոր պարագաներում նրանց հողերը յուրացնելու, այս շրջանի համար բավական բնորոշ երևույթը:

Իշխաններն իրենց կալվածքները մեծացնելու համար օգտագործում էին նաև ամուսնությունը: Երբեմն արու զավակ չունեցող իշխանի դստեր հետ մի այլ ֆեոդալի ժառանգ ամուսնանում էր ոչ այնքան սիրելիով, որքան ուրիշ իշխանի կալվածքն իր հայրենի ժառանգությանը միացնելու նպատակով:

Հողի համար խոշոր ֆեոդալների ներքին պայքարն ազրարային հարաբերությունների տեսակետից քիչ է հետաքրքրական է, որովհետև դասակարգային առումով գրեթե ոչինչ չէր փոփոխվում: Իշխանական դասի և գյուղացիության միջև մղված պայքարն ու վերջիններիս սոցիալական վիճակի մեջ կատարված փոփոխություններն էին ազրարային հարաբերությունների մեջ կատարվող տեղաշարժերի հիմք և այդ պատճառով էլ շատ կարևոր են: Այնուամենայնիվ, ի տարբերություն եկեղեցական հողատիրության, աշխարհիկ ֆեոդալական շերտերի համար ժառանգականության հարցը տվյալ կալվածքի հետագա բախտի կապված կարեւոր խնդիր էր:

Աշխարհիկ ֆեոդալի մահվանից հետո նրա թողած ամբողջ ժառանգությունն անցնում էր որդիներին: Ընդ որում, ամենից ավագը հոր իշխանական կոչումն ու տիրությունն ավելի մեծ բաժին էր ստանում, քան մյուս որդիները: Ավագ որդու նման արտոնությունը Հայաստանի բոլոր մասերում տարածված անխախտ օրենք էր համարվում: Կրտսերների իրավունքն անտեսելու մասին ունենք նաև ուղղակի վկայություններ: 1040 թ. Անիի արձանագրություններից մեկում հայոց մարզպան Ապլղարիպը հայտնում է, որ «Թէպէտ եւ անտես էի ի հաւրէ իմէ յաղագս կրսերութեան» շինեցի նրա համար հանգստարան²³⁷:

Մխիթար Գոշը հատուկ հողվածում (ԿԹ) զգուշացնում է, որ եթե ֆեոդալը երկրորդ անգամ է ամուսնանում և անգամ շատ է

սիրում իր կրտսեր որդուն, հանուն սիրո իրավունք չունի նրան ազրանիկ դարձնելու²³⁸:

Իշխաններին արու զավակ չլինելու դեպքում ժառանգությունն անցնում էր նրա դստերը, իսկ դուստր չունենալու դեպքում՝ հանգուցյալի եղբորը: Մխիթար Գոշը ԿԹ «Յաղագս դատաստանաց բաժանման ժառանգութեան արանց» հողվածում նույն կերպ է որոշում ժառանգորդին և միաժամանակ ստույգ սահմանում ժառանգությունը որդուն անցնելու պայմաններում նրա մորը և քրոջը հասնող բաժնեմասը: Հեղինակը 42 հողվածով խստիվ արգելում է Հայրենի ժառանգության սահմանների փոփոխումը:

Ժառանգության հարցը պատմիչների և սոցասարակ մեր աղբյուրների ուշադրության կենտրոնում լինելը և հետագայում Գոշի կողմից այդ խնդրին մի շարք կարգավորիչ հողվածներ նվիրելը միանգամայն հասկանալի կդառնա, եթե նկատի ունենանք, որ աշխարհիկ ֆեոդալների կալվածքային տնտեսությունների սահմանների հետագա փոփոխությունը, նրա զարգացումը կամ քայքայումը սերտորեն կապված էր ժառանգության հարցի հետ: Այս հարցերի ճշտորոշ սահմանումը նպատակ ուներ կանխելու արյունակից ֆեոդալների դժգոհություններ ու ներքին պայքարը:

Կալվածքի ներքին կառավարման ու նրա վարչական սիստեմի մասին մանրամասն տվյալներ չունենք, սակայն կան կալվածատիրոջը հնթակա վարչական աշխատողների գոյությունը հաստատող ընդհանուր փաստեր: Այսպես, օրինակ, վերահիշյալ Մուշեղ Անճապացու մահից հետո նրա ժառանգության համար Արծրունյաց Դերանիկ և Գուրգենի իշխանների միջև սկսած պայքարը վերջանում է հետևյալ փոխադարձ համաձայնությամբ. «...գերկրորդ մասն Անճապացեաց հանդերձ Նորաբերդ ամրոցան Դերանիկին նուճեալ ընդ իւր գործակալօք, և զՄարդաստան գաւառ զըուն բաժին տուեալ ց Գուրգէն, և նորա զիւր գործակալս թողեալ անդր»²³⁹: բաժանումից մի քիչ անց Գուրգենին հաջողվում է հա-

²³⁷ Ղ. Ալիշան, Երևակ, էջ 53:

²³⁸ Տե՛ս Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք, էջ 384-385:

²³⁹ Թովմա Արծրունի, էջ 339:

նել «զնորա (Դերանիկի – Վ. Բ.) գործակալսն և միապետէ զտէ-րութիւնն Անձաւացեաց...»²⁴⁰:

Անտարակույս, հիշատակված գործակալները Ֆեոդալի անմիջական ղեկավարութեամբ գործող կալվածքի կառավարիչներն էին, որոնք հսկում էին սվյալ կալվածատիրոջ տնտեսութիւնը և պատասխանատու էին տնտեսական բոլոր աշխատանքների ու կալվածատիրոջ ունեցվածքի պահպանման համար:

Խոշոր կալվածատիրոջ տիրույթում գործակալի ֆունկցիաներ են կատարել նաև նրան ենթակա մանր ֆեոդալները, ձեռնավորները, իսկ գյուղական համայնքի սահմաններում՝ գյուղի ավագները:

3. Կալվածքային տնտեսութեան դերը և առանձնահատկութիւնները

Ինչպես տեսանք Հայաստանում ազրարային հարաբերութիւնների մեջ կատարված մեծ փոփոխութիւնները 9–11-րդ դդ. ստեղծեցին Ֆեոդալական բազմաքանակ կալվածքներ: Սակայն, երկրի շրջանների պայմանների տարբերութեան պատճառով ֆեոդալական հողատիրական տնտեսութիւնների առաջացումն ամբողջ Հայաստանում միաժամանակ չկատարվեց: Այդ պրոցեսը մի շրջանում կարող էր ավարտվել, իսկ մեկ ուրիշ մասում նոր սկսված լինել: Կային այնպիսի շրջաններ, որտեղ խոշոր կալվածքը որոշակի դեր չէր խաղում, տնտեսութիւնը դեռևս կալվածքային բնույթ չէր ստացել և գերիշխում էին ազատ տարածութիւնները: Այդուհանդերձ, կալվածքային տնտեսութիւնների բուռն զարգացման հետևանքով դրանք աստիճանաբար կլանվեցին կալվածքների կողմից և արդեն 10-րդ դ. կեսերից հետո նշանակալից դեր չէին խաղում երկրի տնտեսական կյանքում:

Հողագործութիւնից բացի կալվածքը կարող էր հիմնված լինել նաև անասնապահութեան վրա. երկու դեպքում էլ անհրաժեշտ են հողամասեր, արտադրութեան միջոցներ և ունեւորված անմիջական արտադրող: Այս բոլորի առկայութիւնը լիովին թույլ

են տալիս խոսելու կալվածքի մասին՝ առանց շփոթվելու նրանց կառուցվածքային տարբերութիւններից ու յուրահատկութիւններից:

Կալվածքը կարելի է բնորոշել, որպես ֆեոդալական ունեւորան իրացնող կազմակերպութիւն: Հայաստանում ֆեոդալական հարաբերութիւնների զարգացման այս շրջանի համար բնորոշ խոշոր ֆեոդալական կալվածքների, ինչպես նաև նրանց անհատական խոշոր տնտեսութիւնների ձևավորումն ու զարգացումը սերտորեն կապված էին երկրի արտադրողական ուժերի զարգացման հետ: Հողագործութեան մեջ վերջիններիս զարգացումն արտահայտվեց նախ և առաջ մշակվող հողատարածութիւնների ընդլայնումով: Մինչ այդ անմշակ հողերն արհեստական ոռոգման միջոցով դարձվում էին մշակելի: Մշակելի տարածութիւնների էին վերածում նաև անտառապատ հողերը: Երկրագործական տեղիտրիանների ընդարձակումը նպաստեց դաշտավարութեան, այգեգործութեան, խաղողագործութեան ու բանջարաբուծութեան ճյուղերի ավելի ընդարձակմանը:

Աշխատանքի հասարակական բաժանման և դրա հետևանքով արհեստագործութեան զարգացման շնորհիվ կատարելագործվում էր դարբնի արհեստանոցում պատրաստվող գյուղատնտեսական գործիքների և մետաղների տեխնիկան: Գյուղատնտեսական տեխնիկայի զարգացումն աշխատանքի մեթոդների կատարելագործման պատճառ էր հանդիսանում: Տնային և տնտեսական կարիքներ բավարարող իրերի արտադրութիւնն աստիճանաբար ընդլայնվում ու կատարելագործվում էր, բարելավվում էր կերամիկայի ու մանածագործական արդյունագործութեան տեխնիկան, բարձրանում դրանց արտադրանքի որակը:

Խոշոր կալվածքային անհատական տնտեսութիւնների առաջացումն իր հերթին արտադրողական ուժերի զարգացման համար նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում: Խոշոր տնտեսութիւններում ավելի է բարելավվում գյուղատնտեսական կուլտուրաների մշակման տեխնիկան: Սկսվում է կիրառվել բերքատույնի բարձրացմանը խթանող ցանքաշրջանառութեան եռադաշտային սխեման: Այն փոխարինում է հողագործութեան պրիմիտիվ ձևին

²⁴⁰ Նույն տեղում:

և տարածվում է խոշոր հողային տիրույթներում: Հողագործութ-
յան այս սխեմանի ժամանակ հողերի մեկ երրորդը հանգիստ էր
թողնվում, իսկ երկու երրորդն օգտագործվում էր աշնանացանի և
գարնանացանի համար: Հանգիստ թողնվող ցեղն ագրոնոմիական
կարևոր միջոց էր մոլախոտների դեմ պայքարելու, հողի մեջ խո-
նավույթը կուտակելու ու պահպանելու համար: Սակայն նրա
հիմնական նպատակը հողի բերքատվության բարձրացումն էր:

Եռադաշտային սխեմանը Ֆեոդալիզմի ժամանակ հողագոր-
ծության տիրապետող ձև դառնալով իր գոյությունը հիմնակա-
նում պահպանում է մինչև այդ հասարակարգի քայքայման և կա-
պիտալիզմի առաջացման շրջանը: Այդ ժամանակաշրջանում այն
արգեն ոչ թե նպաստում, այլ խանգարում էր գյուղատնտեսու-
թյան զարգացմանը, ուստի փոխարինվում է հողագործության
ավելի առաջավոր ձևով՝ կերային ցանքաշրջանառությամբ:

Մեզ հետաքրքրող շրջանում Հայաստանի գյուղատնտեսու-
թյան մեջ եռադաշտային սխեմանի գոյության վերաբերյալ փաստեր
չունենք: Սակայն մեզ մոտ ընդունված է եղել վարելահողերի մի
որոշ մասը խամ թողնելու, այսինքն մեկ, երբեմն նաև մի քանի
տարի այնտեղ ցանքս չանելու պրակտիկան: Դա ըստ էության
հենց ցանքաշրջանառության եռադաշտային սխեման է՝ միայն
այն տարբերությամբ, որ մեզ մոտ հանգստացող հողամասն
առանց հերկելու է հանգիստ թողնվել:

Նոր հողերի յուրացման և ընդհանրապես բերքատվության
բարձրացման նպատակով ավելի շատ են դիմում արհեստական
ոռոգման միջոցին: Այդ պատճառով էլ մաքրում և վերանորոգում
են հնից եկող ջրանցքներն ու առուները, հեռավոր գետերից ու
հորդ աղբյուրներից անց են կացնում նոր առուներ և դրանով իսկ
ընդլայնում ոռոգման ցանցը:

Գյուղատնտեսական տեխնիկայի զարգացումը հողային հա-
րաբերությունների մեջ կատարվող փոփոխությունների հիմք է
ստեղծում, քանի որ հին հարաբերությունները հաճախ խանգա-
րում են նոր տեխնիկայի կիրառմանը: Այսպես օրինակ, դաշտա-
վարության մեջ ծանր գութանի կիրառմանը, որը խոշոր նշանա-
կություն է ունենում գյուղատնտեսության առաջադիմության

տեսակետից, զարկ է տալիս խոշոր անհատական կալվածքային
տնտեսությունը, քանի որ մանր երկրագործական տնտեսու-
թյունն ի վիճակի չէին նման դեր կատարելու: Պատահական չէ, որ
Հայաստանի գյուղատնտեսության մեջ ծանր գութանը սկսում է
առաջին անգամ կիրառվել 9-11-րդ դդ.:

Այս բոլորի հետևանքով գյուղատնտեսության մեջ բարձրա-
նում էր աշխատանքի արտադրողականությունը, որը հնարավո-
րություն էր ստեղծում մեծացնելու ստացվող մթերքների քանա-
կը, ինչը վերջին հաշվով հանգեցնում էր հավելյալ արդյունքի
ավելացմանը:

Դժվար է հասկանալ, որ գյուղատնտեսական տեխնիկայի
զարգացումը կապակցված էր հողային հարաբերություններում
կատարվող փոփոխությունների հետ:

Հայաստանում Ֆեոդալական հողատիրության տիրապետող
ձևը եղել են «հայրենիք» կոչվող խոշոր կալվածքային հողերը,
որովհետև հողային ամենահիմնական Փոնդերը կուտակված էին
դրանցում: Հայրենիք-կալվածքներին պատկանող հողերը քանա-
կական տեսակետից ավելի շատ էին, քան մանր ու միջին կալվա-
ծատերերի տիրապետած հողերի քանակությունը, չնայած հնարա-
վոր չէ հողատիրության այդ երկու ձևերն իրարից իսպառ անջա-
տել:

Հայտնի է, որ իր տնտեսական զարգացմամբ Հայաստանը
9-րդ դ. թևակոխում է զարգացած Ֆեոդալիզմի շրջանը: Դա մի
կողմից բնորոշվում էր արհեստագործության, դրամաապրանքա-
յին տնտեսության, առևտրի, քաղաքների ու քաղաքային կյանքի
աճի և աշխուժացման միջոցով, իսկ մյուս կողմից, որ ավելի քան
կարևոր է, նշանավորվում է խոշոր հայրենիք-կալվածքների առա-
ջացմամբ ու դրանց հետագա զարգացմամբ: Տնտեսության մեջ
կատարվող երկկողմյան այս զարգացումը մեկը մյուսից անջատ-
ված, մեկուսացված չէր կատարվում: Դրանք շատ թելերով կապ-
ված, փոխազդեցության պայմաններում էին գտնվում:

Ֆեոդալական խոշոր կալվածքն այս շրջանում դառնում է
երկրի տնտեսական և քաղաքական կյանքի հիմնական, վճռական
ուժը: Այն ոչ միայն տնտեսության կազմակերպման գլխավոր ձև

էր դարձել, այլև ֆեոդալական ամբողջ տնտեսական սիստեմի կենտրոնն էր: Խոշոր հայրենատեր ֆեոդալն իր կալվածքի ոչ միայն կազմակերպիչն ու ղեկավարն էր, այլև նրա անկախ, սուվերեն կարգադրիչը, իր տիրապետութեան սահմաններում ապրող բնակչութեան տերն ու տնօրենը, քանի որ ֆեոդալական հասարակարգում կալվածատերն իրավունք է ունեցել, նաև իր հողի վրա ապրող բնակչութեան նկատմամբ: Ինչպես բազմիցս նշվեց, հողեր նվիրելու կամ գնելու ժամանակ փոխարինվող վայրի բնակչութունը հողի հետ միասին անցնում էր նոր տիրոջ իշխանութեան տակ և նրանք երբեք չէին առանձնացվում իրարից:

Առանձին ֆեոդալների ուժն ու կարողությունը, իհարկե, տարբեր էին, սակայն նրանց բոլորի հզորություն հիմքում ընկած էր մասնավոր սեփականության իրավունքով հողին տիրելը: Իսկ հողի ֆեոդալական սեփականությունը, ֆեոդալական հարաբերությունների հիմքն էր:

Խոշոր ֆեոդալներն ընդարձակ կալվածքային տնտեսությունների տեր լինելով, ունեին հսկայական հարստություններ ու տնտեսական միջոցներ: Կալվածատերը հողային խոշոր սեփականության շնորհիվ քաղաքական ուժ է ձեռք բերում, և արդեն ոչ միայն կալվածքի տերը, վարչական ղեկավարն էր, այլև իշխանը՝ քաղաքական տերը:

Նատուրալ տնտեսության պայմաններում, որը ներքին առևտրի թույլ զարգացման հետևանքով դեռևս տիրապետող էր Հայաստանում, խոշոր ֆեոդալական հողատիրության աճը հանգեցնում էր ֆեոդալական մասնատվածության, քանի որ ֆեոդալական բաժանվածությունն ամենից առաջ սոցիալ-տնտեսական հասկացողություն է: Այն տնտեսական առումով միմյանց իրար կարիք չզգացող մեկուսացած ֆեոդալական տնտեսությունների արտահայտություն է:

Խոշոր ֆեոդալների տնտեսական ինքնուրույնությունն ու անկախությունը դարձավ նրանց քաղաքական ինքնուրույնության հիմք:

Տնտեսական և քաղաքական ինքնուրույնություն հետևանքով կալվածքները դառնում են յուրահատուկ կալվածք պետություն-

ներ: Իշխանն իր կալվածքում կազմակերպում է պետությունը հատուկ պատժիչ միջոցներ (բանտ և այլն) և բավական զորեղ ուղղմական ուժ: Անգամ մինչև ինքնուրույն թագավորությունների առաջացումն իշխաններն այնքան անկախ էին, որ իրենց տիրապետության սահմաններում կատարում էին ֆեոդալական պետությունը հատուկ որոշակի ֆունկցիաներ:

Մենք ունենք փաստեր՝ Հայ իշխանների կողմից նման ֆունկցիաներ կատարելու վերաբերյալ: 10-րդ դ. սկզբներին, երբ Սյունիքում դեռևս ինքնուրույն թագավորություն չէր առաջացրել, Սմբատ գահերեց իշխանն ու նրա հաջորդներն իրենց ուղղմական ուժով դաժանորեն ճնշեցին խոշոր հողատեր Տաթևի վանքի դեմ դուրս եկած երեք գյուղերի ապստամբությունը և նրանց վանքի հպատակությունը ենթարկեցին: Իշխանները նման ձևով էին վարվում նաև այդ շրջանում Հայաստանի մյուս մասերում տեղի ունեցած գյուղացիական ապստամբությունների ու շարժումների հետ: Նրանց զինվորական ուժը ծառայում էր նաև արտաքին ֆունկցիան իրականացնելու, իրենց կալվածքները մեծացնելու խնդրին, սակայն դա կատարվում էր ոչ այնքան օտար պետությունների, որքան հարևան իշխանությունների հաշվին: Նմանապես հայտնի է, որ մինչև ծայրամասերի լիակատար անկախությունը ֆեոդալ-կալվածատերերը ներքին և արտաքին հարցերում ինքնուրույն էին, անգամ թագավորի դեմ կռվում էին որպես իրենց հավասար ֆեոդալի: Նրանք կարողանում էին այդպես վարվել, որովհետև վերջիվերջո հողային սեփականության իրենց իրավունքներով, հետևաբար նաև տնտեսական կարողությամբ, ըստ էության հավասար էին թագավորին: Ինքնուրույն թագավորությունների առաջացումն այդ հավասարության իրավաքաղաքական արտահայտությունն էր:

Ֆեոդալիզմի ընդհանուր պատմությունից հայտնի է, որ անգամ կենտրոնական պետության առկայության դեպքում խոշոր ֆեոդալները բավական լայն իրավունքներից էին օգտվում: Սակայն այդպիսի երկրներում կենտրոնական պետության կողմից ֆեոդալների անկախությունն այս կամ այն չափով սանձահարվում, սահմանափակվում էր:

Դրութիւնն այլ էր Հայաստանում: Մեզ մոտ յուրահաստուկ պայմանների շնորհիվ իրականում միասնական կենտրոնացված պետութիւն չստեղծվեց, և Հաղթանակ տարան խոշոր հողատերերի անջատողական ձգտումները: Դրա պատճառները պետք է երկրի ընդհանուր քաղաքական վիճակի և, մանավանդ, հողատիրութեան հետագա դարգացման առանձնահատկութիւնների մեջ տեսնել:

Սովորաբար այլ երկրներում խոշոր հողատիրութիւնը ձևավորվում ու զարգանում էր գյուղական համայնքների, մասամբ նաև մանր ֆեոդալների հողերի հաշվին՝ կենտրոնական պետութեան գոյութեան պայմաններում, որը երբեք չէր մոռանում նրանց սանձած պահելու խնդիրը:

Հայաստանում խոշոր հողատիրութիւնը ձևավորվեց արաբական տիրապետութեան անկման ժամանակ ֆեոդալների ժառանգական հողատիրական իրավունքները վերահաստատվելու իսկ հետագայում այն ընդարձակելու միջոցով՝ միասնական կենտրոնական պետութեան բացակայութեան պայմաններում: Փաստորեն արաբական տիրապետութիւնը, վերացվել էր, իսկ տեղական միասնական պետութիւն դեռ գոյութիւն չուներ: Բազրատունիները դարգացող ֆեոդալական տներից մեկը լինելով, խոշոր հողատիրութեան ձևավորման հենց սկզբնական շրջանից փորձեցին ամբողջ Հայաստանը համախմբել մեկ միասնական պետութեան մեջ: Նրանք իրենց ձգտումների մեջ մանավանդ սկզբնական շրջանում, որոշ հաջողութիւն ունեցան սակայն հանդիպեցին ձևավորվող ու աստիճանաբար հզորացող խոշոր հողատերերի ուժեղ դիմադրութեանը և երկարատե պայքարից հետո անհաջողութեան մատնվեցին:

Բազրատունիները չկարողացան ստեղծել միասնական պետութիւն՝ իր կենտրոնացված ապարատով, ֆինանսական, դատական ու վարչական օրգաններով: Ուստի ամեն ինչ վճռվում էր ֆեոդալների իրական ուժով: Միասնական պետութիւն չստեղծվելու պատճառով առանց այն էլ ինքնուրույն խոշոր հողատերերն ավելի քան անկախ դարձան, ինչի հետևանքով, Բազրատունիները

րի տիրապետութեան վերջին շրջանում երկրի մասնատումն ավելի ուժեղացավ:

Ձնայած 9—11-րդ դդ. Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական կյանքում խոշոր հողատիրութեան կատարած այս մեծ դերին, այն մեր պատմագիտութեան մեջ տարօրինակ կերպով ուշադրութեան չի արժանացել: Հ. Մանանդյանը Հայաստանի պատմութեան այս շրջանի վերաբերյալ դրած աշխատութիւններում ուսումնասիրել է առևտրի, արհեստագործութեան, քաղաքների ու քաղաքային կյանքի հարցերը, ընդգծել ֆեոդալիզմի զարգացման շնորհիվ տնտեսական կյանքի այդ բնագավառներում կատարված փոփոխութիւնները: Սակայն նա անուշադրութեան է մատնել հողային հարաբերութիւնների և հողատիրութեան ձևերի մեջ կատարված խոշոր տեղաշարժերը: Դեռ ավելին, ֆեոդալական հասարակարգը բաժանել է երեք տարբեր էտապների՝ տալով հետևյալ բացատրութիւնը. «Ֆեոդալական հասարակարգի վերոհիշյալ հաջորդականութիւնը և բաժանումը երեք շրջանների պայմանավորված են տնտեսապես քաղաքների ու առևտրական-փողային հարաբերութիւնների զարգացմամբ»²⁴¹:

Պարզ է, որ նա ֆեոդալիզմի զարգացման հիմքում դրել է քաղաքների դրամաապրանքային հարաբերութիւնների աճն ու աշխուժացումը, նշանակութիւն չտալով այդ խնդրում խիստ կարևոր դեր խաղացող հողատիրութեան ու հողային հարաբերութիւնների մեջ կատարվող փոփոխութիւններին:

Ու. Սամուելյանն իր վերոհիշյալ աշխատութեան առաջին հատորում թեև բավական ընդարձակ տեղ է հատկացրել ազբարային հարաբերութիւնների ուսումնասիրութեանը, սակայն, ինչպես մասամբ արդեն տեսանք, այդ հարցերի մի մասին սխալ լուծում է տվել իսկ 9—11-րդ դդ. ֆեոդալական խոշոր կալվածքների ու կալվածքային տնտեսութեան զարգացման հետ կապված կարևոր խնդիրներն ամբողջովին դուրս են մնացել նրա հետաքրքրութեան շրջանակներից:

²⁴¹ Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմի հիմն Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 304:

Բազրատունյաց էպոխայի Հայաստանի խոշոր հողատիրութ-
յան հարցերը ճիշտ լուսաբանություն են ստացել Ս. Հակոբյանի
«Հայ գյուղացիության պատմությունը (4-13-րդ դարեր) դոկ-
տորական և Հ. Ութմազյանի «Սյունիքը 9-10-րդ դարերում»
թեկնածուական, դեռևս անտիպ, գիտերտացիոն աշխատություննե-
րում: Երկու հեղինակներն էլ իրենց թեմայի պահանջների ու
սկզբնաղբյուրների ընձեռած հնարավորության սահմաններում
բավականին տեղ են հատկացրել և ճիշտ մեկնաբանություն
տվել, առաջինն ամբողջ 9-13-րդ դդ., իսկ երկրորդը՝ 9-10-րդ
դդ. հողային հարաբերություններին:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՄԱՆՐ ՈՒ ՄԻՋԻՆ ՖԵՈՂԱԼԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. Մանր ու միջին ֆեոդալական դասը

Մեր պատմագիտության մեջ ֆեոդալական մանր կալվածա-
տիրության հարցն առաջին անգամ բազմակողմանիորեն ուսում-
նասիրել և գիտական հողի վրա է դրել Հ. Մանանդյանը²⁴²: Մեջ-
բերելով Հայագիտական աշխատություններում այս հարցի առթիվ
իրենից առաջ Հայտնված կարծիքները և մանրազնին ուսումնասի-
րելով 5-րդ դ. պատմիչների համապատասխան տվյալները, նա
հանդել է հետևյալ հիմնական եզրակացություններին:

ա) Մանր կալվածատիրության շերտը Հին Հայաստանում
կազմել են «ազատ»-ները և «ոստանիկ»-ները, որոնք իրենց սո-
ցիալական վիճակով նախարարներից ցածր, իսկ ուսմիկներից
բարձր դասվող հասարակական միջին դասն են հանդիսացել: բ)
Ազատները գինվորական հիմնական շերտն են կազմել Հին Հա-
յաստանում և եղել նախարարական հեծելազորի կորիզը: գ) Խոշոր
ֆեոդալներից ազատների ստացած հողամասը կոչվել է խոստակ,
իսկ իրենք՝ պայմանական ձևով հող ստացող ազատները՝ խոս-
տակդարներ:

Հ. Մանանդյանի այս եզրակացությունները վերաբերվում են
Հայաստանի պատմության մինչև 7-րդ դ. ընկած ժամանակա-
շրջանին: Քանի որ, մոտ երկու դար տեւած արաբական տիրապե-
տությունը, ապա անկախանալուց հետո երկրի տնտեսությունում
կատարված փոփոխությունները բավական տեղաշարժեր էին կա-
տարել Հայաստանի իշխող դասերի կազմի մեջ, ճիշտ է՛ր լինի վե-
րոհիչյալ եզրակացություններն անվերապահորեն Բազրատունյաց
ժամանակաշրջանի Հայաստանի վրա տարածելը: Հ. Մանանդյանի

²⁴² Տե՛ս նույն տեղում, 20-124:

Հետևությունները Հիմք ընդունելով Հանդերձ, սխալներին խուսափելու նպատակով, անհրաժեշտ է Հարցը դիտել դրա մեջ կատարված փոփոխությունների տեսանկյունից՝ այն անմիջականորեն կապակցելով սվայլ էպոխայի կոնկրետ սոցիալ-տնտեսական խնդիրներին հետ:

Աղբյուրների սվայլներից պարզ երևում է, որ Հայաստանում 9–11-րդ, ինչպես նաև հետագա 12–13-րդ դդ. մանր ազնվականությունից դասը վաղ Ֆեոդալական էպոխայի նման ազատներն են Հանդիսացել: Հ. Մանանդյանը ցույց է տվել, որ մինչև 7-րդ դ. ազատների հետ մանր ազնվականության դասի մեջ մտել են նաև ոստանիկները՝ թագավորական բուն երկրի՝ «ոստանի», ազատները: Սակայն, Բագրատունյաց շրջանի վերաբերյալ աղբյուրներում և դրանից հետո եկող ժամանակաշրջանում ոստանիկներին օրպես մանր Ֆեոդալական դասի մեջ մտնող առանձին շերտի չենք հանդիպում: Պատմիչների կողմից այս տերմինի հատ ու կենտ օգտագործումը կատարվում է բացառապես Հին շրջանի մատենագիրների ազդեցության հետևանքով:

Աղբյուրներից միաժամանակ որոշակի երևում է ազատների Հասարակական միջին շերտ կազմելու, այսինքն՝ խոշոր Ֆեոդալներից ցածր, իսկ անմիջական արտադրող շինականներից բարձր դասվելու հանգամանքը: Նրանք իշխաններից միշտ ցածր էին դասվում և Հաճախ «ազատք նոցա» էին անվանվում, որն ընդգրծում է վերջիններիս իշխաններին հպատակ, նրանցից ենթակա վիճակում գտնվելը: Սակայն նրանք ևս չհազարժող դասեր էին և մտնում էին իշխող դասակարգի կազմի մեջ: Այդ պատճառով էլ նրանք օգտվում էին շահագործող դասակարգին հատուկ արտոնություններից և որպես այդպիսին միշտ առանձնացվում և բարձր էին դասվում շինականներից:

Ազատների Հիմնական զբաղմունքը ռազմական գործն է եղել: Պատահական չէ, որ Ֆեոդալական այս շերտը մեր մատենագրության մեջ հիշատակվում է գերազանցապես զինվորական խնդիրների կապակցությամբ: Այսպես, օրինակ, Ստեփանոս Օրբելյանը պատմում է, որ Յուսուֆի արշավանքների կապակցությամբ «...գահերէց իշխանն Սիւնեաց Սմբատ ժողովեալ զեղբարս,

զազգայինս իւր և զազատագունդ զօրս ամենայն իւրոյ իշխանութիանն՝ ել ընդ յառաջ Իսմայելականացն»²⁴³:

Արաբական Բշըր զորավարը ցանկանալով Աշոտ Բ-ին կենդանի բռնել, մեծ զորքով Հարձակվում է Սեանա կղզու ամրոցի վրա, իսկ Հայոց թագավորը «վաղվադակի պատրաստ է նաև մետասան, և ամբառնայ ի նաև անդր իբրև արս հօթանասուն ազատս և զծառայս իւր լայնալիճ աղեղամբք՝ արս քաջակորովս և հմուտս ի ձգտումն նետաձգութեանց, որ գրեթէ ի մազոյ ոչ վրիպէին»²⁴⁴: Կամ Պետրոս Ա Գետադարձ կաթողիկոսը գնում է Վասպուրական «զի թագաւորն և ամենայն նախարարք և ազատագունդք զօրքն Հայոց ոչ լինէին ունկնդիր աստուածային պատուիրանացն»²⁴⁵: Կարելի է բերել նման բազմաթիվ այլ օրինակներ:

Այն հանգամանքը, որ մանր ազնվականությունը Հիմնականում ռազմական գործով է զբաղվել, միանգամայն ընկալում է հասկանալի է, հատուկ գրեթե բոլոր երկրների Ֆեոդալիզմի շրջանին:

Ազատները վաղ Ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի նման Հանդիսացել են իշխանների մշտական գործող հեծելազորի Հիմնական մասը, իսկ պատերազմի ժամանակ նրանց հավաքական բանակի միջուկը: Նրանք արշավանքների ժամանակ միշտ գնում էին իշխաններից անմիջապես հետո և նրանց հետ անձամբ կռիվների նմանակցելով Հանդերձ, նրանց անմիջական պաշտպաններն ու օգնականներն էին: Այսպես, օրինակ, Վասակ Պահլավունին, երբ Դելմիկների գեմ արշավանքի էր դուրս գալիս, նրանից անմիջապես հետո շարժվում են ազատները՝ «Եւ կազմեցան ազատքն զկնի Վասակայ»²⁴⁶ և նոր ապա հեծելազորը:

Դժբախտաբար որևէ իշխանին ենթարկվող ազատների թիվը որոշելու համար կոնկրետ տվյալներ չունենք: Միայն Ստեփանոս Օրբելյանն է պահպանել վրաց իշխան Լիպարիտի ազատների թվի մասին մի կոնկրետ վկայություն, ըստ որի Լիպարիտ իշխանը

²⁴³ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 185:

²⁴⁴ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 356:

²⁴⁵ Մատթեոս Ուտայեցի, էջ 75:

²⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 12:

1058 թ. մինչև 1060 թ. ընկած շրջանում սելջուկների դեմ պատերազմի ելնելուց առաջ զորահանգես է կազմակերպում և այդ ժամանակ «անցինի ի հանդիսին 700 ազատք մեծամեծք, որք էին սեպհական ծառայք նորին. և 16000 արք պատերազմողք»²⁴⁷: Այս փաստից երևում է, որ Լիպարիտ իշխանն ուներ 700 ազատ: Սակայն նկատի ունենալով, որ նա շատ մեծ կարողություն տեր ֆեոդալ էր, և մյուս խոշոր ֆեոդալները նրա հզորությունը չունեին, հաշվի առնելով նաև այն, որ Օրբելյանը նրան բարձրացնելու հակում ունենալով, հավանաբար, թվերը մեծացրած է ներկայացրել, կարելի է եզրակացնել, որ հայ իշխաններն անհամեմատ ավելի պակաս թվով ազատներ են ունեցել:

Մատթեոս Ուռհայեցին պատմում է, որ 963 թ. երբ Վասակ Պահլավունին իր որդի Գրիգորի և ազատների հետ հանդստնում էր Բջնի ամրոցում, լուր ստանալով Դելմիկների արշավանքի և Նիզ գավառն ավերելու մասին յոթ ազատներով ու հինգ հարյուր զինվորով շտապ դուրս է գալիս նրանց դեմ՝ չսպասելով իր զորքի հավաքմանը, քանի որ, պատմիչի խոսքերով ասած՝ «կային ընդ ձեռամբ նորա արք իբրև հինգ հազար»²⁴⁸: Վասակ Պահլավունին եթե իր մոտ պատրաստի վիճակում ուներ հինգ հարյուր զինվոր և յոթ ազատ, ապա, հասկանալի է, որ իր զորքի ընդհանուր թվի՝ հինգ հազարի համեմատ էլ ազատներ պետք է ունենար: Այնպես որ նրա ազատների թիվը մի քանի տասնյակից այն կողմ չէր անցնի:

Ազատների հետ կապված, բնականաբար, հարց է առաջանում ընդհանրապես իշխանական զորքի կազմի վերաբերյալ: Արդյո՞ք այն միայն ազատներով էր համալրվում, թե՞ նաև զինվորական այլ տարրով, ինչպես երևում է Վասակ Պահլավունու զորքի մեջ ազատների և զինվորների առկայությունից, կամ Լիպարիտ իշխանի զորքի կազմից, որի մեջ 700 ազատից բացի մտնում էին նաև 16000 պատերազմող այլ կարգի մարդիկ:

Պատերազմների ժամանակ այս կամ այն առթիվ գյուղական բնակչության հաճախակի հիշատակություններից երևում է, որ

²⁴⁷ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 374:

²⁴⁸ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 12:

հատկապես արտաքին թշնամու դեմ մղվող կռիվների ժամանակ ֆեոդալները զինում էին գյուղացիներին, որոնք համալրում էին զինվորների կազմը և նրանց հետ դառնում հիմնական կռիվող ուժը: Հիշենք Առնոլդի հայտնած տեղեկությունները 8-րդ դ. կեսերին արաբական տիրապետության դեմ բռնկված ապստամբության ժամանակ հասարակ ժողովրդի մասնակցության ու եռանդուն պայքարի մասին: 850–855 թթ. ժողովրդական ապստամբության և Բուղայի գլխավորությամբ արաբական պատմիչ զորաբանակի Հայաստան գալու առթիվ Թովմա Արծրունին հայտնում է, որ դիմադրություն կազմակերպելու նպատակով հայ իշխաններն «ընդ ինքեանսն գումարեալ զզօրս և զբնակիչս աշխարհաց իւրեանց ամենայն պատրաստութեամբ»²⁴⁹:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին վկայում է, որ Սմբատ Ա թագավորը 10-րդ դ. սկզբներին իր որդիներ Աշոտի և Մուշեղի գլխավորությամբ «գումարէ զօր բազում»²⁵⁰ և ուղարկում Հայաստան ներխուժած Ատրպատականի էմիր Յուսուֆի դեմ՝ «ոչ գիտելով զնենգութիւն զօրաց իւրեանց բնակչաց Ուտի գաւառի, որք են Սևորդիք»²⁵¹:

Աշոտ Արծրունու ազատները գաղտնի համաձայնության են գալիս Բուղայի հետ պատճառաբանելով, որ դիմադրության համար չունեն ամրություններ «...և ոչ պահպանաց ոմանց սամկաց, որ պահիցսեն զամուրքս»²⁵²:

Ֆեոդալական ներքին կռիվների ու արտաքին հանկարծակի փոքր արշավանքների դեպքում իշխանները սովորաբար դուրս էին բերում իրենց ունեցած մշտական պատրաստի զորքը, իսկ աշխատավոր բնակչությանը չէին զինում, մանավանդ որ դրա համար բավականին ժամանակ էր պահանջվում և, բաց այդ, նման զորաբանակն արագաշարժ ու մարտունակ չէր լինում:

Ֆեոդալական մշտական գործող զորքը բաղկացած էր լինում ոչ միայն ազատներից, այլև զինվորներից: Ինչպես արդեն տե-

²⁴⁹ Թովմա Արծրունի, էջ 283:

²⁵⁰ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 218:

²⁵¹ Նույն տեղում:

²⁵² Թովմա Արծրունի, էջ 228:

սանք, Վասակ Պաշտպանը և Լիպարիտ իշխանի զորական ուժերը բաղկացած էին ազատներից և զինվորներից: Բերենք այլ փաստեր ևս: Աշոտ Արծրունու վասալ իշխանները Բուղային ուղղած, մեզ արգեն ծանոթ, գաղտնի նամակում արաբական զորավարին զգուշացնում են, որ Արծրունյաց մեծ իշխանի եղբայր Գուրգենը և Արծրունյաց տան մյուս իշխանները բազմաթիվ ազատների հետ գնացել են Ատրպատականի կողմերը «և անդր գումարեալ են ամենայն զօրք և ռամիկք աշխարհիս»²⁵³: Այս դեպքում, ինչպես տեսնում ենք, պատմիչն ազատներից զատ առանձին հիշում է զինվորներին և սպասվող խոշոր ընդհարման պատճառով հավաքադրված ռամիկներին: Կամ նույն զորավարի արշավանքի պատճառով Հայաստանի մյուս իշխանները «ելին կալան զամրական տեղիս, ի բերդս և ի քաղաքս և ի լեռինս, ընդ ինքեանս գումարեալ զզօրս և զբնակիչս աշխարհաց իւրեանց ամենայն պատրաստութեամբ»²⁵⁴: Հարց է առաջանում՝ թե արդյո՞ք ազատները ունեին իրենց հպատակ զինվորներ կամ թեկուզ պրոֆեսիոնալ զինվորներ չհամարվող մարդիկ, և անհրաժեշտության դեպքում միայնակ էին ներկայանում իշխանին, թե իրենց հետ բերում էին նաև որոշ թվով կռվողներ:

Մեզ հասած փաստերից երևում է, որ ազատները, որպես իշխող զինվորական դաս, իրենց տրամադրության տակ ունեին որոշ քանակությամբ զինվորներ, որոնք մտնում էին իշխանների մշտական զործող զորական ուժի մեջ: Այս մասին Թոմաս Արծրունին պահպանել է մի ուշադրավ վկայություն: Խոսելով արաբական զորահրամանատար Յուսուֆին 851 թ. Մասունում սպանելու մասին, նա գրում է. «քանզի դեռ միաբանք և միախորհուրդք և հաւասարք առ միմեանս բնակէին իշխանք Հայոց ազատագունդ բազմութեամբ և զօրաց նոցա»²⁵⁵:

Պատմիչն ազատագունդ բազմություն ասելով ակնհերեաբար նկատի է ունեցել մանր ազնվականներին և ոչ թե ընդհանրապես իշխող դասերին, մանավանդ որ ազատներից առաջ առանձին հիշա-

տակում է իշխաններին: Պարզ է, որ այս վկայության մեջ հիշատակված զորքը պատկանում է հենց այդ ազատներին: Վերջիններիս զինվորական որոշ ուժ ունենալը տեսականորեն ևս հիմնավոր ու համոզիչ է, քանի որ հակատրամաբանական կլիներ կարծել, որ իշխանն ազատներին բավական արտոնություններ ու հող կտրամադրի միայն նրանց անձնական զինվորական ծառայության համար: Եթե այդպես լիներ, ապա ֆեոդալները կգերադասեին գործ ունենալ միայն շարքային զինվորների հետ:

Զինվորները, որպես կանոն, անմիջական արտադրությանը չէին մասնակցում: Նրանք զինվորական պարտականության դիմաց ռոճիկ էին ստանում իշխանի կամ թագավորի կողմից, իսկ ավելի հաճախ սնվում այն վայրի բնակչության հաշվին, որտեղ գտնվում էին:

Իրենց իրավասոցիալական դրություններն անմիջական արտադրողներից տարբերվում, սոցիալական առանձին խումբ էին կազմում գտնվելով ազատներին ենթակա, իսկ շինականներից բարձր կանգնած, միջանկյալ վիճակում: Մխիթար Գոշն իր Դատաստանագրքում նրանց հենց այդպիսին էլ դիտում է: Նա թագավորների և իշխանների փոխհարաբերության մասին խոսելուց հետո անդրադառնում է ազատների, զինվորների և շինականների հարցին և այդ առթիվ գրում. «Իսկ ազատք զզինուորս ոչ իշխեն խրատել, այլ հանել յինքեանց. այլ խրատել իշխանաց լիցի: Նմանապէս զինուորք զշինականս ոչ կարեն աքսորել և ոչ խրատել, այլ աքսորել՝ ազատք և խրատել իշխանք»²⁵⁶:

Այսպիսով, զինվորները չնայած շինականներից բարձր են դասվել, նրանց վրա ոչ մի վարչական կամ իրավական իշխանություն չեն ունեցել:

Զինվորներն առաջանում էին գլխավորապես շինականների և քաղաքների արվարձանային բնակչության միջավայրից, ինչպես

²⁵³ Նույն տեղում, էջ 224:

²⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 283:

²⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 205:

նաև հոգևոր կոչում չընդունող հոգևորականների սերունդներից ու ապաղասակարգայնացած ազատներից²⁵⁷:

Ինչպես տեսանք, երկրի հիմնական ռազմական ուժ Հանդի-սացող մանր ազնվականությունից դասը, թե՛ վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում, և թե՛ հետագա դարերում, ազատ տերմինով էր կոչվում: Այս տերմինը, սակայն, ամբողջովին չէր համընկնում ֆեոդալական այդ դասին և ավելի լայն իմաստ ուներ: Մասնավորապես 9–11-րդ դդ. ազատ տերմինը հիմնականում մանր ազնվականությունը վերաբերվելով հանդերձ, ուներ իմաստային մի քանի տարբերակներ:

Մարզպանությունից շրջանի նման 9–11-րդ դդ., մանր ֆեոդալներից բացի, ազատ էին կոչվում նաև ընդհանրապես իշխող, շահագործումից ազատ դասերը: Դրասխանակերտցի խոսելով Ատրպատականի էմիր Յուսուֆի արշավանքների հետևանքով 10-րդ դ. սկզբներին Հայաստանում առաջացած սովի ու ծանր դրությունից մասին, ավելացնում է. «Եւ ազատ մարդիկք այնպէս ուրացութեամբն ձաղեալք և հասեալք ի խոր աղքատութիւնս, մինչև ի դրունս տնանկաց շրջել և հաց մուրանայ»²⁵⁸: Պարզ է, որ հեղինակն ազատ ասելով նկատի է ունեցել իշխող դասերին ընդհանրապես: Ազատ տերմինը նույն իմաստով է գործածվել նաև հետևյալ կապակցությունների մեջ: Ատրպատականի էմիր Յուսուֆը պաշարում է Երնջակը, ուր գտնվում էին «մայր մեծ իշխանին Սիւնեաց Սմբատայ և կին նորուն՝ քոյր Գագկայ, և կին Սահակայ եղբոր Սմբատայ, և այլ ևս պատուականք յազատաց արք և կանայք»²⁵⁹: Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու «Իսկ որք առաքեցան առ վարդապետն Հայոց (Հովհաննես Կողբունի մոտ Վ. Բ.) Գրիգոր Մագիստրոսն որդին Վասակայ և Հայկազնին մեծն Սարգիս և այլք ոմանք յազատաց տանն Հայոց»²⁶⁰: Երբեմն հանդիպող «ի

տոհմէ ազատաց» դարձվածքը նույնպես տրվում էր ընդհանրապես շահագործող դասակարգի ներկայացուցիչներին:

Պատմիչներն իշխող դասերից բացի ազատ տերմինով են կոչում նաև առանձին իշխանների թեև ավելի սահմանափակ քանակով: Ստեփանոս Օրբելյանը հայտնում է, որ Հարժիք ու Բերդկաներեջ գյուղերը և Յուրա գետը հափշտակել էին եկեղեցուց և գտնվում էին «առ ազատացն Սենեքերիմայ մեծ իշխանին Մահեւանայ և միւս ազատին Գէորգեայ»²⁶¹: Նույն էջում նա Հասան իշխանին, իշխանաց իշխան Վասակի ազատն է համարում: Նշանակում է, որ ազատ տերմինն օգտագործվում էր նաև այս կամ այն չափով կախման վիճակում գտնվող իշխանների նկատմամբ: Տվյալ դեպքում վերոհիշյալ երկու իշխանները Սենեքերիմ թագավորի ազատն են համարվում, որովհետև ենթարկվում են նրան և եթե այդ ենթարկվածությունը չլիներ, հավանաբար նրանք ազատ չէին անվանվի:

Ըստ երևույթի ազատ համարվող մանր ֆեոդալական դասի միշտ վասալական կախման մեջ լինելն այնքան էր տարածվել, որ ենթակա վիճակում գտնվող խոշոր ֆեոդալներն անգամ, երբեմն ազատ էին համարվում: Այսինքն՝ ազատ հորջորջումը դարձել էր վասալական կախման անբաժանելի հայտանիշը: Պատահում էր նաև, որ իշխանների որդիները նրա կենդանության ժամանակ, այլ խոսքով ասած՝ մինչև հոր իշխանության ժառանգելն ու իշխան կամ տեղ տիրողուհի հասնելն ազատ էին անվանվում: Այնպես որ ազատ տերմինն օգտագործելիս պետք է նկատի ունենալ նաև նրա մյուս իմաստային կողմերը:

Միջնադարյան բոլոր պետություններում զինվորական ուժի և նրա հրամանատարական կազմի վարձատրման հարցը կարևոր պրոբլեմ է եղել: Որոշ տեղեր նրանց դրամով են վարձատրել, իսկ ավելի հաճախ ծառայությունից հիմաց հող են հատկացրել կամ պետության հաշվին բնամթերքով սնել:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ Հայաստանում մանր ազնվականության զինվորական շերտը խոշոր ֆեոդալների կողմից ծա-

²⁵⁷ Shu B. M. Арутюнян, Социально-экономическое иложение крестьян Армении XII в. по судебнику Мхитара Гоша, Вопросы Истории, 1952, № 8, էջ 52:

²⁵⁸ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 256:

²⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 237:

²⁶⁰ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 67:

²⁶¹ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 328:

ուայության ղիմաց հողաբաժիններ է ստացել: Ինչպես արդեն նշվել է, այս կարևոր հարցի վրա առաջին անգամ լուրջ ուշադրություն է դարձրել և հետաքրքիր բացատրություն տվել Հ. Մանանդյանը: Խոսելով ազատների սոցիալական դրուժյան մասին և այդ առթիվ հիշատակելով իր նախկին ուսուցիչուհի Ստեփանյանի պատմության մեջ «խոստակդար» բառը, որի նշանակությունը, իմ կարծիքով, վերջնական կերպով դեռ լուսաբանված չէ: Այն նշանակությունը, որ ես վերագրելու եմ «խոստակդար» բառին, այնքան կարևոր է հայկական Ֆեոդալիզմի պարզաբանման համար, որ ես անհրաժեշտ եմ համարում մանրամասն առաջ բերել մատենագրական, ինձ հայտնի, բոլոր հատվածները, որոնց մեջ հիշատակված են «խոստակդար» և «խոստակ» բառերը²⁶²:

Ապա նա բերել է Մովսես Կաղանկատվացու պատմության մեջ պահպանված 7-րդ դ. վերաբերվող Աղվանից Վաչագան արքայի 6-րդ կանոնը, որի համաձայն վանքի նկատմամբ մոլորության մեջ ընկնող հանցավոր վանականին պետք է անարգել, պաշտոնից հեռացնել ու «զխոստակն յեկեղեցին կալցեն»²⁶³, և Ստեփանոս Օրբելյանի երկի մեջ 9–10-րդ դդ. չորս տարբեր տեղերում «խոստակդար»-ի մասին եղած հիշատակությունները: Այդ վկայություններից առաջինում Փիլիպպե իշխանը 839 թ. Բերդկաներեջ գյուղի կեսը տալիս է «Սառնաքարին փոխան», իսկ մյուս մասը եկեղեցուն և ապա ավելացնում է՝ «և չիլխէ ոք հեռացնել՝ ոչ եղբայր և ոչ որդի և ոչ յիմ խոստակդարաց»²⁶⁴: Երկրորդ վկայության մեջ նույն իշխանը 844 թ. Տաթև գյուղը նույնանուն վանքին նվիրելով արձանագրության մեջ շեշտում է. «և մի ոք իշխեսցէ յետ իմ անցման, իմ որդիք կամ եղբարք կամ այլ խոստակդարք հեռացուցանել զայդ զիւղդ յայդ եկեղեցւոյդ»²⁶⁵: Մյուս վկայության համաձայն, որը թվագրվում է 867-ով Հրահատ իշխանի կին Բուպղիդուխտը որդի չունենալով Մաճ գյուղը նվիրում է

Տաթևի վանքին ու նույն կերպ իր եղբորորդիներին և այլ խոստակդարների արգելում այդ գյուղի նկատմամբ հավակնություններ ունենալ²⁶⁶: Խոստակդար բառի չորրորդ հիշատակությանը հանդիպում է Տաթևի վանքի սահմանների 905 թ. «գիր վճիռ»-ի մեջ, որտեղ հարևան գյուղերից պահանջելով, որ չհակառակեն վանքի որոշյալ սահմաններին, նշումվում է նա «ոք ընդ հակառակս ելանէ ի մերոց կամ յօտարաց, յաւազաց կամ ի ձեռնաւորաց և ի խոստակդարաց կամ ի տանուտէրաց...»²⁶⁷:

Այս վկայությունների հիման վրա Հ. Մանանդյանը մերժել է Նոր Հայկազյան բառարանում «խոստակ»-ին տված զավակ, մանուկ, թոռունք բացատրությունը, Հ. Հյուբշմանի «ժառանգ» և Մ. Բրոսսեի «պաշտոնյա» մեկնությունները: Նա իրավացիորեն ցույց է տալիս, որ «խոստակ»-ը, եթե ժառանգ ձևով հասկանանք, ապա Օրբելյանի երկրորդ վկայությունում, որտեղ խոստակդարների հետ միաժամանակ հիշվում են իշխանի որդիները և եղբորորդիները, կատարյալ ավելորդ կրկնություն, իսկ երրորդ վկայությունն ամբողջովին անհասկանալի կմնա, քանի որ Բուպղիդուխտը ժառանգ չուներ, սակայն արձանագրության մեջ խոստակդարներին արգելվում է վանքին նվիրաբերած գյուղը հետ վերցնել:

Վավերագրերի տակ՝ սովորաբար, իբրև վկաների հիշվում են արձանագրության մեջ շեշտված այն անձինք, որոնցից պահանջվում էր չառարկել կամ չընդդիմանալ նվիրատուի կամքին: Օրինակ, Բուպղիդուխտի փաստաթղթի վերջում ասված է, որ նվիրաբերությունը կատարվել է «վկայութեամբ իմ եղբորորդեաց՝ տեառն Վասակայ և տեառն Աշոտի և տեառն Գրիգորոյ և տեառն Սահակայ և իւրեանց ազատաց և ամենայն Շնհէրեցեաց»²⁶⁸: Վերջում նվիրաբերությանը չառարկելու համար հիշված «եղբորորդիք և այլ խոստակդարք»-ի փոխարեն ներքևում, ինչպես տեսնում ենք, ասված է՝ «վկայութեամբ իմ եղբորորդեացս և իւրեանց ազատաց»: Այսինքն՝ «այլ խոստակդարք» են անվանված Բուպղիդուխտի եղբորորդիների «ազատները»: Ազատների և խոստակ-

²⁶² Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 104:

²⁶³ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 99:

²⁶⁴ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 206:

²⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 207:

²⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 219:

²⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 233:

²⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 220:

դարձնելի այդ զուգադիպմանը պատահում ենք նաև հիշատակված մյուս վավերագրերում: Հետևաբար, եղբակացրել է Հ. Մանանդ-յանը, «խոստակ»-ը պետք է որպես հողաբաժին հասկանալ, մանավանդ որ Վաչագան արքայի Թ-րդ կանոնի «ըխոստակն եկեղեցին կալցեն» դարձվածքը և գրեթե նույն ձևով Հայոց եկեղեցական կանոններում հանդիպող փաստերը հնարավոր է միայն հողաբաժնի կամ անշարժ գույքի իմաստով մեկնաբանել: Այստեղից էլ պարզ է, որ «խոստակ» նշանակել է հողաբաժին կամ կալվածք, իսկ «խոստակ-դարն» իր պարսկական *dār* վերջավորությամբ հավանաբար նշանակել է խոստակ-առու: Այսպիսով, խոստակդարները խոշոր Ֆեոդալներից այդպիսի հողաբաժիններ՝ խոստակներ ստացող ազատներն են եղել²⁶⁹: Խոստակը որպես հողատիրություն առանձին ձև պայմանական բնույթ է ունեցել, որովհետև ազատներին տրվել է ցկյանս օգտագործման: Նրանք զրկված էին այդ հողաբաժինները վաճառելու կամ փոխանակելու իրավունքից:

Խոստակ տերմինին Հ. Մանանդյանի տված նոր լուսաբանությունը այն հիմնականում զինվորական պարտականություններ կատարող ազատների, մանր ֆեոդալական դասի հետ կապելը և դրա հիման վրա 9-10-րդ դդ. Հայաստանում պայմանական հողատիրության հաստատումը, ինչպես տեսնում ենք, ճիշտ է և շատ արժեքավոր:

Այդուհանդերձ, անհրաժեշտ է այդ տերմինի գործածություն տեսակետից նրա մեջ որոշ լրացում կատարել: Ըստ երևույթին խոստակ և խոստակդար տերմինները Հայաստանի բոլոր մասերում լայն տարածում չեն գտել: Պատահական չպետք է համարել այն հանգամանքը, որ Ստեփանոս Օրբելյանից և Մովսես Կաղանկատվացուց բացի, որոնց երկերը վերաբերվում են Պարսկաստանին սահմանամերձ Սյունիքին և Հայոց Աղվանքին, ազատների մասին բավական առատ տվյալներ հաղորդող Հայաստանի մյուս մասերի մեր պատմիչների մոտ ոչ մի վկայություն չկա «խոստակ»-ի կամ «խոստակդար»-ի մասին: Հավանաբար պարսկական ազդեցություն հետևանքով այդ տերմինը տարածվել է Հայոց Աղ-

վանքում և Սյունիքում, իսկ Հայաստանի մյուս մասերում մանր ազնվականություն տիրապետած հողամասերը ոչ թե խոստակ, այլ ուրիշ տերմինով են կոչվել: Ճիշտ է նկատել Խ. Սամուելյանն, այս առթիվ, գրելով հետևյալը. «Ըստ երևույթին «խոստակ» տերմինը մուսուլման էր գործել պարթևական գերիշխանություն ժամանակ Աղվանից երկիրը և այստեղից արձագանք տվել հարևան Սյունիքում, չտարածվելով այլևս Հայաստանի մյուս մասերում»²⁷⁰: Ազատների հողամասերը, որոնք նրանք ստանում էին իշխաններից, Հայաստանի մյուս մասերում հավանաբար «պարզև» տերմինով են կոչվել:

Երբ Վասպուրականի մեծ իշխան Աշոտ Արծրունին մահանալով թողնում է երեք մանկահասակ զավակներ, Հայոց թագավոր Աշոտ Ա Բագրատունու որդի Շապուհը գալիս է Վասպուրական և նրա որդիներին վրա խնամակալ նշանակում Գագիկ Ապուստոլանին, նրան տալով ոստիկանի ֆունկցիաներ: Սակայն վերջինս օգտվելով դրանից, աստիճանաբար իր ձեռքն է գցում երկրամասի կարևոր վայրերը, և որից հետո, պատմիչի խոսքերով ասած՝ «ամբարնակ ազատորերոյն պարզևս և պատիւս օր ըստ օր է բաշխէր, և ինքն յանդուցանել ախորժելով վարէր ընդ նոսա»²⁷¹: Վասպուրականի իշխանները ղգոհեցնելով սկսում են ելք որոնել ստեղծված գրությունից դուրս գալու համար: Անշուշտ բերված հղման մեջ «պարզև»-ը պայմանական կամ ավելի ճիշտ պայմանական-ժառանգական ձևով ազատներին տրվող հողաբաժնի իմաստ ունի: Մեկ այլ տեղ այս տերմինն օգտագործված է գրեթե նույն իմաստով, սակայն այստեղ հողերը նվիրվում են ոչ թե ազատներին այլ՝ եկեղեցուն և ոչ թե պայմանական-ժառանգական այլ զուտ ժառանգական սեփականության իրավունքով. «Ես Տեր Յակոբ... վկայ եմ հոգեցատուր պարզևացս տեսուն Սմբատայ՝ որդւոյ Աշոտի Սիւնեաց տեսուն, որ երես զիւր սեպհական զիւզն զԿտկոյս ի սուրբ եկեղեցիս»²⁷²: Տվյալ դեպքում, կարևորն այն է, որ նվիրվող հողամասը պարզև է անվանվում, հավանաբար, ազատներին

²⁶⁹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հիմ Հայաստանում, էջ 105-107:

²⁷⁰ Խ. Սամուելյան, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 191:

²⁷¹ Թովմա Արծրունի, էջ 374:

²⁷² Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 268:

տրվող «պարզեւ» հողամասի ազդեցութեան հետեանքով: Ի դեպ, բառարաններում էլ «պարզեւ»-ին նույն, պայմանական հողատիրութեան իմաստ է վերագրվում:

Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ պարզեւ, առավել ևս աղբյուրներում լայն գործածութիւնն ունեցող «պարզեւ և պատիւ» ձևը հաճախ օգտագործվում էր նաև ազատներին տրվող հողաբաժնի հետ ոչ մի կապ չունեցող այլ իմաստով: Օրինակ Աֆշինն իր մոտ է կանչում վերոհիշյալ Շապուհին «և նախախնամեալ մեծարէ զնա, իբրև հարազատի շնորհելով բարեվայելուէ պարզեւ և պատիւս»²⁷³: Կամ նրա նեքինայետը, «բազում պարզեւս և պատիւս ընկալեալ ի նմանէ (Սմբատ թագավորից – Վ. Բ.) զնայր ի Փայտակարան քաղաք»²⁷⁴: Հեր քաղաքի տեր Ապուսարայի որդուն «այլ ոմանք Հայաստանեայք ինչս և պարզեւս խոստանային»²⁷⁵: Նման զեպքերում պարզեւ կամ պարզեւն ու պատիւը գործ էին անվում մեծարման և զուտ նվերների իմաստով, որը կարող էր լինել դրամ, զանազան զարդեր, հագուստեղեն, անասուններ և այլն:

«Պատիւ»-ն առանձին գործածվելիս մեծ մասամբ պաշտոնի իմաստ է ունեցել: Այսպես օրինակ, Գազիկ Ապուսարայի սպանութիւնից հետո Սմբատ Ա թագավորը «զ Գազիկ ձգեալ ի պատիւ զօրավարութեան Հայոց մեծաց, ... և Գուրգինի նորին եզբօրն զպատիւ մարզպանութեան գահակալութեան հաւատացեալ, ըստ կարգի բարձրաբերձութեան թագաւորացն Հայոց»²⁷⁶:

Մասամբ նույն իմաստն է դրվում «պարզեւ և պատիւ»-ի մեջ, երբ այս տերմիններն օգտագործվում են Խալիֆայութեան կամ Բյուզանդիայի կողմից Աշոտ Բագրատունուն Հայոց թագավոր ճանաչելու կապակցութեամբ: Խալիֆն այդ առթիւ ուղարկում է «զգեստ թագաւորականս, և պարզեւս և պատիւս, և երկվարս օգապարիկս զինուք և զարդարուք»²⁷⁷, իսկ բյուզանդական կայսրը

«նմա ընձեռէր պարզեւս և պատիւս գեղեցիկ զինուց և զարդուց և ոսկէհուռ հանդերձ զգեստուց»²⁷⁸: Նրանք Աշոտ Բագրատունուն հանձնում են թագավորի պաշտոնը (պատիւ) և դրա հետ միաժամանակ թագավորավայել նվերներ:

«Պարզեւ» կոչվող հողամասերը տրվում էին զինվորական ծառայութեան զիմաց պայմանական ձևով: Քանի որ ազատների ռազմական, ինչպես նաև վարչական պարտականութիւնները ժառանգաբար էին անցնում, նրանց տրամադրած հողամասերն էլ պայմանական-ժառանգական բնույթ էին կրում: Դրա հետեանքով պայմանական և ժառանգական հողատիրութեան ձևերի միջև եղած տարբերութիւնն աստիճանաբար անհայտանում էր: Մասնավորապես 9–11-րդ դդ. պայմանական հողերն արդեն ժառանգական բնույթ էին ստացել և գրեթե հավասարվել Հայրենիք կոչվող ժառանգական հողերին: Պատահական է, որ այս շրջանում պարզեւ կամ պարզեւականք հողատիրութիւնը հետզհետե վեր է անվում ժառանգաբար անցնող հողատիրութեան ու հաճախ նույնացվում է «Հայրենիք»-ի հետ աստիճանաբար կորցնելով պայմանական հողատիրութեան իր նախկին իմաստը:

Փաստական տվյալներ չունենալու պատճառով ազատների տիրապետած հողամասերի կամ նրանց տնտեսութեան բնույթի մասին զժվար է հանգամանորեն խոսել: Այնուամենայնիվ, կողմնակի վկայութիւններից երևում է, որ նրանք խոշոր ֆեոդալների նման կալվածքային տնտեսութիւններ են ունեցել, չնայած ավելի փոքր մասշտաբներով:

Ստեփանոս Օրբելյանը վկայում է, որ Տաթևի վանքը սելջուկների կողմից ավերվելուց հետո «ժողովեալ ժամանեցին և ամենայն ազատք և գավառակալք Սիսական աշխարհիս, և տէր Սըմբատն և տէր Գրիգոր. և բազում մխիթարանք սփոփեցին զեպիսկոպոսն և յորդորեցին ի վերստին շինութիւն տանն ինքեանք օժանդակելով ամենայն պիտոյիւք»²⁷⁹: Այստեղ ազատներ ասելով հեղինակն ակնհերևաբար նկատի է ունեցել մանր ազնվականութեան դասին, ուստի իշխաններին անվանապես է նշել: Ազատ տեր-

²⁷³ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 181:

²⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 187: Տե՛ս նաև էջ 160, 209, 249, 291, 306:

²⁷⁵ Թովմա Արծրունի, էջ 423: Տե՛ս նաև էջ 447, 480 և այլուր:

²⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 384:

²⁷⁷ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 139:

²⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 158:

²⁷⁹ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 314:

մինի ընդհանուր իմաստի դեպքում նա այդպես չէր վարվի: Հասկանալի է, որ ազատներն իշխանների հետ վանքի շինությանը կարող էին օգնել նրան աշխատուժ և տնտեսական միջոցներ տալու, հետևաբար և այդպիսիք իրենց տրամադրություն տակ ունենալու դեպքում:

Ազատների հողային տիրույթների մեծություն ու կառուցվածքի մասին խոսելը դժվար է, քանի որ համապատասխան փաստեր չունենք: Հաճախ խոշոր կալվածքները բաղկացած էին լինում մի շարք մանր միջին կալվածքներից, իսկ նրանց իրարից առանձնացնելը հնարավոր չէ: Սակայն պարզ է, որ նրանց կալվածքները համեստ չափեր են ունեցել, իսկ իրենք էլ չեն հանդիսացել հողի լրիվ սեփականատերեր, այլ՝ նրա պայմանական-ժառանգական տերերն են եղել: Այս երկու պատճառով է հիմնականում բացատրվում այն հանգամանքը, որ մեր աղբյուրներում չենք հանդիպում ազատների կողմից հողեր նվիրելու, զնելու կամ փոխանակելու և ոչ մի փաստի:

Եթե եկեղեցու ընդհանուր կառուցվածքն ու առանձնահատկությունները որոշ չափով գանց առնենք և ազատներին հոգևորականության հետ համեմատության մեջ դնենք, ապա կտեսնենք, որ հոգևոր միջին շերտերն իրենց սոցիալ-տնտեսական գրությունը մոտավորապես հավասար էին ազատներին:

Հ. Մանանդյանը Վաչագան արքայի 5-րդ կանոնի «զխոստակն եկեղեցին կալցեն» դարձվածքը համեմատելով Շահապիվանի ժողովի երկրորդ կանոնի այն մասի հետ, ըստ որի հանցավոր կրոնավորը «յեկեղեցւոյ բաժնէն հեռացեալ լիցի» և ներսես կաթողիկոսի ու ներշապուհ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի կանոններում պահպանված տգետ եկեղեցականների «զՀայրենի հող եւ ջուր կալցեն» դարձվածքների հետ, ցույց է տալիս, որ հոգևորականներին դեռևս 5-6-րդ դդ. ազատների նման օգտագործման համար հողեր են հատկացվել: Ծառայության դիմաց նրանց ստացած հողամասը կամ անշարժ գույքը պայմանական բնույթ ունեն, որովհետև ինչպես հիշատակված փաստերից է երևում, եկեղեցու հանդեպ պարտականությունները չկատարելու կամ հանցավորության դեպքում նրանք հեռացվում էին պաշտոնից և զրկվում այդ

հարստություններից: Սակայն եկեղեցու պաշտոնեությունից չհեռացվելու դեպքում նրանք իրավունք են ունեցել այդ հողաբաժիններն իբրև ժառանգություն թողնել իրենց որդիներին կամ մերձավորներին, եթե նրանց էր անցնում նաև իր հոգևոր պաշտոնը: Այսինքն, պայմանական հողատիրությունն այս դեպքում ևս ինչ որ չափով ժառանգական բնույթ է ստանում:

Միաժամանակ Հ. Մանանդյանը հենվելով Վաչագան արքայի հինգերորդ կանոնում հոգևորականների հատկացված հողաբաժինները խոստակ կոչվելու փաստի վրա, հավանական է համարվում, որ Հայաստանում ևս այդպիսի հողամասերը նույն անունով լինեն կոչված²⁸⁰:

Հօգուտ Հ. Մանանդյանի տեսակետի ասենք, որ Հովհան Մանգաղունու՝ «Կոչումն ապաշխարութեան» աշխատության ձեռագրերից մեկում, ուր խոսվում է հոգևորականների հանցանքների համար տարբեր պատիժներ սահմանելու մասին, կարդում ենք հետևյալը. «...կամ խոստկան փոխեալ, կամ վաճառեալ կամ ընդ մարմինքս վանեալ, կամ տեսեալ զոք և գործեալ է է ամ»²⁸¹: Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, խոստակ է կոչվել հոգևորականի հողաբաժինը և խոստակ ստացող հոգևորականն իրավունք չի ունեցել այն փոխանակելու կամ վաճառելու, հակառակ դեպքում նա կպատժեր: Սրանից ևս մի ավելորդ անգամ երևում է հոգևոր միջին շերտերի հողային իրավունքների պայմանականությունը:

9-11-րդ դդ. վերաբերյալ չունենք ոչ մի փաստ, որտեղ հոգևորականների ստացած հողաբաժինները խոստակ կոչված լինին: Դրանով, սակայն, հարցի էությունը չի փոփոխվում: Աղբյուրների ընդհանուր վկայություններից պարզ երևում է, որ հոգևորական միջին շերտերն այս շրջանում ևս ժառանգաբար օգտվում էին վանքապատկան հողերից, որոնց գերազույն սեփականության իրավունքը նույնպես եկեղեցուն էր պատկանում: Եթե այս կամ այն պատճառով նրանք հեռացվում էին իրենց գրաված հոգևոր

²⁸⁰ Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը իմն Հայաստանում, էջ 107-109:

²⁸¹ Մատենադարան, ձեռ. № 659, էջ 275 ք: Մենք ուսումնասիրելիք մալ մույն աշխատության ուր ձեռագիր օրինակներ (№ 6409, 7615, 8926, 795, 837, 778), սակայն դրանցում խոստակ անբնից բացակայում է:

պաշտոնից, ապա զրկվում էին նաև վանքի հողերից օգտվելու իրավունքից:

Մոտավորապես ազատների դրության մեջ գտնվող հոգևորականութան այդ միջին շերտերի մեջ կարելի է դնել քահանաների ու վարդապետների դասին:

Պատահական չէ, որ քահանաներն ու վարդապետները մյուս շահագործող խավերի հետ հանդես էին գալիս զանազան պաշտոնական հարցերում: Դա նշանակում է, նրանք որպես տիրող դասակարգի մի առանձին խավ բավական արտոնութուններ ու իրավունքներ ունեին և որպես այդպիսիք տարբերվում էին հոգևորականութան ստորին մասից: Այսպես օրինակ, վանքերին հողեր նվիրելու վավերագրերում, որպես հաստատող վկաներ ազատների հետ մեկտեղ հանդես էր գալիս նաև հոգևորականութան այս շերտը: Մի քանի անգամ արդեն հիշատակված Սյունիքի Փիլիպպե իշխանի 944 թ. նվիրատվութունը հաստատում են երեք տարբեր հասարակական շերտերին պատկանող անձնավորութուններ: Նախ, որպես ամենից ավելի բարձր կանգնած դասի, վկայում են իշխանները, ապա հիշատակվում են ազատները և վերջում՝ քահանաները, վարդապետները, վանականներն ու քորեպիսկոպոստները²⁸²: Նույն կերպ նրանք որպես հաստատող վկաներ հանդես են գալիս նաև Հրահատ իշխանի նվիրագրի տակ²⁸³:

Տաթևի վանքի տիրույթների սահմանները Հայաստանի մեծամեծների հետ հաստատում են նաև ազատները, քահանաներն ու տանուտերերը: Պատմիչը Հայոց թագավորին, խոշոր իշխաններին, կաթողիկոսին ու եպիսկոպոսին նշելուց հետո ավելացնում է «...քահանայից և ազատաց և տանուտերաց արարաք զայս գիր պայմանի հաստատուն և անխախտ վճռի վասն շրջակայ սահմանի մեծի, սուրբ և առաքելական աթոռոյն Սիւնեաց՝ մայրաքաղաքին Տաթևոյ...»²⁸⁴:

Ուշագրավ է, որ եպիսկոպոսներն աշխարհիկ ֆեոդալների նման ազատներ են ունեցել: Պարտավի ժողովի (768 թ.) ժէ կանո-

նում ազատների համար անկեղանոցներ շինելու անհրաժեշտության մասին խոսելիս ավելացվում է. «Յայսմհետէ հոգ լիցի եպիսկոպոսաց և նոցին ազատաց և այլ գլխաւորաց հաստատել զնուրեալ յարկսն շէնութեան, ժողովել զանկեալսն...»²⁸⁵:

Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի Աշխարհական օրենքի ՀԲ, ՀԳ և ՀԴ հոդվածներից, ինչպես մասամբ արդեն տեսանք, երևում է, որ տիրող սովորութային նորմերի համաձայն իշխանների ժառանգութունը նրանց մահից հետո բաժանվում էր որդիների միջև, որի ժամանակ ավագ որդին ժառանգում է հոր կոչումը և հայրական նյութական ժառանգության մեծ մասը: Կրտսեր որդիներին համեմատաբար փոքր բաժին էր հասնում, մանավանդ եթե նրանց թիվը բավական մեծ էր: Գնալով ճյուղավորումը բազմանում էր և ժառանգների կալվածքները համապատասխանաբար փոքրանալու հետևանքով նրանց միջև պայքար էր սկսվում իրար ձեռքից հողեր խլելու համար: Հաղթողները պահպանում էին իրենց իշխանական կարողութունն ու դիրքը, իսկ անհաջողության մասնավորները, որպես կանոն, ընկնում էին մանր կամ միջին կալվածատերերի վիճակի մեջ, թեև ավանդույթի ուժով երբեմն պահպանում էին «իշխան» կոչումը: Նրանք քայքայվելու և կարողութունից ամբողջովին զրկվելու հետևանքով հաճախ ընդհանրապես դուրս էին ընկնում տիրող դասակարգի շարքերից: Բերենք ընտրոշ օրինակներ՝ իշխանական սերունդները ժառանգական պայքարի կամ այլ պատճառների հետևանքով, ազատների դասի մեջ հայտնվելու վերաբերյալ: Փիլիպպե իշխանը, երբ 839 թ. Արծիվ և Բերդկաներեջ գյուղերը վաճառում է Տաթևի վանքին՝ որպես հաստատող վկաներ հանդես են գալիս Սյունիքի նշանավոր իշխանները, ազատները և ցածրաստիճան հոգևորականները: Բնագրի այդ հատվածում կարդում ենք. «վկայութեամբ Ատրներսէհի՝ Սիւնեան տեսուն, Վասակայ որդւոյ, և տեսուն Հրահատայ տեսուն Սահակայ որդւոյ, և տեսուն Ատրնեսէհի տեսուն Վարդա-

²⁸² Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 207-208:

²⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 210:

²⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 231:

²⁸⁵ Կանոնգիրք Հայոց, էջ 170:

նայ որդւոյ, Արշակայ՝ Վահանա որդւոյ. Ռաբբէի՝ Սարգսի որդւոյ...»²⁸⁶:

Ինչպէս տեսնում ենք, սկզբի վկայողներն իշխանական ծագում ունեցող խոշոր ֆեոդալներ են և նրա անվան ու Հայրանվան առաջ դրված է տեր տիրոջը, իսկ նրանցից Հետո եկող Վահանի որդի Արշակը և Սարգսի որդի Ռուբենը, ինչպէս բերված հատվածից էլ երևում է՝ ազատներ են և միայն այս վկայութեան մեջ են Հանդես գալիս: Չնայած այս հատվածում չի ասված, սակայն մի քանի էջ Հետո, այլ կապակցութեամբ այդ երկու ազատի Հայրերը՝ Վահանը և Սարգիսը, հիշվում են որպէս իշխաններ: Նշանակում է, որ Արշակն ու Ռուբենն իշխանի որդիներ են, սակայն արդեն ընկել են ազատների շարքը:

Հինգ տարի Հետո նույն Յիլիպի իշխանը Տաթև գյուղը նվիրում է նույնանուն վանքին: Այդ առթիվ կազմված արձանագրութեանը հաստատող տարբեր կարգի վկաների թվում հիշատակվում են նաև տասերեք ազատներ²⁸⁷: Անուն, հայրանունով հիշատակվող այդ ազատները մանր ազնվական ծագում ունեն, որովհետև նրանց Հայրերն էլ առանց տիրոջի են Հանդես գալիս և միայն հիշատակվում են այդ վկայութեան մեջ: Ազատներից միայն երկուսը՝ Ներսէհի որդի Հովհանն և Տիրոցի որդի Մուշեղն իշխանական ծագում ունեն, քանի որ նրանց Հայրերն այլ առթիվ իշխան են անվանվում: Իշխան Տիրոցը Հենց նույն վկայութեան մեջ էլ «տեր» է անվանվում: Պարզ է, որ այս երկու իշխանի որդիները ևս, իշխանական ծագում ունենալով Հանդերձ, ընկել են մանր ազնվականութեան շարքը:

Խոշոր ֆեոդալական տների անդամներից մանր կալվածատերերի՝ ազատների շարքն ընկնելու հետ մեկտեղ կատարվում էր նաև Հակառակ պրոցեսը՝ նպաստավոր պայմաններում գտնվող ազատները տնտեսապէս հզորանալով իշխանների կարգն էին անցնում: Հավանական է, որ ազատ կոչվող իշխանների մի մասն

այս ճանապարհով էր իշխան դարձել և շարունակում էր իշխան կոչման հետ միաժամանակ կրել նախկին ազատ անվանումը:

Սակայն խոշոր ֆեոդալական տների հաշվին մանր ազնվականութեան շարքերի համալրումն ավելի կանոնավոր և համեմատաբար լայնորեն էր կատարվում, քան Հակառակը: Որոշ դեպքերում աղբյուրները շատ համեստ կարողութեան ունեցող ֆեոդալների նրանց իշխանական ծագումից ելնելով իշխան են անվանում, ինչպէս ասենք, ժառանգական պայքարի Հետեանքով մանր կալվածատիրութեան շարքն ընկած իշխանների որդիներին, որոնք, սակայն իրենց տնտեսական կարողութեամբ և հասարակական-քաղաքական դիրքով հիմնականում հավասար էին ազատներին: Մանր ազնվականութեան դասը համալրվում էր նաև շատ Հարստացած, Հետևաբար և բարձր դիրք ձեռք բերած տանուտերների կամ գեղջավազների, ձեռնավորների և այլ հասարակական շերտերի հաշվին:

2. Մանր հողատերերի սոցիալական և իրավական վիճակը

Ազատները հողային կարողութեան տեսակետից ֆեոդալական միջին հասարակական շերտ հանդիսանալով, իրենց սոցիալական վիճակով ևս նույնպիսի դիրք էին գրավում: Նրանք որպէս իշխող գասակարգի առանձին խավ, օգտվում էին նրա գրեթե բոլոր իրավունքներից ու արտոնութեաններից:

Ազատները, սովորաբար, անձամբ չէին մասնակցում անմիջական ֆիզիկական աշխատանքին և իրենց իշխանութեան տակ ունեին գյուղի մի մասը կամ ամբողջ գյուղը, իսկ, երբեմն, նույնիսկ գյուղերը, որոնց բնակչութեանն էլ աշխատեցնում էին: Նրանց համար որոշ չափով աշխատող ուժ էին նաև ենթակա զինվորները, որոնք պատերազմի ժամանակ նրանց Հետ մասնակցում էին կռիվներին, իսկ խաղաղ շրջանում զբաղվում երկրագործութեամբ:

Ազատներն իշխաններից ավելի ցածր, նրանց նկատմամբ ստորադաս վիճակում են եղել: Ձանազան առիթներով հասարա-

²⁸⁶ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 205:

²⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 267-268:

կական տարբեր շերտերի թվարկման ժամանակ, որը սովորաբար ըստ սոցիալական դիրքի էր կատարվում, ազատները միշտ իշխաններից հետո էին հիշատակվում: Տաթևի վանքի կառուցումն ավարտելու առթիվ Գագիկ Արծրունին գալիս է «իւրով նպիսկոպոսօք և իշխանօք և ազատօք»²⁸⁸: Բուղայի արչավանքից հետո մնացին միայն մի քանի իշխաններ «ի տանէն Արծրունեաց և ազատք նոցա»²⁸⁹, կամ «ժողովեցան ամենայն իշխանք և ազատքն»²⁹⁰: Այդուհանդերձ ազատները մտնում էին տիրող դասակարգի մեջ և որպես այդպիսին միշտ առանձնացվում ու բարձր էին դասվում անմիջական արտադրողներից՝ շինականներից: Նրանք մասնակցում էին իշխանների գործարքներին, իսկ շինականները զրկված էին նման իրավունքներից: Այս առթիվ բավական է հիշել միայն Տաթևի վանքի տիրույթների սահմանների ու Փիլիպպե իշխանի նվիրատվության առթիվ կազմված վերը հիշատակած 844 թ. արձանագրությունը: Այն որպես հաստատող վկաներ տարբեր խավերի պատկանող մարդիկ են հանդես գալիս: Սկզբում հիշատակվում և իրենց մատանիով նվիրատվությունը հաստատում են Սյունիքի իշխանները, ապա ազատները, իսկ վերջում ազատների դիրքում և նրանցից ավելի ցածր աստիճանում գտնվող հողևորականները, որոնք սակայն, մատանիով չեն վավերացնում²⁹¹: Նմանօրինակ դեպքերում, երբ խոսքն իշխող դասերին է վերաբերվում, նրանց թվում ազատներն էլ են հիշատակվում, իսկ ընդհանրապես հասարակական տարբեր շերտերի թվարկման ժամանակ շինականները միշտ ազատներից հետո են հիշատակվում:

Ազատների հասարակական միջին դիրք գրավելու և մանր ազնվականական դաս կազմելու հանգամանքը պարզորոշ արտացոլվել է նաև Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքում: Աշխարհիկ օրենքի Ա հոդվածի առաջին մասում հեղինակը խոսելով այն մա-

²⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 226:

²⁸⁹ Թովմա Արծրունի, էջ 311:

²⁹⁰ Մատթեոս Ռոտայեցի, էջ 52:

²⁹¹ Մտեփանոս Օրբելյան, էջ 206–208; Նմանօրինակ փաստեր տե՛ս նաև 205, 220, 222, 231, էջերում:

սին, որ թագավորի կողմից իշխաններին բերդ կամ ավան շինելու համար հող հատկացնելու դեպքում վերջիններս առանց նրա թույլատրության այն փոխանակելու իրավունք չունեն, վերջում ավելացնում է. «Սոյնպէս ընդ ձեռամբ իշխանաց ազատք լիցին եւ ընդ ազատաց ձեռամբ շինականք»: Ուրեմն ինչպես իշխանները կարող են որևէ տարածք ստանալ իրենցից բարձր կանգնած թագավորից. նույն կերպ էլ ազատները կարող են ստանալ իշխանից, իսկ շինականները՝ ազատներից:

Գոշը Դատաստանագրքի երկրորդ մասի ՄԺԴ հոդվածում տարբեր խավերի պատկանող մարդկանց պատժելու հետևյալ կարգն է սահմանում: Եթե իշխաններն են մեկին թագավոր կարգում և նա իրեն չի արդարացնում, ապա նրանք իրավունք ունեն թագավորին հանելու: Իսկ եթե իշխանն է կարգվում թագավորի կողմից, ապա վերջինս իրավունք ունի նրան և՛ հանելու, և՛ պատժելու: Իշխանաց-իշխանը կարող է իշխանին ու ազատին հեռացնել և պատժել: Ազատները զինվորներին և շինականներին կարող են միայն հանել, իսկ նրանց պատժել կարող է իշխանը²⁹²:

Այս հոդվածներից պարզ երևում է Ֆեոդալական հասարակարգին հատուկ, տարբեր հասարակական դիրք գրավող դասերի հաջորդական աստիճանավորումը՝ Ֆեոդալական Հիերարխիան: Ինչպես տեսնում ենք, դրա վերջին աստիճանում կանգնած էին ազատները, որոնցով էլ վերջանում էին շահագործող դասերը: Այսպիսով, եթե խոշոր հողատիրություն կապակցությամբ տրված Ֆեոդալական դասային աստիճանավորմանն ավելացնենք նաև ազատներին, ապա Ֆեոդալական Հիերարխիան Բազրատունյաց շրջանում կընդունի հետևյալ տեսքը: Թագավոր կամ թագավորներ, երկրորդ աստիճանում՝ իշխանաց-իշխան, մեծ, գահազուլս, գահերեց իշխաններ, հաջորդ աստիճանը կազմում էին շարքային իշխանները և չորրորդ աստիճանը՝ ազատները:

²⁹² Մխիթար Գոշ, Դատաստանագրք, էջ 422: Դատաստանագրքի հրատարակիչ Վ. Բատամյանը գտնում է, որ հեղինակին այս հոդվածը հորինելու տեղիք է տվել մեր երկրի պատմության Բազրատունյաց բազմակողմից հատկապես վերջին շրջանը, երբ ուժեղացել էին գահակալական կռիվներն ու իշխանական խռովությունները: Տե՛ս նույն տեղում ծան. 942:

Եկեղեցու մասին խոսելիս, արդեն նշվել է, որ մոտավորապես նույնպիսի աստիճանավորում գոյություն ունեն հոգևորականության միջև:

Ինչպես տեսանք, մանր ֆեոդալները, որպես իշխող դասակարգի առանձին խավ, իրենց սոցիալական իրավունքներով խոշոր ֆեոդալներից անմիջապես հետո են գրվել և որոշակիորեն բարձր են դասվել շահագործվող շերտերից: Մեր պատմագիրները որոշակիորեն նկատել են այդ տարբերությունը և պատահական չէ, որ նրանք ազատներին «պատվավոր» մարդկանց շարքում են դասում: Հովհաննես Դրասխանակերտցին պատմելով կաթողիկոս Մաշտոց Ա Եղիվարդեցի (898–899) մասին, որն իրեն զրկում էր ամեն տեսակ վայելքներից, ավերացնում է. «Ընդ որ հաճեալ հաւանեալ թագաւորն և դահամեծար իշխանքն և պատուական արքազատք...»²⁹³:

Այս բոլորով հանդերձ մանր ֆեոդալական դասը միևնույն ժամանակ վասալական կախման մեջ գտնվող հասարակական խավ էր, քանի որ հողին տիրում էր պայմանական եղանակով: Այդ դասը խոշոր ֆեոդալներից հողային կալվածքներ էր ստանում, որի դիմաց պարտավոր էր վասալական պարտավորություններ կատարել: Դրանք կարող էին արտահայտվել տուրքեր վճարելու և ծառայություններ կատարելու միջոցով:

Ազատների կողմից իշխաններին տուրքեր վճարելու վերաբերյալ փաստեր չունենք: Գուցե դրա պատճառն այն է, որ պատմիչների համար դա այնքան սովորական է թվացել, որ անհրաժեշտ չեն համարել հիշատակել, կամ թերևս որոշ դեպքերում այդ տուրքերը նվերների բնույթ են ընդունել: Համենայնդեպս պետք է կարծել, որ ազատները, որպես վասալներ, իրենց իշխաններին հավանաբար որոշ տուրքեր են վճարել: Անշուշտ, նրանց վասալական կախումն արտահայտվել է ոչ միայն տուրքեր վճարելով, այլ առավել ևս զինվորական պարտականություններ կատարելով, որոնք պայմանական եղանակով ստացված հողի հատուցումն են եղել:

Զինվորական ուժն ամեն մի իշխանի համար առաջնակարգ նշանակություն ունեն, որովհետև յուրաքանչյուր ֆեոդալի կալվածքի պահպանումն ու ընդարձակումը ռազմական ուժի միջոցով էր կատարվում, չխոսելով այլևս արտաքին հարձակումներից պաշտպանվելու համար զինվորական ուժ ունենալու անհրաժեշտության մասին: Ազատների դերն իշխանական ռազմական ուժի մեջ այնքան մեծ էր, որ այն նրանց անուշով հաճախ կոչվում էր «ազատագունդ զորք», «ազատանի» և նման այլ տերմիններով:

Այս հիմնական ծառայությունից բացի, ազատները վարչական-գործակալական ֆունկցիաներ էլ են կատարել: Վերհիշենք թեկուզ նախորդ գլխում բերված Դերենիկ և Գուրգեն Արծրունիների միջև Մուշեղ Անձավացու ժառանգության շուրջը սկսված պայքարի փաստը: Դերենիկին հաջողվում է իր գործակալների միջոցով նվաճել Նորաբերդ ամրոցը, իսկ Մարդաստան գավառը գրավում և իր գործակալներն էլ թողնում Գուրգենը: Դերենիկը դուրս է հանում Գուրգենի գործակալներին, սակայն դրանից քիչ հետո վերջինիս հաջողվում է դուրս քշել նրա գործակալներին և Անձևացու ամրոցը ժառանգությունը վերցնել իրեն²⁹⁴: Անհավանական չէ, որ իշխանների կողմից նվաճված հողերում թողած այս գործակալները հենց ազատները լինեին: Եթե անգամ ազատները չեն կատարել այդ ֆունկցիաները նրանք իրավական առումով մոտավորապես հավասար են եղել իշխաններին և նրանք ֆեոդալական կատեգորիայի մեջ մտնող մարդկանց:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանում ազատները ոչ թե պետության, այլ առանձին ֆեոդալների կողմից էին վարձատրվում, որոնց էլ ծառայում էին: Այդ է պատճառը, որ մանր հողատերերն ընկնում էին իշխանների հովանավորության տակ և վարչական կախման մեջ դրվում նրանցից: Ուրիշ, մասնավորապես արևմտաեվրոպական երկրների ֆեոդալիզմի պատմությունից հայտնի է, որ կենտրոնական պետությունն ընդգեմ խոշոր ֆեոդալների անջատողական ձգտումների վարձատրում և ամեն կերպ պաշտպանում ու հովանավորում էր մանր ազնվականությունը, որպես

²⁹³ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 182:

²⁹⁴ Տես Թովմա Արծրունի, էջ 379:

պետութեան հենարանի: Սովորաբար, մանր ազնվականութիւնն էլ շահագրգռված էր իրեն վարձատրող ու հովանավորող կենտրոնական պետութեան հզորացման մեջ և նրա հենարանն էր դառնում խոշոր ֆեոդալների դեմ պայքարելու գործում:

Հայտնի է, որ Բագրատունիները թագավորական իշխանութեան հասնելու ժամանակաշրջանից սկսած պետութեան կենտրոնացումն ու ժեղացնելու նպատակով մոտավորապես նույնպիսի քաղաքականութիւն էին վարում: Նրանք հողեր էին հատկացնում ու հովանավորում որոշ թիւով մանր ազնվականների, սակայն այդ ուղղութեամբ նրանց գործադրած ջանքերն ապարդիւն անցան, որովհետեւ մանր հողատիրութեան զարգացումն այլ բանի էր հանգեցնում: Նրանք ոչ միայն Բագրատունիների համար սոցիալական հենարան չհանդիսացան, այլև կարճ ժամանակում դարձան խոշոր հողատերեր և բոլորովին շահագրգռված չէին պետութեան կենտրոնացման մեջ, եթէ չասենք հակառակը: Այսպիսով, ուսումնասիրվող էպոխայում մեզ մոտ մանր ազնվականութիւնն ամբողջովին կապված էր խոշոր ֆեոդալների և ոչ թե պետութեան հետ: Նա իշխանների կողմից էր հողով վարձատրվում և այդ պատճառով էլ ծառայում էր նրանց տնտեսական ու քաղաքական ձգտումների իրականացմանը:

Ազատներն անձամբ էլ սերտորեն կապված էին իշխանների հետ, և պատական չէ, որ աղբյուրներում հաճախ հիշատակվում են իրենց որդիների հետ միասին: Նրանք իրենց դիրքով հավասար էին համարվում իշխանի առհասի անդամներին: Իզուր չէ, որ պաշտոնական դեպքերում՝ որևէ փաստ հաստատելու կամ վկայութիւն տալու ժամանակ նրանք միասին էին հանդես գալիս: Փրկիպպե իշխանի նվիրատուութիւնը մեծամեծ իշխաններից ու հոգևորականներից հետո որպէս հաստատող վկաներ միասին հիշվում են նաև ազատներն ու իշխանների ժառանգները: Այդ բոլորի վերջում Փրկիպպեն ավելացնում է. «Եւ վասն առաւել հաստատութեան զիմ սովորական մատանիս ի վերայ եդի և զիմ որդեաց և զայլ ազատաց»²⁹⁵: Փրկիպպեն նույն ձևով նրանց արգելում է իր

վանքին նվիրած գուղը հետագայում հետ խել. «և չիշխէ ոք հեռացնել ո՛չ եղբայր և ո՛չ որդի և ո՛չ յիմ խոստակդարաց»²⁹⁶: Ինչպէս տեսնում ենք, այստեղ ևս ազատները (խոստակդարները) և իշխանի որդիները նույն դիրքի ու աստիճանի մեջ են դիտվում:

Իշխանների ժառանգները, ինչպէս նաև ազատները, որպէս կանոն, դեմ էին առաջինները իրենց հոր, իսկ երկրորդները՝ տիրոջ ժառանգութիւնից վանքերի օգտին կատարող նվիրատուութիւնը: Այդ պատճառով էլ վավերագրերում միշտ շեշտվում է, որ նրանք հետագայում նվիրող ֆեոդալի մահից հետո իրավունք չունեն եկեղեցուն անցած գուղերը կամ այգիները հետ վերցնելու²⁹⁷: Ֆեոդալի ժառանգները դեմ էին, որովհետեւ այդ ժառանգութիւնը հետագայում պետք է իրենց մեջ բաժանվեր, իսկ նրա փոքրանալու դեպքում քիչ բաժին կատանային: Նրանք շատ հաճախ հոր մահից և հայրական ժառանգութիւնը բաժանելուց հետո վանքից հետ էին խլում նրա նվիրած հարստութիւնները՝ մանավանդ եթէ իրենց բաժնեմասը փոքր էր լինում: Ազատներն էլ իրենց հերթին, հատկապէս վանքի համար ստեղծված աննպաստ, խառը գրութեան շրջանում, աշխատում էին նրանից հողամաս կամ այգի ձեռք բերել, օգտագործելով այն հանգամանքը, որ այն մի ժամանակ պատկանել է իրենց իշխանին: Անշուշտ, գործնական կյանքում կատարվող այդպիսի դեպքերի պատճառով էլ արձանագրութիւնների վերջում հատուկ շեշտվում էր, որ սվյալ իշխանի ժառանգները կամ ազատները նվիրվող վայրի նկատմամբ զրկվում են ամեն մի իրավունքից:

Այսպիսով, ինչպէս տեսանք, 9-14-րդ դդ. ֆեոդալական մանր հողատիրական դասը, նախորդ էպոխայի նման ազատներն էին, որոնք իրենց հիմնական զբաղմունքի՝ զինվորական ծառայութեան զիմաց խոշոր ֆեոդալներից պայմանական-ժառանգական ձևով հող էին ստանում և վասալական կախման մեջ գտնվում նրանցից: Ազատները, որպէս իշխող հասարակական շերտ, օգտվում էին բավական լայն իրավունքներից ու արտոնութիւններից և միշտ բարձր դասվում անմիջական արտադրողներից:

²⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 206:

²⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 206, 210, 233 և այլն:

²⁹⁵ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 208:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՖԵՈՒԱԼԱԿԱՆ ՀՈՂԱՅԻՆ ՌԵՆՏԱՆ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՍՐՎԵԼԸ

1. Ծահագործվող դասակարգը. Նրա իրավական և սոցիալական վիճակը

Ֆեոդալական հողատիրությունը և նրա տարբեր ձևերի ուսումնասիրությունը միակողմանի, մակերեսային բնույթ կրնա ունենալ առանց անմիջական արտադրողների սոցիալ-տնտեսական դրություն լուսարանման: Ֆեոդալների հողային տիրությունը խարսխվում էին գյուղացիության ֆիզիկական աշխատանքի անմիջական շահագործման վրա: Այդ պատճառով էլ գյուղացու, արտադրության հիմնական միջոցի հողի, սեփականատիրոջ հանդեպ ունեցած պարտավորությունների և նրանց իրավա-սոցիալական դրության հարցերի հնարավորին պարզաբանումը չափազանց կարևոր ու անհրաժեշտ խնդիր է:

Ֆեոդալական հասարակարգի հիմնական արտադրող դասակարգը՝ գյուղացիությունը, միատարր չի եղել և բաղկացած է եղել խայտաբղետ շերտերից:

Գյուղացիության ամենաստվար դասն անմիջական արտադրողների այն խավն է եղել, որն աղքատներում հայտնի է «չինական» անունով: Խ. Սամոելյանը կարծում է, թե «չինական» տերմինն առաջացել է շինել բայից, որը նշանակում է կառուցել, մշակել, ուստի, ըստ նրա, չինական նշանակել է ընդհանրապես կառուցող, մշակող²⁹⁸: Մեր կարծիքով, ճիշտ է Բ. Հարությունյանը²⁹⁹

²⁹⁸ Տե՛ս Խ. Սամոելյան, նշվ. աշխ., էջ 955:

²⁹⁹ Տե՛ս Բ. Арутюнян, Социально-экономическое положение крестьян в Армении XII в. по «Судебнику» Мхитара Гоша, էջ 51:

և ընդհանրապես մեր պատմագիտության մեջ ընդունված այն կարծիքը, որը «չինական» բառն առաջացած է համարում «չէն» — գյուղ արմատից: Այստեղից էլ չինական նշանակել է «չէն»-ի բնակիչ, այնպես, ինչպես գյուղի բնակիչը կոչվել է գեղջուկ: Քանի որ «չէն» և «գիւղ» տերմինները համազոր նշանակություն են ունեցել, չինականն էլ գործածվել է գյուղի բնակչի, գյուղացու առումով:

Շինականները համարվում էին ճնշվող խավ և զրկված էին իշխող դասերի իրավունքներից ու արտոնություններից: Նրանք, ինչպես նաև շահագործվող մյուս սոցիալական շերտերը, «անազատ» էին կոչվում, ի հակադիր իշխող խավերի, որոնք «ազատ» էին համարվում: Շինականների այս անազատությունը հարաբերական իմաստով պետք է հասկանալ: Դա նշանակում է, որ նրանք շահագործող դասակարգի նման ազատ չէին ֆիզիկական հարկադրական աշխատանքից ու հարկեր վճարելուց և չէին օգտվում այդ դասերին հատուկ արտոնություններից ու իրավունքներից: Սակայն դրանից չի հետևում, թե նրան զրկված էին ամեն մի իրավունքից և հավասարեցված էին ճորտերին³⁰⁰:

Շինականների սոցիալական և իրավական դրության ուսումնասիրությունը բավական ղժվար հարց է: Պատմիչների մոտ այդ առթիվ տեղեկություններն այնքան աղոտ ու կցկտուր են, որ հնարավոր չէ դրանց հիման վրա որևէ եզրակացություն գալ: Որոշ նյութ կա վիմական արձանագրություններում ու վավերագրերում:

Շինականների մասնավորապես իրավական դրությունն ավելի լավ արտացոլվել է Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքում: Ճիշտ է, այդ Դատաստանագրքերը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանից ավելի քան մեկ դար ուշ է հանդես եկել, սակայն կազմվել և իրավական նորմերի է վերածել գոյություն ունեցող սովորույթային

³⁰⁰ Խ. Սամոելյանն իր վերոհիշյալ աշխատության մեջ (էջ 249–259), աշխատում է ցույց տալ, որ միջնադարյան Հայաստանում չինական է կոչվել ճորտային պտության մեջ գտնվող գյուղացին, այսինքն նա հավասարության նշան է դնում ճորտի և չինականի միջև: Նրա այս սխալ տեսակետն իրավացի քննադատել է Բ. Հարությունյանն իր վերը հիշատակած հոդվածում, ուստի կրկնությունից խուսափելու նպատակով ավելորդ ենք համարում այստեղ քննության անել այն:

իրավունքի հիման վրա, որը ձևավորվում է դարերի ընթացքում: Հետևաբար, Գոշի Դատաստանագիրքի մեջ արտացոլվել են նաև Հայաստանի 9-11-րդ դդ. սովորույթային իրավունքն ու սոցիալական հարաբերությունները: Էլ չեմ խոսում այն մասին, որ ինչպես մասնագիտական ուսումնասիրություններն են ցույց տալիս, Դատաստանագրքի որոշ հոդվածներ, (Թագավորի մասին եղած հոդվածները) կազմվել են զուտ Բագրատունյաց ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցող իրավական նորմաների հիման վրա: Ինչ խոսք, որ Դատաստանագիրքը հիմք է հանդիսանալու ոչ միայն 12-րդ դ., այլև որոշ վերապահումներով հանդերձ նաև 9-11-րդ դդ. իրավասոցիալական հարաբերությունները լուսաբանելու համար:

Մենք արդեն տեսանք (երկրորդ գլխում), որ աշխարհիկ ու եկեղեցական խոշոր հողատիրություն անը կատարվում էր գերազանցապես գյուղական համայնքի հաշվին: Իշխանները և վանքերն իրենց վարելահողերն ու այգիները մեծացնում էին գյուղական համայնական հողերի հաշվին: Նրանք Բագրատունյաց էպոխայում համայնքում ստորիճանաբար դերիշխանություն ձեռք բերեցին և այն իրենց տնտեսական և քաղաքական իշխանությունը ենթարկեցին: Դրա հետևանքով գյուղական համայնական կարգը չքայքայվեց:

Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի երկրորդ մասի ՃԶ՝ «Յաղագս դատաստանաց գեղից նորազապէս շինողաց» հոդվածը հետևյալ կարգն է սահմանում: Նոր գյուղեր հիմնելու դեպքում նրա հողի ու ջրի բաժանումն օրինական չէ, եթե չի հավաքվում բավարար քանակով բնակչություն: Սակայն, երբ քանդված գյուղն է վերականգնվում և ամեն մեկը ճանաչում է իր հին սահմանը, յուրաքանչյուրը պարտավոր է զբաղեցնել իր հողաբաժինը, ըստ հին սահմանի: Իսկ եթե ավերվելուց հետո երկար ժամանակ է անցել, փոխվել է տիրապետությունը և սահմանները մոռացվել են, պետք է նոր բաժանում կատարել, բոլորին հավասար ընդունելով, սակայն նախ եկեղեցու բաժինն առանձնացնել և մնացածից մի բաժին ավելի տալ գեղջավազին, որովհետև նա ուրիշների համար հող է տանում: Այս հոդվածից երևում է, որ հողի համայնական բաժանումը դեռևս գոյություն ուներ և այդ սկզբունքը թեև

մասնակի դեպքերում, բայց և այնպես այնքան ամուր էր պաշտպանվում, որ եթե համայնքի անդամների մի զգալի մասը չէր հավաքվում, հողի կամ ջրի բաժանումն օրինական չէր համարվում: Ուշագրավ է, որ հողվածի վերջին մասում պահանջվում է հողերի նոր բաժանման ժամանակ համայնքի բոլոր անդամներին հավասար բաժին տալ: Հողվածի երկրորդ մասի այդ պահանջը համայնքի անդամների հողային իրավահավասարությունը պահպանելու նպատակ ունի: Սակայն մեզ մոտ Դատաստանագրքի հանդես գալուց դեռ դարեր առաջ այդ սկզբունքը խախտվել էր և համայնքները շերտավորվել էին: Գոշի այդ հոդվածը վերաբերվում էր միայն նոր գյուղեր հիմնելու կամ հները վերականգնելու մասնավոր դեպքերին: Նույն հոդվածի վերջին մասի մի վկայությունից պարզ երևում է, որ համայնքը ոչ միայն շերտավորվել, այլև արդեն Յեռոզալների գերիշխանություն տակ էր անցել. «Իսկ թէ բազմաժամանակեայ իցէ եւ անգիտելի, եւ տէրութեան փոփոխումն եղեալ, նորոգ արասցեն բաժանումն հաւասարադատութեամբ, նախ եկեղեցւոյն եւ ապա այլոցն մասն աւելի տալով որ գլխաւորն իցէ գեղջն վասն հողայոյ զայլս»³⁰¹: Այստեղ «Եւ տէրութեան փոփոխումն եղեալ» դարձվածքը պետք է հասկանալ այն իմաստով, որ գյուղը մի կալվածատիրոջ իշխանությունից մյուսի տիրապետության տակ է անցել:

Մխիթար Գոշը Դատաստանագրքի երկրորդ մասի Ժ հոդվածով համայնքին իրավունք է վերապահում իր սահմաններում գտնվող անտառի հատապտուղը հավաքել, իսկ եթե հավաքողը գյուղական համայնքի անդամ չէ, սովյալ համայնքի շինականներն իրավունք ունեն պահանջելու հավաքածի մեկ տասերորդ մասը: Ըստ այդ հոդվածի նույն կերպ պետք է մոտենալ նաև որսի, շինափայտի, արոտավայրի, խոտհարքի և վարելահողերի նկատմամբ: Այս հոդվածից նմանապես երևում է, որ գյուղական համայնական կազմակերպությունը դեռևս ամուր էր: Այս դեպքում ևս ինչպես երևում է, համայնքն այս կամ այն չափով ենթարկված էր իշխանների տիրապետությանը, որովհետև ձյուլթի,

³⁰¹ Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք, էջ 415:

խնկի, բժշկական խոտերի և նմանօրինակ այլ նյութերի վաճառքից ստացված եկամուտի մեկ տասերորդ մասը պետք է արվեր նրանց:

Հայտնի է, որ Համայնքի կարևոր առանձնահատկություններից մեկն էլ իր անդամների իրավունքները պահպանելու, նրանց տնտեսական օժանդակություն ցույց տալու և քայքայումից փրկելու սկզբունքն էր: Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքում կան հոգվածներ, որոնք նվիրված են իր աղքատացած «եղբորը» փրկելու Համար բարեկամի պարտավորություններին: Դատաստանագրքի երկրորդ մասի ԺԲ հոգվածում ասվում է, որ եթե մեկն աղքատության պատճառով վաճառում է իր հողաբաժինը, ապա նրա մերձավորները պետք է չեղարկեն այդ վաճառքը և իրավունք ունեն հետ այն վերադարձնելու վաճառման ժամանակվանից մինչև յոթ տարի անցնելը: Եթե վաճառողը մերձավոր մարդ չունի, բայց հետագայում բավական միջոցներ է կուտակում, կարող է նույն արժեքով հողաբաժինը հետ գնել: Երկրորդ մասի ՄԳ հոգվածով նույն կերպ քաղաքում վաճառված տան Համար հետ գնելու ժամանակ է սահմանվում մեկ տարի: Գյուղի տան Համար ժամանակ չի սահմանվում, իսկ Հաջորդ հոգվածով վաճառված ջրաղացի Համար սահմանվում է մեկ տարի:

Ինչպես տեսնում ենք, քաղաքում վաճառվող դուլքի Համար ավելի կարճ ժամանակ է սահմանվում, քան գյուղում: Անշուշտ, դա կապված էր քաղաքներում առևտրի ու դրամական տնտեսության զարգացման հետ և կարճ ժամանակ սահմանելն ունեի առևտրին չխոչընդոտելու, այն ավելի դյուրին դարձնելու նպատակ:

Այս հոգվածներից միաժամանակ երևում է, որ Համայնքն արդեն շերտավորման էր ենթարկվել, որի հետևանքով նրա անդամների մի մասն աղքատանում և քայքայվում էր:

Դատաստանագրքի երկրորդ մասի ՃԷ հոգվածով Գոշը դյուղական հողը վաճառելու արգելքներ է սահմանել: Եթե Հայրն է վաճառում, անհրաժեշտ է հողի ժառանգորդների՝ որդիների, դուստրերի և եղբայրների Համաձայնությունը, իսկ եթե վերջիններս չեն Համաձայնվում, երբ ցանկանան կարող են վաճառված

հողը հետ պահանջել գնողից: Նույն ձևով էլ, եթե որդին է վաճառքը կատարում, պետք է հոր և քույրերի Համաձայնությունը լինի: Այս հոգվածից, ինչպես Բ. Հարությունյանն է ցույց տալիս³⁰², երևում է դեռևս պահպանվող նահապետական տնային Համայնքի կամ գերդաստանի ամբողջությունը:

Գյուղացու իրավասոցիալական դրությունն պարզաբանման Համար հիմնական հարցը այդ նրա հողին ամբացած լինելն է: Այս խնդրին է նվիրված Գոշի Դատաստանագրքի երկրորդ մասի Գ հոգվածը («Յաղազս դատաստանաց շինականաց»): Այնտեղ ասվում էր, որ մարդը բնականից ազատ է ստեղծվել, տերերին ծառայելն առաջացել է հողի ու ջրի պատճառով: Լավ է այն դատը, որ թողնի մարդուն ուր ուզում է ապրի, իսկ եթե տերերից որևէ մեկը դա չհանդուրժի և հեռացողին ստիպել կրկին վերադառնալ, ապա հոր մահվանից հետո նրա որդիները, որոնք ծնվել են ոչ այդ վայրում, ազատ են: Այս հոգվածի հիման վրա պատմաբանների մի մասը (Ս. Սամուելյան³⁰³, Ս. Երեմյան³⁰⁴) գտնում է, որ 12-րդ դ. դյուղացին արդեն իրավաբանորեն ամբացված էր հողին: Բ. Հարությունյանը, հենվելով Գոշի Դատաստանագրքի հրատարակիչ Վ. Բաստամյանի բերած ձեռագրերի տարբերակներից և Մատենադարանում պահվող Դատաստանագրքի 36 ձեռագրերի վրա, ցույց է տալիս, որ այդ հոգվածի վերջին մասը պետք է հակառակ իմաստով Հասկանալ: Սակայն ենթադրելով, որ հոգվածի վերջին տարբերակները կարող է հետագայում ավելացված լինել Հավանական է Համարում, որ շինականների ճորտացումը կատարվել է երկրի տնտեսապես ավելի հասունացած, Վրաստանին մերձավոր շրջաններում միայն, որտեղ զարգացած էր կուռային

³⁰² Տե՛ս Բ. Մ. Арутюнян, Социально-экономическое положение крестьян в Армении XII в. по «Судебнику» Мхитаря Гоша, էջ 53:

³⁰³ Տե՛ս Ս. Սամուելյան, նշվ. աշխ., էջ 258-259:

³⁰⁴ Տե՛ս Ս. Еремян, Опыт периодизации истории Армении эпохи феодализма, «Вопросы истории», 1951, № 7, էջ 63:

տնտեսությունը, իսկ հարավային Հայաստանում ճորտացումը թույլ է արտահայտվել³⁰⁵:

Մեզ թվում է, որ հարցի իրավական կողմից անկախ, պահպանված տեղեկություններից երևում է, որ Հայաստանում փաստորեն շինականն ամրացված է եղել հողին: Ինչպես տեսանք վիճակն արձանագրություններից ու վավերագրերից, մեզ հետաքրքրող շրջանում, ինչպես և հետագայում, գյուղերն օտարվել են իրենց բնակչությունը և արտագրության մյուս միջոցներով ու գյուղացին չի առանձնացվել իրեն պատկանող հողամասից: Արեվելքում՝ այդ թվում նաև միջնադարյան Հայաստանում համայնական կարգերն ամուր են պահպանվել և համայնքի անդամ շինականն իր հողաբաժինը թողնելու անհրաժեշտություն չի զգացել: Նա շահագրգռված չէր իր հողամասը թողնելու մեջ, որովհետև համայնքը պահպանում էր նրա իրավունքները և տնտեսական օժանդակություն էր ցույց տալիս: Այնպես որ շինականը եթե ոչ իրավաբանորեն, ապա փաստորեն ամրացած է եղել իր հողաբաժինն, այգուն, բանջարանոցին ու համայնքին: Դրանից, իհարկե, չպետք է հետևեցնել, թե համայնական գյուղացին իսպառ զրկվել էր ամեն մի իրավունքից ու ազատությունից և լրիվ ճորտացվել էր: Համայնք-գյուղը 9-11-րդ դդ. կորցրել էր իր նախկին ազատությունների մեծ մասը և անցել էր իշխանների կամ եկեղեցու տիրապետության տակ, սակայն, դեռևս ճորտական վիճակի մեջ չէր ընկել:

Այս ժամանակաշրջանում ուժեղանում է համայնքի ներքին շերտավորումը, որի հետևանքով նրա հարստացող մասն իր ունեցվածքով ու ղիրքով ավելի է անջատվում համայնքի մյուս անդամներից:

Համայնքը սովորաբար ունենում էր իր ընտրովի առաջնորդը, որը հետևում ու վարում էր նրա ներքին գործերը: Խոշոր հողատիրության զարգացման ընթացքում համայնքն ընկնում է Ֆեոդալի գերիշխանության տակ, որը, սակայն, ոչ միայն չի ոչնչացնում

համայնքի վարչական-տնտեսական կազմակերպությունը, այլև այն պահպանում ու հարմարեցնում է իր կալվածատիրական շահերին: Համայնքի առաջնորդ գեղջավազը կամ տանուտիրը, որը մինչ այդ կազմակերպում էր գյուղի համար անհրաժեշտ ընդհանուր աշխատանքները (ճանապարհաշինություն, առուներ անցկացնել և այլն), լուծում նրա առանձին անդամների միջև վիճելի հարցերը և ընդհանրապես հետևում ամբողջ համայնքի ներքին կարգուկանոնին, այժմ աստիճանաբար վեր է ածվում նաև իշխանի գործակալի՝ տվյալ համայնքի սահմանում: Ահա մի վկայություն տանուտիրների կատարած ֆունկցիաներից մեկի մասին: Դավիթ Ալավկա Որդու դատաստանագրքի ԽԲ կանոնում կարդում ենք. «այլ թէ վարձկան ոք լինի և ասիցեն ցտանուաէրն. թէ առաքեայ զիս և կամ տուր ինձ գործ զի արարից»³⁰⁶:

Այս կանոնից պարզ երևում է, որ տանուտիրներն են աշխատանքի պահանջ ունեցող մարդկանց համապատասխան գործի նշանակել: Նրանք հետևել են նաև աշխատանքի որակին, օգնել կալվածատիրոջը՝ հավաքելու հարկերը և այլն: Նրանք օգտվելով իրենց իրավունքներից ու ֆեոդալի հովանավորությունից՝ ավելի են հարստանում համայնքի մյուս անդամների շահագործման միջոցով: Ստեփանոս Օրբելյանը 895 թ. Տաթևի եպիսկոպոս ընտրված Հովհաննեսի մանկության մասին խոսելիս հայտնում է, որ նրա աղքատ հայրը կնոջ մահից հետո ամուսնացել էր մի այրու հետ, որը «պահէր զերամս ընտանի թուչնոց տեսն գեղջն»³⁰⁷: Ինչպես տեսնում ենք, գյուղի ավազը կամ տանուտիրն ուներ թռչունների երամ (որպիսի հարստություն հավանաբար չունեին համայնքի մյուս անդամները կամ նրանց մեծ մասը), որը պահելու համար հատուկ մարդիկ էին պահում, այլ խոսքով ասած՝ շահագործում համայնքի մյուս անդամներին:

Եթե տանուտիրները համայնքի ընտրովի առաջնորդներն էին և համայնքի ներքին գործերը վարելով կալվածատիրոջ համար վարչական աշխատողի դեր էին կատարում, ապա ձեռնավորները

³⁰⁵ Տևս Բ. Մ. Арутюнян, Социально-экономическое положение крестьян в Армении XII в. по «Судебнику» Мхитаря Гоша, էջ 53-55:

³⁰⁶ Մատենադարան, ձեռ. № 839, էջ 57ա:

³⁰⁷ Մատենադարան, Օրբելյան, էջ 221:

միայն ու միայն ֆեոդալի գործակալներ էին: Մեծ մասամբ նրանք էին կալվածատիրոջ անձնական տնտեսության մեջ կազմակերպում ու ղեկավարում աշխատանքը, հետևում տիրոջ հանդեպ շինականների ունեցած պարտավորությունների կատարմանը: Ձեռնավոր բառն առաջին անգամ օգտագործվել է 906 թ. Տաթևի նոր սահմանները հաստատելու առթիվ կազմած արձանագրությունում³⁰⁸, ապա 11-րդ դ. մի արձանագրություն մեջ³⁰⁹ և նույն իմաստով ավելի հաճախ օգտագործվել է 13–14-րդ դդ. վավերագրերում:

Ձեռնավորների հիմնական պարտականությունը հարկերի հավաքումն է եղել: Նրանց այս կարևոր ֆունկցիան ավելի ցցուն հանդես է դալիս 13–14-րդ դդ.: Ամբերդի անթվական մի արձանագրություն մեջ կարդում ենք. «Ողորմութեամբ Աստուծոյ ես Մխիթար ձեռնաւորս թողի տանն կէս կապիճ հաց եւ տարին հակ ձեռնաւորին յիշատակ մեզ եւ յարեւշատութիւն պարոնացն թէ ոք ի մերոց»³¹⁰: Պարոն բառի հիշատակությունից ելնելով ենթադրելի է, որ այս արձանագրությունը պատկանում է 13-րդ դ.: Վկայությունից նախ երևում է, որ ձեռնավորները հարկ են գանձել նաև իրենց օգտին և օգտվել են բավական մեծ իրավունքներից, քանի որ կարողացել են ինքնակամ հարկային որոշ զիջումներ կատարել:

Ձեռնավորների հարկահանության ֆունկցիան և իրավունքները պարզորոշ երևում են նաև Օշականի 1288 թ. արձանագրությունից, ուր ասվում է. «ի պարոնութեանն Սահմաղինին եւ իւր որդւոցն Ամիրբէկին Հազարբէկին, ես Գէշմարգս էի ամիրայ եւ Հաւիկս ձեռնաւոր, թողաք զՍուրբ Կարապետին այդեացն զՅաւշականու, զՄիրինու, զձեռնաւորին զհարկն զինչ որ կայր, վասն փրկութեան հոգոց մերոց եւ յարեւշատութեան Պարոնացն»³¹¹:

Ինչպես տանուտերները, այնպես էլ ձեռնավորներն ունեցել են բավականաչափ իրավունքներ ու արտոնություններ: Եկեղեցու առաջնորդների ընտրությունների, հողերի նվիրման կամ փոխանակման ժամանակ դրանք հաստատող վկաների թվում խոշոր ֆեոդալների ու ազատների հետ հանդես են եկել նաև տանուտերներն ու ձեռնավորները:

Բերենք համապատասխան վկայություններ: Սյունիքի եպիսկոպոս Սողոմոնի մահից հետո (895 թ.) «ժողովեալ տէրանցն Սիւնեաց և ամենայն ազատաց նոցա, և վանաց երիցունք աշխարհիս, նա և աւազ տանուտեարք... առնեն ընտրութիւն նորոգ հայրապետի»³¹²: Տաթևի տիրույթների սահմանները հաստատող Հայաստանի նշանավոր մարդկանց անունները նշելուց հետո Ստեփանոս Օրբելյանն ավելացնում է. «այլ եպիսկոպոսաց և քահանայից և ազատաց և տանուտեարաց արարաք զայս գիր պայմանի հաստատուն և անխախտ»³¹³: Ապա գրում է. «Եթէ ոք ընդ հակառակս ելանէ ի մերոց կամ յօտարաց, յաւազաց կամ ի ձեռնաւորաց և ի խոտակաղարաց կամ ի տանուտէրաց, ի սուրբ Երրորդութեանէն որոշեալ լիցի»³¹⁴:

Ուշագրավ է, որ վանքի տիրույթների սահմանների հակառակորդների թվում հանդես են գալիս ոչ միայն համայնքի առաջնորդ տանուտերները, այլ նաև վանքի տիրույթներին սահմանակից համայնական գյուղերը. «և մի ոք իշխեսցէ այսմ հակառակել մի Բաղացիք և մի Որոտնեցիք և մի Վաղանդացիք, մի Շնհէրացիք և մի Նորեցիք»³¹⁵:

Վավերագրերի վերջում նվիրատվությանը հավանական հակառակորդ համարվողների թվում հաճախ կարելի է հանդիպել ձեռնավորների հիշատակությանը³¹⁶:

Տանուտերերը և ձեռնավորները, ինչպես երևում է բերված փաստերից, ոչ միայն պաշտոնական դեպքերում հանդես էին գա-

³⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 233:

³⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 327:

³¹⁰ Օգտվում ենք Կ. Դափաղարյանի Արձանագրությունների ժողովածու ձեռագիր աշխատությունից:

³¹¹ Դ Ալիշան, Այրարատ, Վեմեսիկ, 1890, էջ 190:

³¹² Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 222:

³¹³ Նույն տեղում, էջ 231:

³¹⁴ Նույն տեղում, էջ 233:

³¹⁵ Նույն տեղում, էջ 232–233:

³¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 327, 362, 367:

լիս իշխող դասերի հետ ու հիշատակվում ազատներից անմիջապես հետո, այլև նպաստավոր պայմաններում, հավանաբար, նվիրվող հողամասի կամ այգու նկատմամբ իրավունքներ են բանեցնում, ուստի նվիրաբերությունը խախտողներին նդովելիս հիշատակվում են նաև նրանք:

Այսպիսով, տանուտերերը և ձեռնավորները բավականաչափ իրավունքներ ունեցող շահադործող սոցիալական խումբ էին և իրենց սոցիալ-տնտեսական դրուժյամբ ընդհուպ մոտենում էին մանր ազնվականության դասին: Նրանց մեջ առավել հարստացողներն ու ավելի մեծ կշիռ ձեռք բերողներն աստիճանաբար ընկնում էին մանր ազնվականության դասի մեջ և դրանով իսկ համարում նրա շարքերը:

Եթե համայնքի շերտավորման հետևանքով նրա առաջնորդներն ու շինականների մի մասն աստիճանաբար հարստանում և սկսում են շահագործել մյուսներին, ապա համայնքի անդամների մի մասը զենալով աղքատացման և նույնիսկ ունեզրկման է ենթարկվում:

Աղբյուրներում, մասնավորապես Գոշի Դատաստանագրքում այս կամ այն առիթով հիշատակվում և որոշ հողվածներ են նվիրվում վարձով աշխատող մարդկանց՝ վարձկաններին: Նրանք բոլոր վկայություններում հանդիսանում են աղքատ, ընչազուրկ, սևագործ աշխատողներ: Այսպես օրինակ, Գոշի Դատաստանագրքի երկրորդ մասի 29 հողվածի երկրորդ մասում կարդում ենք. «Յայտ է զի յաղազս աղքատութեան եղեւ վարձկան եւ աւուրն պիտոյից. զի թէ ոչ հատուցէ յաւուր գործոյն, դատաստանաւ է աւելի քան որ վարձն իցէ հատուցանել»³¹⁷:

Վարձկաններին է նվիրված նաև ԺԳ հողվածը, որի առաջին մասում ասվում է. «Այլ թէ վարձկան ոք լինի եւ ասիցէ ցտանուտէր տանն թէ՛ առաքեա զիս եւ կամ տուր ինձ գործ զի արարից, իսկ նա յառաջապատրաստ ծանուցանէ նմա գործայթ վնասուն եւ վարձկանն առ կարիս հարկի իւրոյ յանձն առնուցու, եւ սա կրկին զանպարտութեան բանն ասիցէ նմա, եւ անդ պատահի

վարձկանին մահ, անպարտ է»³¹⁸: Այս հողվածից ևս երևում է, որ վարձկանությունը քայքայման ու ծայրահեղ աղքատացման հետևանքով էր առաջանում:

Այժմ տեսնենք, թե ո՞րն էր վարձկանության առաջացման աղբյուրը: 10–11-րդ դդ., ինչպես ասացինք, դյուղական համայնքը բավականաչափ շերտավորել էր: Համայնքի ներսում առաջ էին եկել հարուստ դյուղացիներ, որոնք յուրացրել էին համայնական հողերի զգալի մասը և դարձել ժառանգական սեփականություն:

Տնտեսապես թույլ ոչ սակավ դյուղացիներ այս կամ այն պատճառով իրենց հողաբաժինը սեփական ուժերով մշակելու կարողությունից զրկված լինելով հարկադրված էին վաճառել կամ թողնել այն: Այդպիսի հողամասն անցնում էր տնտեսապես ավելի ուժեղ հարևանի ձեռքը: Հողաբաժնից զրկված դյուղացին դառնում էր վարձու աշխատող: Ուրեմն, վարձկանները հիմնականում առաջանում էին ունեզուրկ շինականներից, իսկ շինականների հողազրկումը տեղի էր ունենում համայնքի ներքին շերտավորման և, հատկապես, ֆեոդալական խոշոր հողատիրության զարգացման հետևանքով: Շինականների շերտավորումն ու հողազրկումն այս օրինաչափ եղանակից բացի կատարվում էր նաև այլ միջոցներով:

Պատերազմները (հատկապես Ատրպատականի էմիրության դեմ մղված) քայքայում էին երկիրը: Բնակչությունը դրա հետևանքով զրկվում էր ունեցվածքից և հաճախ թողնում էր իր բնակավայրն ու տեղափոխվում այլ վայր: Անգամ չտեղափոխվելու պարագայում, միևնույնն է, այն զբաղվում էր վարձկանությամբ, որովհետև զրկվում էր սեփական տնտեսություն վարելու ամեն մի միջոցից: Այս եղանակը, իհարկե, տարածված երևույթ էր և վարձկանության առաջացման աննշան աղբյուր էր: Գյուղատեր-

³¹⁷ Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք, էջ 395:

³¹⁸ Նույն տեղում, էջ 421: Գոշի Դատաստանագրքի հրատարակիչ Վ. Բաստանյանը հենվելով այս հողվածի երկրորդ մասում «կանոնական» բառի հիշատակության վրա, գրում է. «Հեղինակի այս խոսքերից այնպես է երևում, որ հողվածի սկիզբը համաձայն է ուրիշ աղբյուրից և իբր թե եկեղեցական կանոնից, բայց մենք չկարողացանք գտնել թե ո՞րտեղից» (նույն էջ, ծանոթ. 941): Մենք ճշտեցինք, որ Գոշը այս հողվածը գրեթե բառացիորեն վերցված է Դավիթ Ավվա Ռոդո կանոնգրքից) տնն Մատենադարան, ձեռ. № 5607, էջ 205բ), որը, ինչպես հայտնի է, կազմվել է 12-րդ դ. սկզբներին, ուստի ընդհուպ վերաբերվում է մեզ հետաքրքրող շրջանին:

տեսութեան մեջ վարձու աշխատանքի դերն այնքան էլ մեծ չէր և աշխատանքների փոքրագույն մասն էր միայն վարձկանների միջոցով կատարվում:

Վերջիններս իրավական տեսակետից թեև ազատ էին, սակայն այն աստիճան աղքատութեան ու կարիքի մեջ էին, որ այդ ազատութեանը սոսկ ձևական բնույթ էր կրում: Վարձու աշխատանքը դեռևս սերտորեն կապված էր ֆեոդալական արտադրական եղանակի հետ:

Ծառաները (իգական սեռի նկատմամբ օգտագործվում էր աղախին տերմինը) ամենաշահագործվող ու իրավագուրկ սոցիալական շերտն էին: Խ. Սամուելյանը ծառաներին համարում է ֆեոդալի տանը ծառայող տնային ստրուկներ³¹⁹: Ծառաների իրավական դրուժյան ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նրանք իրոք ստրուկի վիճակում էին և ի տարբերություն շինականների ու սոցիալական մյուս շերտերի՝ առանձնապես պատկանում էին տիրոջը: Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի երկրորդ մասի Լ հոդվածի համաձայն, եթե տերն իր ծառայի ատամը շարդում է կամ աչքն է հանում ու կուրացնում՝ որպես տուգանք պարտավոր է նրան ազատ արձակել³²⁰: Շինականի վնասվելու դեպքում տերը պարտավոր էր վճարել նրա աշխատանքի ու բուժման համար (իննեորդ մաս, հոդված ԺԴ): Աշխարհական օրենքի ԻԷ հոդվածի համաձայն, եթե տիրոջ փայտի հարվածից մեկ կամ երկու օր հետո ծառան մահանում է, ապա տերը քրեական պատասխանատվության չէր ենթարկվում, այլ եկեղեցում ապաշխարում էր: Եթե նման բան կատարվում էր շինական հանդեպ, ապա տերը պարտավոր էր նրա արյան գինը վճարել մահացողի որդիներին կամ ազգականին: Երկրորդ մասի ԼԱ հոդվածի համաձայն եթե ցուլը հարվածում և սպանում է ծառային, ապա ցուլի տիրոջից դրամական հատուցում է ստանում ծառայի տերը: Այլ խոս-

³¹⁹ Տե՛ս Խ. Սամուելյան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 302-304:

³²⁰ Տե՛ս Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք, էջ 343: Այս հոդվածից միաժամանակ երևում է, որ ֆեոդալի համար այն աստիճան է շահավետ եղել ծառայի գրեթե ընդ աշխատանքը, որ նրան ազատելը տուգանք է համարվել:

քով՝ ծառայի սպանությունից դեպքում դրամական հատուցում էին ստանում ոչ թե նրա հարազատները, այլ՝ տերը:

Ծառան կարող էր տիրոջ մոտից ազատվել իր գնման համար ծախսած գումարի չափով տիրոջն օգուտ տալու դեպքում: Եթե նա կնոջ հետ էր անցել տիրոջ տրամադրությունից տակ, ապա կինն էլ էր ազատվում իր հետ, իսկ եթե ամուսնացել էր տիրոջ մոտ աշխատանքի անցնելուց հետո, ապա կինը և որդիները չէին ազատվում: Նրանք կարող էին ազատվել միայն համապատասխան փրկագին վճարելուց հետո³²¹: Այս և նախորդ հոդվածներից կարելի է եզրակացնել, որ ծառաներն իրենց իրավունքներով և սոցիալական դրուժյամբ պարզորոշ կերպով տարբերվում էին շինականներից, ինչպես նաև ճորտերից: Նրանք իսկական ստրուկի վիճակում էին, այն տարբերությամբ միայն, որ ամուսնանալու իրավունք ունեին և տնային ծառայությունից մեջ էին: Տերը նրանց հետ վարվում էր այնպես, ինչպես սովորաբար վարվում էին ստրուկի հետ:

Ծառաների առաջացման աղբյուրները երկուսն էին՝ պատերազմները և մարդկանց աղքատացումն ու իսպառ ունեզրկումը: Բավականաչափ փաստեր կան, որոնցից երևում է, թե ինչպես պատերազմի ժամանակ ձեռք բերած գերիներին դարձնում էին ծառաներ: Թովմա Արծրունին վկայում է, որ Աբուսեթի որդի Յուսուֆը «եւ զբնակիչս աշխարհին վարեաց ի գերութիւն, վաճառակուր առնել ի կողմանս Ասորոց և յամենայն սահմանս տէրութեանն Տաճկաց. և զկէս գերւոյն ընդ իւրեանց ունելով ի քաղաքն, լինել իւրեանց ջրկիրս և փայտակոտորս. և չարչարէին զնոսս ի գործս խիստ սաստկասառոյց ձմերանն դառնութեան»³²²: Բուղայի Դվին մտնելու առթիվ էլ գրում է. «Եւ եղև ի մտանելն նորա ի քաղաքն, ունելով ընդ իւր կապեալս բազումս և գերեալս որոց ոչ գոյր թիւգորս վաճառակուր արարեալ յօտար ազգս, վարել ի ծառայութիւն,

³²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 335-336:

³²² Թովմա Արծրունի, էջ 199-200:

գնալ Հեռանալ մերժել ի տան Հայրենի ժառանգութենէ իւրեանց»³²³:

Պատերազմի ժամանակ վերցրած գերիներին ստրկացնելն այնքան տարածված է եղել, որ Մխիթար Գոշը Հատուկ Հոգովածով (երկրորդ մաս, Հոգված ԻԲ «Յաղագս դատաստանաց այլազգի ծառայից, նմանապէս եւ աղախնաց») ³²⁴ կարգավորում է նրանց և տերերի Հարաբերութեան Հարցը: Դատաստանագրքում կան վկայութիւններ ծառաներ վաճառելու մասին, իսկ երկրորդ մասի ԻԱ Հոգվածում խոսվում է նյութական կարիքից զրոգված լինելու դեպքում իրենց դատերն աղախնութեան վաճառելու և Հետագայում նրան փրկելու միջոցների մասին ³²⁵: Դավիթ Ալավկա Որդին իր Դատաստանագրքի կանոններից մեկում խոսելով փախած գերիների և նրանց պատժի մասին՝ տարբերութիւն է գնում աղքատ և գերի ծառաների միջև. «բայց զանազանութիւն է աղքատաց և գերեաց քանզի աղքատք անկեալ են առաջի բռնաւորաց և Հարկահանաց» ³²⁶:

Նշանակում է, որ ռազմագերիներին՝ այդ թիվում գերված բնակչութեանը և տնտեսապէս քայքայված ու ամեն ինչից զրկված մարդկանց տնային ստրուկ էին դարձնում: Հավանական է, որ տնտեսապէս քայքայվող շինականների մի մասը վարձու աշխատանքով էր զբաղվում, իսկ մյուսն ուղղակի ծառաների էր վերածվում:

Պետք է ենթադրել, որ տնային այդ ստրուկները տիրոջ տանը միմիայն նեղ իմաստով ծառայի գեր չէին կատարում: Եթե այդպէս լինէր, ապա առանձին անհատներով Հարցը կլուծվեր և այդ եզակի դեպքերի Համար Հարկ չէր լինի ոչ ռազմագերիներին այն աստիճան ստրկացնելու, որ Մխիթար Գոշը նրանց Հատուկ Հոգված նվիրեր և ոչ էլ աղքատութեան Հետևանքով ծառաներ դառնալու ու նրանց վաճառելու մասին Հոգվածներ կզրկեին: Ծառաները Հատուկ սոցիալական շերտ էին, թեև նվազ տեսակարար

կշիռ ունեցող: Ծատ Հավանական է, որ նրանք Ֆեոդալի տանը ոչ միայն տնային ծառայողի, սպասավորի պարտականութիւններ էին կատարում, այլև Հանդիսանում էին արհեստավորներ, դերձակներ, անասնապահներ, այգեգործներ և այլն: Անհավանական է, որ, մանավանդ վանքապատկան խոշոր տնտեսութիւններում, գուցե նաև իշխանական կալվածքներում նրանց օգտագործեին որպէս աշխատող ուժ: Դա Հատուկ ուսումնասիրութեան Հարց է:

Այսպիսով մենք 9-11-րդ դդ. Հայաստանում անմիջական արտադրող դասակարգի այս խայտաբղետ շերտերին Համապատասխան տեսնում ենք աշխատանքի մի քանի ձևերի Համակցում: Գյուղատնտեսութեան և անասնապահութեան մեջ Հանդիպում ենք Համայնական կախյալ գյուղացու, մասամբ նաև ազատ Համայնականի, վարձու աշխատողի, կապալառուի և տնային ստրուկների աշխատանքին: Հիմնական աշխատանքները, սակայն, կատարվում էին Ֆեոդալի գերիշխանութեան տակ անցած կախյալ, աստիճանաբար ճորտացող Համայնականի (մասամբ նաև կիսանկախ գյուղացիների) միջոցով:

Անմիջական արտադրողների սոցիալական վիճակը, նրանց և Ֆեոդալ-իշխանների փոխհարաբերութիւնը լիովին պարզ կդառնա Ֆեոդալական ռենտայի ուսումնասիրութեան միջոցով:

2. Ֆեոդալական ռենտա

Անմիջական արտադրողի անվճար Հավելյալ աշխատանքը կամ դրա շնորհիվ արտադրված մթերքները, որոնք անցնում էին Հողատիրոջը, կոչվում էին Ֆեոդալական ռենտա:

Ռենտայի սկզբնական և ամենապարզ ձևի՝ աշխատավճար ռենտայի ժամանակ անմիջական արտադրողը շաբաթվա մի մասն աշխատում էր իր Հողամասում, իսկ մյուս օրերին մշակում կալվածատիրոջ Հողը կամ նրա տնտեսութեան մեջ այլ աշխատանքներ էր կատարում: Ռենտայի այս ձևի ժամանակ Հողատիրոջ կողմից ուրիշի Հավելյալ աշխատանքի յուրացումն ավելի ակնհայտ էր կատարվում, որովհետև անմիջական արտադրողի աշխատանքը

³²³ Նույն տեղում, էջ 276:
³²⁴ Մխիթար Գոշ, դատաստանագիրք, էջ 337:
³²⁵ Նույն տեղում, էջ 336:
³²⁶ Մատենադարան, ձեռ. № 839 ք, 61ա:

ժամանակի և տարածութեան տեսակետից իրարից անջատվում, բաժանվում է երկու մասի՝ տիրոջ և իր համար տարբեր հողամասերում կատարած աշխատանքի: Կոռային աշխատանքը սովորաբար հենվում էր արտադրողական ուժերի հետամնացութեան և աշխատանքի պարզունակ եղանակի վրա:

Արդյունավճար (բնամթերային) ռենտան ֆեոդալական հողային ռենտայի զարգացման հաջորդ, ավելի բարձր աստիճան էր և աշխատանքի արտադրողականութեան բարձրացման ավելի լայն հնարավորություններ էր ստեղծում:

Հողային ռենտայի այս ձևի ժամանակ անմիջական արտադրողն իր բանվորական օրվա տնօրինողն էր, թեև առաջվա նման այդ աշխատանքի ամբողջ հավելուրդային մասը հողի սեփականատիրոջ օգտին էր գնում: Հետևաբար, անմիջական արտադրողի աշխատանքը ժամանակի և տարածութեան տեսակետը շոշափելիորեն չէր անջատվում: Նա ձգտում էր հավելյալ աշխատաժամանակում ավելի շատ մթերքներ արտադրել, որպեսզի կալվածատիրոջը հարկեր մուծելուց հետո իրեն էլ որոշ «ավելցուկ» մնա: Այլ խոսքով՝ այս հարաբերության ժամանակ գյուղացու շահագրգռվածությունն աճում էր և դրա շնորհիվ բարձրանում աշխատանքի արտադրողականությունը: Այնուամենայնիվ, ռենտայի այս և նախորդ ձևի ժամանակ տնտեսությունը դանդաղ էր զարգանում: Այն գերազանցապես նատուրալ բնույթ էր կրում, որի հետևանքով էլ արտադրությունը գրեթե չէր ընդլայնվում:

Արդյունավճար ռենտային փոխարինում է դրամական ռենտան, որը ֆեոդալական ռենտայի վերջին ձևն է և իր բնույթով զգալի չափով տարբերվում է ռենտայի նախորդ երկու ձևերից: Դրամական ռենտայի առաջացումը կապված էր դրամաապրանքային տնտեսության զարգացման հետ, որը սկսում էր քայքայել կալվածքային տնտեսության նատուրալ հիմքերը: Աշխատանքի հասարակական բաժանման աճը, ներքին ու արտաքին առևտրի աշխուժացումը և արհեստագործության դրանցով պայմանավորված զարգացումն անհրաժեշտ էին դարձնում դրամական ռենտայի առաջացումը: Այս երևույթների զարգացման հետևանքով մեծանում ու բարդանում էին հողատիրոջ պահանջները, որի համար

նա կապվում էր շուկայի հետ և մշտապես դրամ ստանալու կարիք զգում: Կալվածատիրոջ դրամական այդ պահանջները բավարարելու համար անհրաժեշտ էր, որ գյուղացու արտադրած մթերքների մի մասը մշտապես փոխարինվի դրամի, այսինքն՝ արտադրվի որպես ապրանք: Ուրեմն դրամական ռենտայի զարգացման անհրաժեշտ պայման է շուկայի հետ գյուղատնտեսության կապվելը:

Դրամական ռենտան իր առաջացման ու զարգացման սկզբնական շրջանում ամբողջովին պատկանում էր ֆեոդալական հասարակարգին ու հակասութեան մեջ չէր նրա հետ: Սակայն հետագա զարգացման ընթացքում նպաստում էր ֆեոդալական հասարակարգի աստիճանական քայքայմանն ու նոր հարաբերությունների կազմավորմանը:

Ճիշտ չէր լինի ասել, որ ֆեոդալական ռենտայի որևէ ձևի առաջացումից հետո այն անընդհատ աճում, մեծ չափեր է ընդունում: Ինչպես հայտնի է, ֆեոդալական արտադրությունը հատուկ է ցածր ու հետամնաց տեխնիկան, տնտեսական կյանքում՝ դանդաղաշարժությունն ու պարզ վերարտադրությունը, իսկ այդպիսի պայմաններում սովորելովն ու ավանդույթը գերակշռող դեր էին կատարում: Գյուղացիության սկզբնական հարկադրումը, որը համեմատաբար մեղմ էր լինում, սովորութային իրավունքի հիման վրա ամրանալով ու օրինական դառնալով, որոշ իմաստով արգելակում է հարկերի հետագա ծանրացումը: Եթե կոռային աշխատանքի ժամանակ գյուղացուց պահանջվում էր շաբաթվա մեջ մեկ օր աշխատել ֆեոդալի տնտեսության մեջ, ապա այդ մեկ օրն ավանդաբար կրկնվելով անփոփոխ մեծություն էր դառնում ու ամրապնդվում սովորութային իրավունքով: Իմիջիայլոց, նաև համայնքի դերն այն է, որ գյուղացիության իրավունքների պահպանման գործում սովորութային իրավունքի հիման վրա պահպանում էր ֆեոդալական ճնշման սկզբնական ձևը և դրանով իսկ խանգարում, որ այդ շահագործումն աստիճանաբար ուժեղանա: Սակայն, սխալ կլիներ սովորութային իրավունքի կատարած դերի հիման վրա կարծել, թե ֆեոդալական հասարակության մեջ գյուղացիության շահագործումը չի ուժեղանում, այլ միշտ անփոփոխ էր մնում: Նախ, պետք է հաշվի առնել, որ այդ սովորությունները

ձևավորվում են հօգուտ շահագործող դասերի և ի վնաս անմիջական արտադրողների: Այդ պատճառով էլ իշխող խավերն աշխատում էին իբրև օրենք սրբագործել այն, ինչ գոյություն ունեցող ավանդույթի ու սովորույթի ձևով. երկրորդ, Ֆեոդալներին, այնուամենայնիվ, որոշ չափով հաջողվում էր գյուղացիության շահագործումն աստիճանաբար մեծացնել: Սակայն դա չէր գյուղացիության շահագործման ուժեղացման հիմնական եղանակը:

Փորձենք պարզաբանել Ֆեոդալական հողային ռենտայի և նրա տիրապետող ձևի հարցը 9–11-րդ դդ. Հայաստանում:

Մեր աղբյուրներում կան բավական փաստեր, որոնք դրական պատասխան են տալիս Հայաստանում ռենտայի առաջին ձևի՝ աշխատավճար ռենտայի գոյության խնդրին: Անիի վիմական արձանագրություններից մեկում, որը թվագրվում է 1057–1063-ով, կարդում ենք. «Կամ եղել իմ Բագրատայ, մագիստրոսիս եւ Արեւելից կատապանիս վիկացոյս, առնել ողորմութիւնս մայրաքաղաքիս Անույ, յորժամ առին զտանուտրութիւնս՝ Մխիթար իպատոսն, Կրտին որդին, եւ Գրեգոր Լապատակայ որդին... եւ ազատեցին զվեցկէ կոռ. եւ զսայլին եւ զկամին, եւ զանդարիսն»³²⁷:

Այս կարևոր վկայությունից, ինչպես արդեն նշել ենք, երևում է, որ կոռային աշխատանքը բազմազան բնույթ է կրել: Գյուղացին տիրոջ համար աշխատանքի է դուրս եկել իր սեփական գործիքներով ու քաշող ուժով: Նա երեք լուծ եզներով վարել է տիրոջ հողը՝ «վցկէ կոռ» (այս դեպքում, հավանաբար, մի քանի գյուղական տնտեսություններ միասին էին դուրս գալիս աշխատանքի, այլապես ամեն մի տնտեսություն չէր կարող երեք լուծ եզներ դուրս բերել), իր կամով ու քաշող ուժով կալսել տիրոջ կալը՝ «կամին կոռ» և ցորենն իր սայլով տեղափոխել տիրոջ ամբարը՝ «սայլին կոռ»:

Մրենի 999 թվակիր արձանագրության մեջ ասվում է. «Յանուն Աստուծոյ այս իմ հրամանք են Գագկա Շահիազնշահի ազատեալ եմ զՄրենոյ զկոռն, որ ի նախճաւանի էր զմարդոյ եւ զե-

զին»³²⁸: Այս արձանագրության համաձայն շինականը կոռ պետք է կատարեր իր սեփական աշխատուժով՝ «մարդոյ կոռ» և իր քաշող ուժով՝ «եզին կոռ»:

Սյունիքի եպիսկոպոս Սաղոմոնը 881 թ. գրած կտակի մեջ հայտնում է, որ «յառաջ ժամանակաց զԽոտոյ կոռավարն Տեառն Գէորգեայ սուրբ նշանին հոգեցատուր էր արարեալ, զինչ պատճառօք և էր՝ այլ յափշտակեալ էին»³²⁹:

«Կոռավար» կոչվում էր այն հողը, որը վարվում էր, գուցե նաև մշակվում, կոռային աշխատանքի միջոցով³³⁰: Այս տերմինը 12–13-րդ դդ. ավելի հաճախ է պատահում:

Սրանք են կոռի ու կոռային աշխատանքի մասին եղած փաստերը: Ուսումնասիրողների մի մասը (Ն. Ադոնց³³¹, Ի. Պետրուշևսկի³³²) գտնում են, որ մեր աղբյուրներում գործածվող «բեկար»-ը հենց կոռային աշխատանքն է, իսկ մյուս մասը (Հ. Մանանդյան³³³ և ուրիշներ), ընդհակառակը, այն սուրբի իմաստով են մեկնաբանում: Իմ կարծիքով ճիշտ են այն պատմաբանները, որոնք «բեկար»-ին կոռի իմաստ են վերագրում: Անհրաժեշտ է, սակայն, դրա հետ մեկտեղ նշել կոռի համեմատությունը բեկարի ունեցած որոշ յուրահատկությունը:

Բեկարն այնպիսի կոռային աշխատանք էր, որը չէր գործադրվում Ֆեոդալների անհատական տնտեսություններում: Պատահական է, որ աղբյուրներում չկան այդպիսի փաստեր և ոչ մի տեղ բեկարը չի տարբերակված այնպես, ինչպես կոռը (մարդի կոռ,

³²⁸ Ղևոնդ Ալիշան, Շիրակ, էջ 139:

³²⁹ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 215:

³³⁰ Հ. Մանանդյանը հավանական է համարում, որ կոռավար հողերն օտարվելու դեպքում օտարվում էին նաև կոռային աշխատանքները, այսինքն հողի հետ նրա նոր տերը ստանում էր նաև հողի մշակման պարտադիր ծրի աշխատանքները (տես Հ. Մանանդյան, Հայաստանի արքունի հարկերը մարզպանության շրջանում, «Տեղեկագիր», գիտության և արվեստի ինստիտուտի, Յերեվան, 1926, № 1, էջ 42–43):

³³¹ Տես Н. Адонц, նշվ. աշխ., էջ 484:

³³² Տես И. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв., Ленинград, 1949, էջ 284–289:

³³³ Տես Հ. Մանանդյան, Հայաստանի արքունի հարկերը մարզպանության շրջանում, էջ 32–37:

³²⁷ Կ. Բասմաջեան, նշվ. աշխ., էջ 35–36, № 23:

սայլի կողմ և այլն): Բեկար կոչվում էին միայն պետական ու հասարակական ընդհանուր բնույթի կոռային աշխատանքները: Այն կարող էր գործադրվել Խալիֆայության համար ու արաբների պահանջով ռազմական ճանապարհների, բերդերի, կամուրջների շինարարության կամ էլ տեղական ֆեոդալների պահանջով ջրանցքների, ամրոցների, վանքերի և նման տիպի այլ շինարարությունների ժամանակ: Բերենք ասվածը հավաստող մի վկայություն: «Ապա ոստիկան ոմն ի Հայս առաքեալ, որ Ալի արմանի անուանիւր՝ ըստ հրամանի ամիրապետին իշխան իշխանացս Հայոց զնա կացուցանէր (խոսքը Աշոտ Բագրատունուն 862 թ. իշխանաց իշխան դարձնելու մասին է — Վ. Բ.), բազում զգեստիւք և արքունական պատուով ճոխացուցեալ ի նա հաւատարմով զսակա Հայոց և զամենայն բեկար արքունի»³³⁴:

Սակը մեծ մասամբ հավաքական, ընդհանրապես հարկի իմաստ է ունեցել: Մասնավորապես այս կապակցության մեջ «սակա Հայոց» ասելով հասկացվել են Հայաստանից արքունիքի համար հավաքվող հարկերը: Հասկանալի է, որ բեկարն էլ Խալիֆայության համար կատարվող այդ ընդհանուր պարտադիր աշխատանքն է եղել: Հակառակ դեպքում բեկարը տուրքի իմաստով մեկնարանելու դեպքում, կստացվեր ոչնչով չհիմնավորված կրկնություն:

Սյունիքի Գրիգոր Սուփան իշխանը կոթ գյուղաքաղաքում եկեղեցի կառուցելու առթիվ գրում է. «զԱստուածածնի քահանայքն նախնեաց իմոց և այլ սպասաւորս բազումս ազատ արարի յարքունական ծանրութենէ և ի բեկարէ»³³⁵:

Այստեղ «արքունական ծանրություն» ասելով հասկացվել են արքունիքին տրվող հարկերը, իսկ բեկարը, ինչպես ճիշտ նկատել է Գ. Հովսեփյանը, արքունական հարկադիր ծառայությունն է եղել³³⁶: Գրիգոր Սուփան իշխանը քահանաներին ազատել է արքունական հարկերից և հարկադիր ծառայությունից: Ինչպես

տեսնում ենք, այս վկայությունում ևս բեկարը հարկադիր աշխատանքի իմաստ ունի, սակայն այն, քահանաների նկատմամբ փոխարինվել է հարկադիր ծառայությամբ:

Երբ Ատրպատականի էմիր Յուսուֆը երկրորդ անգամ է պահանջում նույն հարկերը, Հայաստանում որոշում են «տալ կրկին կամ երեքկին զսակ հարկին և զամենայն բեկարս արքունի և ոչ հարկանիլ ընդ միմեանս սրակոխ կոտորածիւ ի պատճառս քինախնդրութեան վրիժուց»³³⁷: Այս վկայությունում էլ սակը և բեկարը նույն ձևով են գործածված: Սակայն, եթե այստեղ բեկարն անգամ տուրքի իմաստով հասկանանք (որովհետև վկայությունում ասվում է «տալ»), ապա պետք է ընդունել, որ արաբներն ամենայն հավանականությամբ բեկարի փոխարեն համապատասխան չափի տուրք են գանձել: Ուշագրավ է, որ բեկարը մեկ անգամ օգտագործվել է Դվինի 645 թ. եկեղեցական ժողովի 8-րդ կանոնում «ազատ ի հարկէ և ի բեկարէ» ձևով, որից պարզ ու մեկին երևում է, որ այն տուրքի իմաստ չի ունեցել³³⁸:

Հայ ֆեոդալներն ընդհանուր առմամբ ճրի պարտադիր աշխատանքի շատ են դիմել, ինչն աղբյուրներում սակավ է արտացոլվել: Ուսումնասիրվող շրջանում կամուրջների, քաղաքի պարիսպների, ջրանցքների և, մանավանդ, վանքերի ծավալված շինարարությունը մեծ մասամբ կատարվում էր պարտադիր անվճար աշխատանքով: Այսպես օրինակ, հայտնի է, որ 895 թ. սկսվել և 906 թ. ավարտվել է Տաթևի մայր եկեղեցու և նրա օժանդակ շինությունների կառուցումը: Հարց է առաջանում, թե ինչպիսի աշխատող ուժով կառուցվեց վանքը: Ինչ խոսք, որ Սյունիքի գյուղացիության ճրի աշխատանքով: Նույն կերպ հոգևոր ու աշխարհիկ ֆեոդալներին ենթակա գյուղացիության ճրի աշխատանքով են այդ շրջանում կառուցվել վանքերի մեծ մասը: Հոգևորականությունը գյուղացիության կատարած այդ աշխատանքը համարել է սուրբ գործ, քանի որ նրանք «Աստու տուն» են կառուցել, զբա համար էլ երբեք այդ աշխատանքը բեկար չի անվանել, ինչպես կոչվել է Խալիֆայության համար կատարվող ընդհանուր ճրի

³³⁴ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 133:

³³⁵ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 178:

³³⁶ Գ. Հովսեփյան, Չագավանից ժողովը, Շողակաթ, Էջմիածնի հայագիտական ժողովածու, գիրք առաջին, Վաղարշապատ, 1913, էջ 36:

³³⁷ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 330:

³³⁸ Կանոնագիրք Հայոց, էջ 125:

աշխատանքը: Այդ է պատճառը, որ բեկարը ժամանակի աղբյուրներում հիշատակվում է միմիայն Խալիֆայուլթյան կապակցութեամբ և ոչ երբեք հայ Ֆեոդալների համար կամ նրանց ցանկութեամբ կատարվող շինարարական աշխատանքների վերաբերյալ:

Միջնադարյան Ֆեոդալական երկրներում սովորաբար կոռային պարտադիր աշխատանքի քանակական չափը ստույգ որոշված, իրավական տեսակետից օրինականացված է եղել: Տարբեր երկրներում Ֆեոդալական շահագործման աստիճանին համապատասխան այն տարբեր չափեր է ընդունել՝ տատանվելով շաբաթվա մեջ մեկից մինչև երեք օրվա սահմաններում: Հայաստանում կոռի տեղդութեան մասին ուղղակի փաստ չունենք, բացի Մխիթար Գոշի մի վկայությունից: Նա իր Դատաստանագրքի աշխարհական օրենքի Ա հոդվածում գրում է. «Այսպես եւ յաւուրս շաբաթու յօթնէ մին գործիցի իշխանին ու տէրունի. այլ աւելի աշխատելն զձեռամբ անկեալն անիրաւութիւն մեծ է»³³⁹: Սա նշանակում է, որ կոռային աշխատանքը Հայաստանում սահմանված է եղել շաբաթվա մեջ մեկ օր: Հավանաբար, իշխանները խախտում էին այդ ընդունված կարգը և ավել էին աշխատեցնում, քանի որ Մխիթար Գոշը հարկ է համարել հատուկ զգուշացնել ու արգելել նման դեպքերը:

Կոռի բովանդակութեան մասին նույնպես մանրամասն փաստեր չունենք: Սակայն պարզ է, որ շինականն աշխատում էր ամբողջ տարվա ընթացքում՝ հողի վարից սկսած մինչև բերքի կալուսումն ու նրա տեղափոխումը: Նա ոչ միայն անձամբ էր աշխատում, այլև օգտագործում էր իր քաշող ուժը և գյուղատնտեսական արտադրութեան մյուս միջոցները: Գոշը նույն այդ հոդվածում ասում է. «Զիոյ եւ ջորւոյ և իշոյ մի լիցի հարկ, զի նոքօք բազում անգամ ծառայէ զտէրունիսն»³⁴⁰: Այս ուշադրավ փաստից երևում է, որ կալվածատերը կոռային աշխատանքներում օգտագործում էր ոչ միայն շինականի լծկանը, այլ նաև ձին, ջորին և էջը՝ որպես փոխադրամիջոցներ:

Կալվածատերը հատուկ գործակալներ ուներ, որոնց կալվածքում հսկում էին կոռի կատարմանը. եկեղեցապատկան կալվածքներում, հավանաբար, նման դեր էին կատարում միջին դիրք գրավող հոգևորականները:

Գրդ դ. սկսած Հայաստանում խոշոր կալվածքային տնտեսութունների զարգացման շնորհիվ կոռը տարածվեց, քանի որ խոշոր կալվածքներում ավելի շատ էր նման աշխատանքի պահանջ զգացվում: Կոռը սովորաբար առաջանում և տարածվում էր հացահատիկային կուլտուրաների մշակման հիման վրա: Այդ տեսակետից պատահական չէ, որ կոռի մասին մեզ հասած փաստերը Հայաստանի հացահատիկային կուլտուրաներով զարգացած շրջաններին են վերաբերվում (Անի, Մրեն և այլն):

Աղբյուրների տվյալներից որոշակիորեն երևում է, որ արդյունավճար բենտան անհամեմատ ավելի լայն տարածում ու գործածություն է ունեցել: Անգամ սահմանված է եղել հատուկ կարգ՝ բենտայի այս ձևի զանձումն օրինական ճանապարհով իրագործելու համար:

Ըստ Մխիթար Գոշի հարկադրումը կատարվում էր հետևյալ կերպ: Երևականը պարտավոր էր որպես հարկ վճարել բերքի մեկ հինգերորդը, եթե մշակում էր արհեստականորեն ոռոգվող հողը, իսկ անջրգի հողերը մշակելու դեպքում՝ բերքի մեկ տասերորդը: Այդիներն ու բանջարանոցները հարկվում էին բերքի մեկ տասերորդով: Արոտից առանձին հարկ չէր վերցվում. որովհետև հարկվում էին այդ արոտավայրերում արածող անասունները: Եզների համար առանձին հարկ չէր պահանջվում, քանի որ արդեն հարկվել էր այն հողը, որի վրա նրանց աշխատեցնում էին: Ձին, ջորին, էջը, ինչպես տեսանք, արգատվում էին հարկադրանքից՝ տիրոջը բազմիցս ծառայելու համար: Դրա փոխարեն հարկադրվում էր կովը (մեկ լիտր յուղ), իսկ մանր եղջերավոր անասունները տասներորդում էին՝ տաս ոչխարից մեկն անցնում էր հողատիրոջը³⁴¹: Հավանաբար, իրական կյանքում էլ հարկադրումը հիմնականում

³³⁹ Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք, էջ 315:

³⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 316:

³⁴¹ Տես նույն տեղում, էջ 314-316:

այս ձևով էր կատարվում, որովհետև եղած կցկտուր փաստերը չեն հակասում սրան:

9–11-րդ դդ. Հայաստանում տարածված են եղել արքունի հարկ, արքունական չար, արքունի նեպակ, աշխարհական հարկ, շարիատ, թաստակ, պախտ-տանց, հաս, սակ, բաժ, բեկար, խալա, ծուծ, մրուր, կապիճ և պտուղ հարկերը:

Արքունի հարկ, արքունական չար և արքունի նեպակ հարկերի մասին եղած վկայությունների քննությունից և այդ տերմինների ծագումից ու լեզվական իմաստից՝ հետևում է, որ դրանց տարբեր տեսակի հարկեր համարելու չկա որևէ հիմնավոր պատճառ, ինչպես արվում է սովորաբար:

Նախ արքունի հարկի մասին: Այս հարկի մասին եղած վկայություններից (չատ է օգտագործվում Թովմա Արծրունին, ավելի սակավ Ստեփանոս Օրբելյանը և Հովհաննես Դրասխանակերտցին), պարզ երևում է, որ այդպես են կոչվել ընդհանրապես արաբական արքունիքի համար հավաքվող հարկերը: Այս տեսակետից պատահական չէ, որ արքունի հարկը հիշատակվում է գլխավորապես Խալիֆայության հետ առնչվող այս կամ այն խնդրի կամ նրա կողմից պահանջվող հարկերի կապակցությամբ: Խալիֆայության հարկային լուծը վերանալուց հետո արքունի հարկը հավաքվում էր Բագրատունիների օգտին, սակայն անհամեմատ ավելի պակաս չափերով:

Թովմա Արծրունին պատմում է, որ երբ Արուսեթը Վասպուրական էր եկել տեղի արքունի հարկերը հավաքելու («առնուլ զհարկս արքունի»), Աշոտ Արծրունին նրանից պահանջում է չասպատակել երկիրը, քանի որ իրենք չեն հրաժարվում վճարել պահանջվող հարկը³⁴²: Բուզայի արշավանքի ժամանակ, ավերածություններից խուսափելու նպատակով, նույն Աշոտ Արծրունին խորհրդակցում է իր մերձավորների հետ, որ արաբական զորավարին տան «հարկս արքունիս և պատանդս խաղաղութեան»³⁴³:

Ատրպատականի էմիր Յուսուֆը «չարժեալ բարկութեամբ մեծաւ ի վերայ Սմբատայ վասն բեկանելոյ նորա զհարկս արքու-

³⁴² Տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 189:

³⁴³ Նույն տեղում, էջ 222:

նի»³⁴⁴, իսկ «ինքն Սմբատ ոչ խնդրեաց երթալ զհետ խաղաղութեան, տալ զհարկս արքունի»³⁴⁵:

Խալիֆը «իրև գիտաց թագաւորելն Գազկայ (Արծրունի – Վ. Բ.) ի վերայ Հայաստանեայց՝ առաքե նմա թագ և հանդերձս զարդուց զարմանալիս և յանձն առնէ նմա զհարկս արքունի»³⁴⁶:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին վկայում է, որ Սմբատ Ա Բագրատունին հարձակվում է Դվինի էմիրության վրա, որովհետև «ոչ ետես զնոսս հնազանդեալս ի ծառայութիւն ինքեան և զսակ արքունի հարկաց և մաքսից նուազեցուցեալ»³⁴⁷:

Փիլիպպե իշխանը 943 թ. երկու գյուղ է նվիրում Տաթևի վանքին և շեշտում, որ «ազատ են դոքա յամենայն արքունի հարկաց»³⁴⁸: Նույն ձևով Սյունիքի Անեքերիմ թագավորի հրամանով Հասան իշխանը 1086 թ. Տաթևին է վերադարձնում նրա նախկին բյուզնդեր «ազատ յարքունի հարկաց»³⁴⁹:

Մեջբերված վկայություններում արքունի հարկը միշտ հոգնակի օգտագործելուց անգամ պարզ երևում է, որ սովորաբար Խալիֆայության օգտին հավաքվող ամբողջ տուրքերն են հարկային այս տերմինով անվանվել և ոչ թե նրանցից մեկը:

Արքունի չար կամ չար տերմինը մեզ հետաքրքրող շրջանում օգտագործվում է երկու անգամ Ստեփանոս Օրբելյանի մոտ և մեկ անգամ Հոռոմոսի 1036 թվակիր արձանագրության մեջ: Գրիգոր Սուփան իշխանը կոթում եկեղեցի կառուցելու և այնտեղ քահանաներ ու սպասավորներ հաստատելու կապակցությամբ գրում է. «զԱստուածածնի քահանայքն նախնեաց իմոց և այլ սպասաւորս բազումս ազատ արարի յարքունական ծանրութենէ և ի բեկարէ»³⁵⁰: Մի քանի էջ հետո պատմիչը նույն ղեկավար հիշատակելով ավերացնում է «զԱստուածածնին քահանայքն ազատ արարաք

³⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 463:

³⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 465:

³⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 466:

³⁴⁷ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 160:

³⁴⁸ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 270:

³⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 327:

³⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 178:

յամենայն արքունի չարէ»³⁵¹: Ինչպես տեսնում ենք, արքունական ծանրությունն ու բեկարը Հավասարագոր են Համարվել ու նույնացվել «արքունական չար» հարկին: Այսինքն վերջինս պարունակել է արքունիքին վճարվող հարկերի ու բեկարի իմաստ: Այդ իսկ տեսակետից իրավացի է Գ. Հովսեփյանը, երբ գրում է. «Միջնադարյան լեզվով «թեթե պահել է չարէ» կամ «ազատ յամենայն չարէ» նշանակում է ազատել հարկից և արքունական ստիպողական ծառայություններից»³⁵²:

Սյունաց Վասակ թագավորը 1015 թ. Տաթևի վանքին է վերադարձնում Գրվազ գյուղը՝ «ազատ յամենայն չարէ և հարկաց»³⁵³, ինչն ունի հարկերի և պարտադիր աշխատանքի կամ ծառայության իմաստ: Հաճախ նույն նշանակությունը էր գործածվում նաև արքունի հարկը: Սյունաց Սենեքերիմ թագավորի (1072–1094) հրամանով Հասան իշխանը 1086 թ. Տաթևի վանքին է վերադարձնում նախկինում նրան պատկանած գյուղերը՝ «ազատ յարքունի հարկաց»³⁵⁴: Սակայն եթե առաջին դեպքում Օրբելյանը նվիրվող գյուղերի մասին գրում է «ազատ յամենայն չարէ և հարկաց» ապա վերջին դեպքում՝ «ազատ յարքունի հարկաց»³⁵⁵: Հասկանալի է, որ երկու դեպքում էլ վանքին նվիրվող գյուղերն ազատվում են արքունի հարկերից ու պարտավորություններից, չնայած պատմիչն օգտագործում է տարբեր տերմիններ ու արտահայտություններ: Արքունի հարկեր և կար ասելով հաճախ հասկացվել են արքունական տուրքերն ու պարտավորությունները: Դրանց նույնիմաստություն հետևանքով է, որ Օրբելյանն օգտագործում է մեկ այս մեկ այն ձևը: Հավանաբար, այդ լայն իմաստի հետևանքով է, որ Թովմա Արծրունին այդ հարկի մասին բազմիցս խոսելով ոչ մի անգամ չի օգտագործում «բեկար» տերմինը: Չար տերմինը օգտագործվել է նաև միմիայն հարկերի նկատմամբ: Հովհաննես-

³⁵¹ Նույն տեղում, էջ 181:

³⁵² Գ. Հովսեփյան, Չազավանից ժողովը, էջ 35–36:

³⁵³ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 306–307:

³⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 327:

³⁵⁵ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 58:

Սմբատ թագավորը Կողբի աղահանքից Հոռոմոսի վանքին է նվիրում «ճ. բեռն աղ յամենայն ամի ազատ յամենայն չարէ»³⁵⁶:

Նեպակը մեկ անգամ օգտագործել է Թովմա Արծրունին՝ հին շրջանի վերաբերյալ: Հ. Աճառյանը գտնում է, որ նա օգտվել է Եղիշեից³⁵⁷, որի շրջանում նեպակը պարսկական արքունիքի կողմից դրված վնասակար միջատներ ոչնչացնելու հարկ է եղել³⁵⁸: Բացի այդ, նեպակն աղբյուրներում հիշատակվում է ընդամենը երկու անգամ, այն էլ մեզ հետաքրքրող շրջանում՝ Ստեփանոս Օրբելյանի մոտ: Փիլիպպե իշխանը կատարելով Տաթևի եպիսկոպոս Դավթի խնդրանքը վերցնում է 10.000 դրամ «և տայ ի ձեռս նորա զԱրծիւ գիւղ և զԲերդկաներէջ որ ի վերոյ վանիցն, բոլորն ընդ ջրթափովն՝ ազատ յամենայն աշխարհական հարկաց և ի նեպակաց»³⁵⁹:

Ձունաչեր իշխանը Սողոմոն եպիսկոպոսից վերցնում է Բելս գյուղը և նրա փոխարեն վերադարձնում Արուքսը՝ արձանագրելով հետևյալը. «Առաք զԲելս իւր սահմանովն և արքունի նեպակովն եւ տոււք զԱրուքս իւր սահմանովն և արքունի նեպակովն որ էր 12 դրամ»³⁶⁰:

Առաջին վկայություն մեջ չնայած նեպակի առաջ արքունի բառը չի դրված, սակայն օգտագործման ձևից երևում է, որ այն արքունի հարկերի իմաստով է գործածվել և դրա համար էլ առանձնացվել է աշխարհական հարկերից: Ինչպես վկայություններից երևում է նեպակ կոչել են նաև արքունիքին վճարվող հարկերը:

Այսպիսով, արքունի հարկ, արքունի չար, արքունի նեպակ տերմինները տրվել են ամբողջ Հայաստանից Խալիֆայությունը վճարվող հարկերին, հաճախ նաև պարտավորություններին: Այդ միևնույն հարկային պարտավորությունը տարբեր հեղինակներ զանազան անունով են կոչել: Ավելի ճիշտ, վիմական արձանա-

³⁵⁶ Վիմական տարեգիր, էջ 21:

³⁵⁷ Եղիշէի Պատմութիւն Վարդանանց, Թիֆլիս, 1913, էջ 67–68:

³⁵⁸ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Երևան, 1931, հ. Ե, էջ 86–87:

³⁵⁹ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 204–205:

³⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 218:

գրությունների սակավ բացառությունները չհաշված, միայն Ստեփանոս Օրբելյանն է, որ արքունի Հարկ տերմինին զուգահեռ օգտագործել է նաև չար և նեպակ տերմինները՝ միևնույն կամ գրեթե նույն իմաստով:

Արքունի Հարկերը վճարվում էին բնամթերքով, անասուններով, արհեստագործական արտադրանքով ու գրամով: Օրինակ, Սմբատ Ա թագավորը Յուսուֆին որպես արքունի Հարկ վճարում է. «...արծաթ և ոսկի և կարասիս բազումս և ձիս և ջորիս...»³⁶¹:

Խալիֆայության Հարկային լուծը թոթափելով վերանում է նաև աղբյուրներում նեպակ Հարկային տերմինի հիշատակությունը, արքունի Հարկ տերմինը պահպանվում է մինչև 11-րդ դ. վերջերը, իսկ արքունի չարը ստանում է տեղական Հարկի իմաստ և «չար» ձևով հիշատակվում նաև հետագա դարերի վիմական արձանագրություններում³⁶²:

Աշխարհական Հարկ տերմինն օգտագործվել է երկու իմաստով: Նախ նա ունեցել է շատ ընդհանուր նշանակություն և տրվել է բոլոր ոչ եկեղեցական, աշխարհիկ Հարկերին: Այսպես օրինակ, Վասակ իշխանի կին Մարիամը «գնեալ ի հազարացի մարդկանէ զգեօղն Շողուազայ ընդ 60,000 դրամի ազատ յամենայն աշխարհական Հարկաց՝ ընծայէ ի սեպհական ժառանգութիւն սուրբ եկեղեցոյն»³⁶³: Այստեղ աշխարհիկ Հարկ ասելով հասկացվել են բոլոր Հարկերը, բացի եկեղեցուն վճարվողներից: Աշխարհական Հարկի մյուս իմաստն ավելի նեղ է, սակայն դարձյալ օգտագործվել է ընդհանուր նշանակությամբ, տրվել Հարկերի մի ամբողջ տեսակին: Ինչպես հիշատակեցինք, Փիլիպպե իշխանը Արծիվ և Բերդկաներէզ գյուղերը վաճառում է Տաթևի վանքին «ազատ յամենայն աշխարհական Հարկաց և ի նեպակաց»: Այս վկայության մեջ աշխարհական Հարկ են կոչվել աշխարհիկ ֆեոդալներին տրվող բոլոր տուրքերը, այսինքն՝ Հարկերը, բացի արքունիքի և եկեղեցու օգտին Հարկերից: Աշխարհական Հարկը նույն իմաստով է օգտագործվել Նորավանքի 1296 թ. արձանագ-

րության մեջ, ուր ասվում է «Ետու ... սուրբ եկեղեցոյս զՉովայ գիւղն իւր բոլոր սահմանաւքն ազատ յամէն աշխարհական Հարկաց ի դիւանէ ի խալանէ և յամէն չարէ»³⁶⁴: Աշխարհական Հարկն առանձին Հարկ չի եղել: Այն ունեցել է ընդհանուր, հավաքական իմաստ, ուստի բոլոր վկայություններում էլ հոգնակի թվով է օգտագործվում:

Շարիատը չորս անգամ հիշատակվում է մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի վիմագրերում³⁶⁵ և մի քանիցս 13-րդ դ. երկրորդ կեսի արձանագրություններում³⁶⁶: Բոլոր այս վկայություններից երևում է, որ «շարիատ»-ը ինչպես 10-11-րդ, այնպես էլ 13-րդ դ. կալվածատիրոջ համար բերքի տարբեր տեսակներից և յուզից բնամթերքով գանձվող Հարկ է եղել: Այսպես օրինակ, Տեկորի 971 թ. արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Ես Խաւսրեւանուշ Հայոց թագուհի հաստատեալ եմ զՏեկորոյ շարիատն յեղն կայթ մի [*«յեղն կայթ մի»*]³⁶⁷, իսկ նույն եկեղեցու 1008 թ. վիմական արձանագրության մեջ ասվում է. «կամ եղեւ ինձ կատրանիդէ Հայոց թագուհի, դուստր Վասակայ և ամուսին Գազկա, թողեալ եմ զՏեկորոյ շարիատն»³⁶⁸:

Աղբյուրները «շարիատի» չափը որոշելու հնարավորություն չեն տալիս: Հ. Մանանդյանը հենվելով Տեկորի 971 թ. վերահիշյալ արձանագրության «շարիատն յեղն կայթ մի» դարձվածքի, Գոշի Դատաստանագրքի այն վկայության վրա, ըստ որի յուրաքանչյուր կովից վերցվում էր մեկ լիտր յուղ և դրանք համարժեք ընդունելով Շիրակացու ժամանակաշրջանի «կայթ»-ին, որը հավասար էր բյուզանդական վաթսուն լիտրին, ենթադրում է, որ յուղից վճարվող «շարիատ»-ը հավասար է եղել 408 գրամի³⁶⁹: Այս կարծիքը հավանական չի թվում, և, բացի այդ, վերաբերվում է միայն

³⁶¹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 330:

³⁶² Տե՛ս վիմական տարեգիր, էջ 137, 247:

³⁶³ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 174:

³⁶⁴ Վիմական տարեգիր, էջ 137:

³⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 8, 13, 14, 26:

³⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 107, 126, 127, 130, 138, 142, 247:

³⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 8:

³⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 13:

³⁶⁹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Նյութեր հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության, Յերևան, 1928, հ. II, էջ 15-16:

յուզից վերցվող հարկին և ոչ թե ընդհանրապես բերքից գարձվող «շարիատ»-ին:

Թաստակ հարկը հիշվում է ընդամենը չորս անգամ՝ 11-րդ դ. վիմական արձանագրություններում³⁷⁰: Այդ վկայություններից առանձնապես ուշագրավ է Անիի 1045–1054 թվակիր արձանագրությունը, ուր ասվում է. «Ես Առաւնս... Բերի ոսկի մատանեաւ գիր ազատութեան զինքնակալ ծիրանծին թագուհոյն վասն պախտից տանց քաղաքիս եւ թաստակին, զոր տային ամ յամէ չափ ութից լտերց..., զոր տայր մութսիբն այս ամէն»³⁷¹: Հ. Մանանդյանն այս վկայության հիման վրա գտնում է, որ «թաստակ»-ը լրացուցիչ հարկ է եղել և գանձվել է գյուղի և քաղաքի հարկահանների «ձեռնավոր»-ների և «մուխթասիր»-ների համար: Նա միաժամանակ գտնում է, որ «թաստակը», ինչպես երևում է մեջբերված բնագրից, գանձվել է հիմնական բնահարկի շարիաթի, մեկ չորրորդ մասի չափով:

Այս նույն վկայության մեջ հիշատակված «պախտտանց» հարկը, որը «թաստակի» նման գանձվում էր մթերքով, Հ. Մանանդյանը նույնանիշ է համարում «շարիատին»³⁷²:

Հաս հարկային տերմինը գործածվել է մարզպանական շրջանից սկսած՝ մինչև 14-րդ դ.: Մեկ անգամ այն օգտագործվել է Անիում 1036 թ. Պետրոս Ա կաթողիկոսի թողած արձանագրության մեջ՝ այգիներից վերցվող հարկի նշանակությամբ³⁷³:

Թովմա Արծրունու երկում հաճախ ենք հանդիպում այս տերմինի գործածությանը: Այսպես օրինակ, ըստ նրա Աշոտ Արծրունին և Բագարատ Բագրատունին արաբական հարկահան Աբուսեթին են հանձնում «զհարկս և հասս արքունի և դարձուցանեն զնա ընդ նոյն ուստի եկն»³⁷⁴: Մի այլ առիթով պատմիչը գրում է. «մեք տացուք քեզ հասս հարկացն և հաճեսցուք զմիտս ք»³⁷⁵:

³⁷⁰ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 9, 13, 14, 27:

³⁷¹ Նույն տեղում, էջ 27:

³⁷² Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Նյութեր հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության, էջ 18–23:

³⁷³ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 20:

³⁷⁴ Թովմա Արծրունի, էջ 183:

³⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 189:

Ըստ նրա Գուրգեն Արծրունին Բուղային հայտնում է, որ «կացցէ ինքն և իւրքն ամենեքեան ի հնազանդութեան արքունի, ի հարկս և ի հասս չափոյ սակի արքունական աւանդութեանց»³⁷⁶: Խոսելով ծառաների մասին, Թովմա Արծրունին նշում է, որ նրանք բնակվում էին «յամուրս լեռնականս, յանհոս խաղաղացեալք յարտաքին թշնամեաց, և հարկ և հասք արքունի ի յինքեանս մնալով»³⁷⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, Թովմա Արծրունին տարբեր տեսակ տուրքերին տրվող և հավաքական իմաստ կրող հարկ ու հաս տերմիններն օգտագործում է իրար կողք կողքի և գրեթե նույն նշանակությամբ: Այս առումով իրավացի է, ինչպես Հ. Մանանդյանը, երբ «հաս»-ին վերագրում է բերքից կամ եկամուտից մթերքով տրվող ընդհանուր հարկի իմաստ³⁷⁸, այնպես էլ Թ. Ավդալբեգյանը, որը «հաս»-ը բացատրում է հասանելիք, տուրք ու հարկ ձևով³⁷⁹:

Աղբյուրներում բավական առատորեն հանդիպող սակ հարկային տերմինն օգտագործվել է մարզպանական ու արաբական ժամանակաշրջանում, ինչպես նաև Բագրատունյաց տիրապետության առաջին շրջանում: Այս հարկը հիշատակվում է գերագանցապես Խալիֆայությանը մուծվելիք տուրքերի կապակցությամբ և նրա մասին եղած վկայությունները 10-րդ դ. առաջին կեսից այս կողմը չեն անցնում: Այս երկու կարևոր հանգամանքները հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ «սակը» եղել է արաբական արքունիքին վճարվող հարկ և իբրև այդպիսին Խալիֆայության հարկային սիստեմը վերանալու հետ մեկտեղ վերացել է:

Այն հաճախ գործածվել է ոչ թե հարկի որևէ տեսակի, այլ ընդհանրապես հարկի իմաստով: Դրա օգտին են խոսում, օրինակ հետևյալ վկայությունները: Խալիֆը Սմբատ Ա թագավորի ընծա-

³⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 238:

³⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 286:

³⁷⁸ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հայաստանի արքունի հարկերը մարզպանության շրջանում, էջ 29–32:

³⁷⁹ Թ. Ավդալբեգյան, Հաս, սակ ու քած, «Տեղեկագիր», ՀՍՍՀ Գիտության և արվեստի ինստիտուտի, Յերեվան, 1926, № 1, էջ 52–54:

ները ստանալով «թեթևաբեռ զսակն արքունի արարեալ»³⁸⁰ Ասորքապատկանի էմիր Յուսուֆը «զսակն արքունի ի կամս անձին նորա (Սմբատի — Վ. Բ.) ըստ կարի և կամաց թողացուցեալ...»³⁸¹, իսկ մի քանի տարի հետո «ուժղնապես հայցեալ տալ զսակն արքունի»³⁸² և այլն: Հ. Մանանդյանը փորձել է ցույց տալ, որ «սակ»-ը գլխահարկ է եղել³⁸³, սակայն դա համապատասխան փաստերով չի հիմնավորվում:

«Սակը» գործ է ածվել նաև չափի կամ նախորդված հարկագումարի իմաստով: Օրինակ, «կացցէ ինքն և իւրքն ամենեքեան ի հնազանդութեան արքունի, ի հարկս և ի հասս չափոյ սակի արքունական աւանդութեանց»³⁸⁴ կամ «Իսկ արքայ Սմբատ ընդ կրունկն դարձեալ՝ հասանէր ի մայրաքաղաքն Դվին: Եւ վասն զի ըստ առաջնոյ կիտին եղելոյ ոչ ետես զնոսա հնազանդեալս ի ծառայութիւն ինքեան և զսակ արքունի հարկաց եւ մաքսից նուազեցուցեալ, ապա գուռն ևս քաղաքին փակեցաւ ընդդէմ նորա»³⁸⁵:

Բաժը մեզ հետաքրքրող շրջանում գործ է ածվել 10–11-րդ դդ. երկու վիմական արձանագրութեան մեջ³⁸⁶ և մեկ անգամ Ասողիկի կողմից³⁸⁷: Առաջին վկայութեան՝ Արուճի 987 թ. արձանագրութեան մեջ կարդում ենք. «Ես Սմբատ Շահնշահ, որդի Աշոտոյ Շահնշահի, ազատեցի վասն իմ հաւրն հոգւոյն եւ իմ արեւշատութեան եւ մեղաց թողութեան զշալակաւոր բաժէ»³⁸⁸: Երկրորդ վկայութեան մեջ, որը գտնվում է Անիի 1057–1063 թ. նշանավոր արձանագրութեան մեջ ասվում է. «Եւ գինեւոր Անեցի, եթէ սայլով, եթէ գրաստով (բաժն — Վ.Բ.) ազատէ. Եւ Անեցի որ իւրենն մորթելիք

³⁸⁰ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 193:

³⁸¹ Նույն տեղում, էջ 196:

³⁸² Նույն տեղում, էջ 204:

³⁸³ Հ. Մանանդյան, Հայաստանի արքունի հարկերը մարզպանության շրջանում, էջ 28–29:

³⁸⁴ Թովմա Արծրունի, էջ 238:

³⁸⁵ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 160:

³⁸⁶ Վիմական տարեգիր, էջ 9, 27:

³⁸⁷ Ասողիկ, էջ 256: Բաժ տերմինն ընդհանրապես հարկի և մարսի իմաստով գործ է ածվել հին մատենագիրների (Կորյունի, Եղիշեի, Անանիա Շիրակացու) կողմից: Այդ մասին տես Թ. Ավդալբեյան, Հաս, սակ ու բաժ, էջ 73–92:

³⁸⁸ Վիմական տարեգիր, էջ 9:

զնէ, բաժն ազատ է, եւ շալակաւոր Անեցի ... բաժին կէսն ազատէ: Եւ մսագործի, եթէ պախրէի լինի գլուխ, եթէ ոչխարի, կեսն տա, կէսն ազատ է»³⁸⁹:

«Բաժը», ինչպես երևում է բերված փաստերից, մաքսային տուրքի իմաստ է ունեցել: Երկրորդ վկայութեան համաձայն, սայլով կամ գրաստով քաղաք գինի բերող կամ մսացու գնող անեցիներն ազատվում էին «բաժից»: Շալակավոր անեցիները վճարելու էին «բաժի» կեսը: Նույն ձևով նաև մսագործները պախրեի և ոչխարի համար պետք է տային սովորական պահանջվող հարկի կեսը: Շալակավորները ևս վճարելու էին բաժի կեսը:

Այսպիսով, «բաժը» կարող էր լինել մաքսային հարկ, վաճառահարկ և առևտրահարկ, այլ խոսքով, այն վերցվում էր ինչպես ապրանքի տեղափոխության, այնպես էլ առևտրից ու արհեստագործական արտադրանքից: Սակայն Բագրատունյաց շրջանում «բաժի» վերջին այս երկու ձևերի մասին փաստեր չունենք, ուստի և դա չենք պնդում:

«Խալա» հարկային տերմինը մեկ անգամ օգտագործվել է Անիի 1036 թ. արձանագրութեան մեջ: Պետրոս Ա կաթողիկոսը Գրիգոր Պահլավունու որդի Ալպղաբիպին է նվիրում այգի «ոպմով եւ ծառովք պտղաբերովք եւ անպտղովք եւ խոտագետնովք եւ գ աւր ջուր ազատ ի խալաէ»³⁹⁰: Հասկանալի է, որ խալան պտղատու ծառերից, դուցե նաև խաղողից, այլ խոսքով՝ այգիներից վերցվող հարկ էր, որն ըստ երևույթին այս շրջանում լայն տարածում էր գտել: Հետագայում՝ 13-րդ դ. այն այնքան է տարածվում, որ արդեն գանձվում էր ինչպես պտղատու այգիներից ու խաղողից, այնպես էլ զինուց: Այսպես օրինակ, Թալինի 1267 թ. արձանագրութեան մեջ կարդում ենք. «այս իմ գիր է պարոն Աղպուղայիս, թոռն մեծին Շահանշահի... թողի զիմ հայրենիք գեղիս զԹալինայ գինոյ խալէն»³⁹¹:

Մրենի 1238 թ. արձանագրութեան մեջ Սահմաղինը գրում է. «Ես պարոն Սէնոպ Սահմաղինս եւ ամուսին իմ Մրենոյ հացին

³⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 27:

³⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 20:

³⁹¹ Նույն տեղում, էջ 110–111:

շարիատն թողել էաք և հայմալ թողաք զէգեց զինոյ եւ խաղողի խալէն»³⁹²:

Մուծ, մրուր, կապիւն Հարկային տերմիններն օգտագործվել են ընդամենը մեկ անգամ՝ Մրենի 1041 թ. արձանագրութեան մեջ. «այս իմ հրամանքն են, Գազկա Շահանշահի, որդո Աշուտո, ազատեալ եմ զՄրենոյ Հարկն, զծուծ եւ մրուր, զկապիւնքն»³⁹³: «Մրուրը» Հ. Աճառյանը համարում է արաբերենից փոխառված բառ, որը նշանակում է անցնել, անցուղարձ անել³⁹⁴: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ այն եղել է մի Ֆեոդալի հողերից մյուսն անցնելու անցահարկ: Դժվար է «ծուծ» և «կապիւն» հարկերին, թեկուզ ենթադրաբար, որևէ բացատրություն տալ: Նույն կերպ անբացատրելի է նաև մեկ անգամ Տեկորի 1049 թ. արձանագրութեան մեջ օգտագործված «պաշղիստ» հարկը:

Աշխարհիկ Հարկային այս սիստեմին զուգահեռ գոյություն ունեւր նաև եկեղեցական Հարկատվութիւն: Եկեղեցուն կամ վանքին տրվող Հարկը սովորաբար կոչվում էր «պտուղ»: Վանքը իրեն պատկանող գյուղերի բնակիչների նկատմամբ հանդես էր գալիս որպես տիրիկ Ֆեոդալ, նրանց Հարկագրում այնպես, ինչպես իշխաններն իրենց տիրույթներում գտնվող գյուղերին: Դրանից զատ, եկեղեցին հատուկ եկեղեցական Հարկ էր ստանում նաև աշխարհիկ ու հոգևոր Ֆեոդալների իշխանութեանը ենթակա բնակչութիւնից: Ահա այդ զուտ եկեղեցական Հարկն է, որ կոչվում էր պտուղ:

«Պտուղ» Հարկի գանձման չափն ու տեսակը որոշելու համար շատ կարևոր է Ստեփանոս Օրբելյանի բերած՝ Սյունիքի գավառների եկեղեցական Հարկացուցակը³⁹⁵: Նախ Հարկացուցակի կազմման ժամանակ վերաբերյալ: Մեզ թվում է, որ Հ. Ութմազյանը ճիշտ է գտնելով, որ այն կազմվել է ոչ թե 13-րդ, ինչպես ընդունված է կարծել, այլ՝ 10-րդ դ.: Նա ցույց է տալիս, որ Սյունիքի գավառանունները 12-13-րդ դ. փոփոխութեան էին ենթարկվել,

³⁹² Նույն տեղում, էջ 130:

³⁹³ Նույն տեղում, էջ 22:

³⁹⁴ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Գ, էջ 1199-1200:

³⁹⁵ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 509-523:

որոնք Օրբելյանի բերած Հարկացուցակում չեն արտացոլվել: Բայց այդ, վերջինս պետք է որ 1006 թ. շուտ կազմված լինի, որովհետև այդ թվին Նախճավանը մտալ Սյունիքի կազմի մեջ: Եթե Հարկացուցակը 1006 թ. ուշ կազմվեր, ապա դրանում Նախճավանը ևս կհիշվեր: Հարկացուցակը, ինչպես վկայում է Ստեփանոս Օրբելյանը, կազմվել է «ըստ Հին սահմանաց», ինչը ևս ցույց է տալիս, որ այն 13-րդ դ. շուտ է ստեղծվել³⁹⁶:

Ավելի դժվար է որոշել այն Հարցը, թե ինչով էր գանձվում «պտուղ» կոչվող Հարկը: Ինչպես հայտնի է, Ստեփանոս Օրբելյանի Հարկացուցակում, առանց որևէ բացատրության ՀԳ գլխում բերված են Սյունիքի 14 գավառներն³⁹⁷, իրենց գյուղերով, որոնցից յուրաքանչյուր գյուղի դիմաց դրված են հինգից մինչև հիսունի սահմանում աճող կամ նվազող արատրակտ թվանշաններ: Մի բան պարզ է, որ Ստեփանոս Օրբելյանի Հարկային ցուցակում արտացոլվել են ոչ թե վանքի բոլոր եկամուտները, այլ միայն Սյունիքի բոլոր գյուղերից նրա օգտին գանձվող եկեղեցական «պտուղ» հարկը:

Հարկացուցակի այդ թվանշանների բովանդակության մասին մեր պատմագիտության մեջ իրարամերժ կարծիքներ են հայտնվել: Ղ. Ալիշանը Հարկացուցակում բերված թվերին բեռ ցորենի

³⁹⁶ Տե՛ս Հ. Ութմազյան, նշվ. աշխ., էջ 279-286:

³⁹⁷ Հեղինակը այս գլխի վերնագրում տասներկու գավառ է նշում է, սակայն բնագրում մեջ է բերված ոչ թե տասներկու այլ տասնչորս գավառ: Բ. Հարությունյանը այս հանգամանքը ճիշտ բացատրում է նրանով, որ այդ փոփոխությունները, հավանաբար, հետագա արտագրողներն են կատարել: Իր գրքի Գ գլխում Օրբելյանը գրում է, որ Սյունիքն ունի տասներկու գավառ և տալիս է նրանց անունները: Գ և ՀԳ գլուխներում բերված գավառների անունները համեմատությունից երևում է, որ վերջին ցուցակում (հարկացուցակում) ավելացված են երկու նոր գավառներ՝ «Այլախը» և «Քաշունիքը»: Այնուհետ է, որ այս գավառները հետագայում են կազմվել: Այլախն իր ըստնվեց բնակավայրով, ըստ երևոյթին, առաջացել է Սղոկ խոշոր գավառից անջատվելու, իսկ Քաշունիքը՝ Բաղք գավառը երկու մասի քանակվելու և 1-ին Բաղք ու 2-րդ Բաղք կամ Քաշունիք առաջանալու հետևանքով: Այս նոր գավառների առաջացման պատճառով Սյունիքն ընդհանուր առմամբ տերիտորիալ փոփոխությունների չի ենթարկվել (տե՛ս Բ. Մ. Арутюнян, Крестьянские волнения в Сюнии в X веке, Ученые записки Ереванского Государственного русского педагогического института им. А. А. Жданова т. 2, Ереван, 1950, էջ 163, ծավ. 1:

իմաստ է վերագրում³⁹⁸, իսկ Կ. Շահնազարյանը ցորեն ու դրամ է համարում³⁹⁹:

Նորագույն ուսումնասիրողներից այս հարցին անդրադարձել են Ս. Հակոբյանը և Հ. Ութմազյանը: Ս. Հակոբյանը հենվելով Մատենադարանի 18-րդ դ. պատկանող № 3409 ձեռագրի մի վկայության վրա, ըստ որի Սյունիքի տասներկու գավառների եկեղեցական պտուղը հավասար է 6700 ոսկու⁴⁰⁰, և այս թիվը համեմատելով Օրբելյանի հարկացուցակի թվերի ընդհանուր գումարի հետ ու տեսնելով, որ տարբերություն մեծ չի, եզրակացնում է հարկացուցակի թվերի դրամական նշանակություն ունենալու մասին⁴⁰¹:

Հ. Ութմազյանն իր հերթին հիմք դարձնելով այն, որ 10-րդ դ. Սյունիքում զարգացել էին դրամական հարաբերությունները և «նեպակը» դրամով է գանձվել, գտնում է, որ հարկացուցակի գյուղերի դիմաց նշանակված «պտուղ» հարկի թվերը ևս դրամական գումար են արտահայտել⁴⁰²:

Այս կարծիքների հետ դժվար է համաձայնվել, քանի որ մենք ուղղակի փաստեր ունենք «պտուղը» բնամթերքով ցորենով, կտավատով, անասուններով, յուղով գանձելու մասին: Ամբերդի 11-րդ դ. մի արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Ամին ՆՂԵ (1024 – Վ. Բ.) ես իշխան Վահրամ չ(ի)նեցի զԿաթողիկես աթոռ հա(յ)րապետական և սահման եղի պտուղն ի (այ)գի տունն Բ. կապիճ ցորեն յԱրագածոտն եւ էգին Բ փասգի ի Քաղաքադաշտի Բաբակն... յԱնբերդի պտուղ ի տունն Գ կապիճ ցորեն ա կատաւահատ»⁴⁰³:

Միևիթար Գոշը եկեղեցուն ու հողերականներին տրվող հարկերի մասին գրում է. «Եւ զպտուղս ցորենոյ եւ զգինւոյ եւ զիւղոյ

³⁹⁸ Տե՛ս Լ. Ալիշան, Միսական, Վենետիկ, 1893, էջ 23:

³⁹⁹ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն Նահանգի Միսական, Կ. Բ., Փարիզ, 1859, էջ 370, ծան. 190:

⁴⁰⁰ Ս. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 477–480:

⁴⁰¹ Նույն տեղում, էջ 477–480:

⁴⁰² Հ. Ութմազյան, նշվ. աշխ., էջ 288:

⁴⁰³ Օգտվում ենք Կ. Լաֆադարյանի Արձանագրությունների ժողովածու ձեռագիր աշխատությունից:

քոյ, եւ զպտուղս կտրոց խաշանց ցոց տացես նմա»⁴⁰⁴: Եթե «պտուղը» դրամով գանձվելիս լիներ, ապա Դատաստանագրքի հեղինակը, որը մեծ տեղ է հատկացնում առևտրադրամական հարաբերություններին, կնշեր այդ: 16-րդ դ. պատկանող ձեռագրի մի վկայության համաձայն «պտուղը» վերցվում էր ցորենով և գինով⁴⁰⁵:

Եթե անգամ 18-րդ դ. վերոհիշյալ ձեռագրի վկայության հիման վրա հարկացուցակի թվերը դրամական թվեր ընդունենք, ապա պետք է ենթադրել, որ վանքը գյուղացիներից հարկը ոչ թե դրամով էր վերցնում, այլ բնամթերքով գանձվող հարկն արտահայտվել է դրամական չափով: Դրամը այստեղ միայն հարկային չափի դեր է կատարել:

Լինք անառակելիորեն չենք պնդում, թե Ստեփանոս Օրբելյանի հարկացուցակում գյուղերի դիմաց դրված թվերը բնամթերքային հարկի թվեր են եղել (այդ հարցը վերջնականապես պարզված չի կարելի համարել), այլ ելնելով «պտուղը» մթերքով գանձելու հանգամանքից, կարծում ենք, որ Սյունիքն այս հարցում բացառություն չի կազմել, ուստի և հարկացուցակի թվերն արտահայտել են Տաթևի վանքի համար մթերքներով հավաքվող եկեղեցական հարկը:

Վանքերը «պտուղից» զատ շատ ավելի մեծ չափերի բնամթերքային հարկեր՝ ցորեն, գարի, ոչխար, յուղ, մեղր, ընկույզ և այլ տեսակի մթերքներ էին ստանում իրենց սեփական հողերում բնակվող բնակչությունից:

Այս բոլոր հարկերի վճարումից բացի, անմիջական արտադրողները ֆեոդալների կողմից շահագործման էին ենթարկվում նաև գանազան այլ ձևերով: Շինականները և արհեստավորները պարտադիր ձևի աշխատանք էին կատարում մեծ շինությունների, հատկապես վանքերի կառուցման վրա:

Շինականները պարտավոր էին նշանավոր տոների առթիվ «նվերներ» տալ տերերին: Զանազան առիթներով գյուղացիներից

⁴⁰⁴ Միևիթար Գոշ, Դատաստանագիրք, էջ 136:

⁴⁰⁵ Սատենագրասն, ձեռ. № 8017, էջ 8:

«նվերների» ձևով եկամուտներ դուրս կորզելու եղանակն այնքան տարածված է եղել, որ Մխիթար Գոչն իր Դատաստանագրքի երկրորդ մասի Ա հոդվածում անդրադարձել է այդ հարցին և անարդար համարել շինականի հնարավորություններից վեր «նվերներ» պահանջելը:

Այսպիսով, ինչպես տեսանք, Հայաստանում ֆեոդալական հողային ունեւորների երեք ձևն էլ գոյություն ունեւոր: Կոռը կամ աշխատավճար ունեւոր մեծ չափերով կիրառվում էր խոշոր կալվածքային տնտեսություններում, մանավանդ հացահատիկային տնտեսություններում: Հացահատիկային կուլտուրաների մշակման հիմնական աշխատանքները (վարել, կալսել, տեղափոխել) կոռային աշխատանքի միջոցով էին կատարվում:

Ավելի լայն տարածվել էր բնամթերային ունեւոր: Հարկերի բացարձակ մեծամասնությունը գանձվում էր գանազան տեսակի մթերքներով ու անասուններով:

Հարկերից դրամով վճարվում էր արքունի հարկերի մի մասը: Մի քանի հարկերի վերաբերյալ էլ դա կարելի է ենթադրաբար ընդունել: Սակայն ընդհանուր առմամբ դրամական հարաբերությունները բավական զարգացած էին և ըստ երևույթին օգտագործվում էին նաև կապալառության մեջ: Սյունիքի Սուփան իշխանի արդեն հիշատակած արձանագրության մեջ կարդում ենք. «ետու որս ձկանց գրողաչէն սեղանոյն, և 700 դրամ ի Դեղձանագետոյ դապալէն, 200 դրամ ի կաթկայ, 350 յԱնմեռէն, որ լինի 1250 դրամ»⁴⁰⁶: Դրամը կիրառվում էր հողերի գնման (քսակագին) և ներքին ու արտաքին առևտրի մեջ:

Որոշ ուսումնասիրողներ դրամապարանքային հարաբերությունների ու քաղաքային կյանքի այդ արտաքին նշաններից ելնելով եզրակացնում են, որ Բագրատունյաց էպոխայում Հայաստանում տիրապետող էր դրամական ունեւոր: Սակայն ֆեոդալական հողային ունեւոր տիրապետող ձևը որոշել կարելի է միայն տվյալ երկրի սոցիալ-տնտեսական պատմության բազմակողմանի ուսումնասիրության հիման վրա: Դրա համար անհրաժեշտ է

պարզել, թե արդյոք շուկայի հետ գյուղացու, թե կալվածատիրոջ տնտեսության միջոցով էր կապ ստեղծվում: Այդ հարցի պարզաբանումը կարևոր է այնքանով, որքանով որ դրամապարանքային հարաբերությունների զարգացմանը դրամական ունեւոր ուժեղացումը միշտ չի ուղեկցում: Կարելի է տեսնել այնպիսի դեպքեր, երբ աշխատանքի հասարակական բաժանման աճը և շուկայի առաջացումը հանգեցնում են ունեւորի առաջին երկու ձևերի պահպանմանը կամ նույնիսկ ուժեղացմանը: Նման դեպքերի հիմնականում հանդիպում ենք այն ժամանակ, երբ շուկայի հետ ֆեոդալական գյուղը կապվում է ոչ թե գյուղացու, այլ՝ կալվածատիրոջ տնտեսության միջոցով: Կալվածատերն աշխատում էր հարկերի ուժեղացման միջոցով ավելի շատ մթերքներ ստանալ, ապա այն շուկայում դրամի վերածել, և ոչ թե գյուղացուց ուղղակի դրամական հարկ պահանջել: Նույն կերպ դրամապարանքային տնտեսության զարգացումը կարող է խթանել կոռային աշխատանքի ուժեղացումը:

Մենք արդեն տեսանք, որ հարկերը մեկ կամ մի քանի բացառություններով միայն, մուծվում էին մթերքներով: Սրանից հետևում է, որ գյուղացու տնտեսությունը շուկայի հետ կապված չէր, նա իր մթերքները փողի վերածելու միջոցներ ու հնարավորություն չունենալով, տուրքերը մթերքով էր վճարում: Սակայն միաժամանակ վիճակն արձանագրություններից ու Ստեփանոս Օրբելյանի մեջբերած վավերագրերից տեսանք, որ աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալները դործ էին ունենում դրամի հետ: Այստեղից էլ հասկանալի է, որ կալվածատիրոջ տնտեսությունն էր կապվում շուկայի հետ ու որոշ չափով ապրանքային բնույթ ստանում և ոչ թե պատրաստի դրամ էր ստանում շինականից:

Ի դեպ, ի տարբերություն ֆեոդալական այլ երկրների, ուր սովորաբար եկեղեցին փակ նատուրալ տնտեսություն էր վարում, ընդհանրապես Հայ իրականության մեջ, մասնավորապես Բագրատունյաց ժամանակաշրջանում, նա դրամական գործառության տեսակետից հետ չէր մնում աշխարհիկ ֆեոդալներից, եթե չասենք ավելին:

⁴⁰⁶ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 179:

կալվածքային տնտեսությունների ապրանքային բնույթն էլ հարաբերական իմաստով պետք է հասկանալ: Շուկայի հետ կապվել էին գլխավորապես առևտրական ճանապարհների վրա կամ դրանց շատ մոտ գտնվող Հայաստանի կենտրոնական շրջանների աշխարհիկ ու եկեղեցական ֆեոդալական տնտեսությունները, իսկ ծայրամասային, հատկապես լեռնային շրջանների ֆեոդալական տնտեսությունները նատուրալ բնույթ ունեին:

Այսպիսով հաստատապես կարելի է ասել, որ Բագրատունյաց շրջանում ունեւոյի տիրապետող ձևը բնամթերքայինն էր՝ կոռային ու դրամական ունեւոյի գոյության և վերջինիս աճման հեռանկարներ ունենալու պայմաններում: Հարկային այս ծանր լուծը մի կողմից և համայնական հողերի հաշվին խոշոր ֆեոդալական հողատիրության զարգացումը՝ մյուս կողմից դասակարգային պայքարի սրման պարարտ հող էին ստեղծում:

3. Սոցիալական շարժումները Հայաստանում

10-11-րդ դդ.

10-րդ դ. Հայաստանի տարբեր մասերում՝ Այրարատում, Սյունիքում և արևմտյան գավառներում գյուղացիական խոշոր պատամբություններ ու շարժումներ են տեղի ունենում:

Երկրի տարբեր շրջաններում բռնկված այդ շարժումների պատճառներն ընդհանուր էին և ամբողջ Բագրատունյաց Հայաստանում գործող միևնույն տնտեսական պայմանների արդյունք էին: Ավելի ճիշտ, գյուղացիական շարժումներն այս ժամանակաշրջանում Հայաստանի տնտեսական հարաբերությունների մեջ կատարվող տեղաշարժերի սոցիալական արտահայտությունը հանդիսացան:

Երկրի տնտեսության մեջ տեղի ունեցող այդ փոփոխությունները երկու հիմնական ուղղությամբ էին կատարվում:

ա) Հողատիրության ձևերը, մասնավորապես խոշոր ֆեոդալական կալվածքը զարգանում էին, որի շնորհիվ ֆեոդալների տնտեսական ու քաղաքական կարողությունն աճում էր: Ֆեոդա-

լական կալվածքի աճի հիմնական աղբյուրը գյուղական համայնական հողերն էին: Զանազան մեթոդներով ու ճանապարհներով իշխանները և հոգևոր ֆեոդալները տիրանում էին համայնական հողերին, հաճախ էլ նույնիսկ կցում անհատական սեփականություն հանդիսացող իրենց հողերին: Ազատ կամ կիսանկախ համայնքները տնտեսապես իրենց գերիշխանության ենթարկելուն հաջորդում էր նրանց վրա իրավաքաղաքական իշխանություն ձեռք բերելը: Հետզհետե գյուղական համայնքներն ընկնում էին ֆեոդալների տնտեսական ու քաղաքական իշխանության տակ: Միաժամանակ տեղի էր ունենում նաև այլ պրոցես՝ ուժեղանում է համայնքի ներքին շերտավորումը: Այլ խոսքով՝ խոշոր հողատիրության զարգացմանը զուգընթաց գյուղական բնակչության վիճակը փոփոխվում էր: Աստիճանաբար կրճատվում էր ազատ համայնականների թիվը և ֆեոդալական անմիջական ճնշման տակ ընկնելու հետևանքով նրանց տնտեսական ու քաղաքական գրությունը վատթարանում էր:

բ) Ինչպես հայտնի է, ազրարային հարաբերությունների մեջ կատարվող այդ տեղաշարժերից բացի, Բագրատունյաց Հայաստանին բնորոշ էր նաև առևտրի, դրամաապրանքային հարաբերությունների և քաղաքային կյանքի զարգացումը: Այս էպոխայում ֆեոդալական կալվածքներն ընդգրկվում են դրամաապրանքային հարաբերությունների մեջ և որոշ չափով ապրանքային բնույթ ստանում:

Առևտրի ու քաղաքային կյանքի ընդհանուր զարգացումն աղբյուր էր ֆեոդալի տնտեսության և նրա կենցաղային պայմանների վրա: Ֆեոդալ իշխանների պահանջներն աճում էին: Նրանք իրենց նստավայրերում նորանոր պալատներ էին կառուցում, զարգարում շքեղ իրերով, վարում բավական ցոփ կյանք, օգտագործում պերճանքի բազմատեսակ առարկաներ ու զարդեր, որոնց զգալի մասը բերվում էր այլ երկրներից: Այս բոլորի հետևանքով իշխանները հետզհետե ավելի ու ավելի շատ էին դրամի պահանջ գգում, որը նրանք բավարարում էին ոչ թե մթերային հարկերը դրամականի փոխարինելու միջոցով, այլ կապվում էին շուկայի կամ առևտրականների հետ և իրենց մթերքների մի մասը մշտա-

պես դրամի վերածում: Պատահական է, որ մեզ են հասել փաստեր այլ երկրներում Հայաստանի գյուղատնտեսությունից հիմնական արտադրանքի՝ ցորենի վաճառքի մասին⁴⁰⁷:

Ֆեոդալները բավարար ցանկություններ միջերկրներ ունենալու համար ավելացնում էին հարկերը, որոնք հաճախ այնքան էին ծանրանում, որ գյուղացիին չքավորություն ու աղքատության մեջ էր ընկնում: Բացի այդ, վերջիվերջո գյուղացիների ուսերի վրա էր ծանրանում մանր թագավորությունների և իշխանությունների ամբողջ պետական ապարատի ծախսերը, և այս շրջանում լայն ծավալ ստացած բերդերի ու գոյակների շինարարությունը:

Այսպիսով, ֆեոդալական հողատիրություն անհի ու համայնքներն իրենց տիրապետությունը ենթարկելու հետևանքով ուժեղանում էր գյուղացիության տնտեսական ճնշումը (կոռալին աշխատանքն ընդլայնելու և ուժեղացնելու, եկեղեցիների, կամուրջների, ֆեոդալական բերդերի և այլ խոշոր շինությունների վրա նրանց պարտադիր, ձրի աշխատացնելու միջոցով), որն ավելի քան ծանր էր դառնում հարկերի ավելացման հետևանքով: Եթե սրան ավելացնենք նաև համայնքի ներքին շերտավորման ուժեղացումը, ապա պարզ կդառնա, թե ինչու գյուղացիության մի մասն ուղղակի քայքայման էր ենթարկվում և վարձակալությունը զբաղվում կամ համարում քաղաքի աշխատավոր բնակչության շարքերը:

Գյուղացիությունը ֆեոդալական շահագործման ուժեղացմանը պատասխանում էր ակտիվ սոցիալական պայքարով՝ ապստամբություններով:

Սոցիալական շարժումներ ծնող այս հիմնական պատճառներից բացի կար նաև արտաքին դրդապատճառ, որը արագացրեց ու խթանեց գյուղացիական ընդվզումները: Դա Ատրպատականի էմիր Յուսուֆի 909 թ. սկսած ավերիչ ու թալանչիական արշավանքներն էին: Յոթ տարի տևած այդ սարսափելի արշավանքների ընթացքում ամբողջ երկիրը քայքայվեց, ավերվեցին գյուղերն ու քաղաքները, շատ տեղերում դադարեցին գյուղատնտեսական աշխատանքները: Դրությունն ավելի էր վատանում Հայ իշխանների

ներքին դժուրությունների ու կռիվների հետևանքով: Նրանք փոխանակ միարանելու և կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալու Յուսուֆի հրոսակներին, լքեցին Սմբատ թագավորին, որը մենակ մնալով չկարողացավ դիմադրել թշնամու դերազանց ուժերին, գերվեց ու սպանվեց:

Գյուղացիության առանց այն էլ ծանր վիճակը Յուսուֆի արշավանքների պատճառով առանձնապես անտանելի դարձավ: Նա չհանդուրժեց այդ ամենը և ապստամբեց: Գյուղացիական ապստամբություն բռնկվեց Այրարատում, իսկ երկրի հատկապես արևմտյան շրջաններում տարածվեց Թոնդրակյան սոցիալական շարժումը:

ա) Այրարատի գյուղացիական ապստամբությունը: Արարատում ապստամբությունը սկսվեց Յուսուֆի արշավանքների սկզբնական շրջանում՝ 909-910 թթ. և տևեց մինչև 918 թ.: Ցավոք գյուղացիական այս պայքարի մասին ժամանակի կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցու վկայություններից բացի այլ փաստեր չունենք: Վերջինս էլ լինելով տիրոջ դասակարգի գաղափարախոսը և իր ժամանակի ակտիվ եկեղեցական-քաղաքական գործիչը, ոչ թե պատմում է ապստամբության տեղում, ընթացքի, նրա ղեկավարների ձգտումների ու նպատակների մասին, այլ բավարարվում է ապստամբներին Հայհոյելով և մեղադրելով այն բանի մեջ, որ նրանք օտարի արշավանքի շրջանում դուրս են եկել իրենց տերերի դեմ: Պատմիչի այդ կշտամբալից խոսքերից անգամ երևում է, որ ապստամբությունը բավական սուր բնույթ է ունեցել:

Այսպես, նա կսկիծով Հայտնում է, որ Հասարակ մարդիկ (նրանց հաճախ սրիկա, ավազակ է անվանում) աշխատում էին իրենց տերերին տրեխներ հագցնել և գետնի վրա ման ածել, իսկ իրենք բարձրանալ ձիերի վրա, որ նրանք ձգտում էին իրենց թագավորներին և իշխաններին տապալել, խլել նրանց բնակավայրերը և ըստ իրենց ցանկությունների ընտրել: Դրասխանակերտցին գրում է. «վասնզի նուազունքն քան զմեծամեծսն ձեռներէց լինել ջանային... զի դտեարս տրեխաւորեալ ի գետնի գնացուցեն և ինքեանք ելցեն յերիվարս ահիպարանոցս և առաթուր հարողս»:

⁴⁰⁷ J. Laurent, նշվ. աշխ., էջ 38:

խորհրտացեալք և սոնքացեալք մեծաւ ապստամբութեամբ: Իսկ թագաւորք մեր և պետք և իշխանք, զորս ի բնէ նախարարութիւնք էին՝ ջանային վարատել և խլել յիւրաքանչիւրոցն բնակութեանց, և ըստ ախորժից իմն ձեռական և նոր ստեղծանել պայազատս և սպասալարս»⁴⁰⁸: Ապա պատմիչը շարունակում է, որ եղբայրը եղբոր, ազգականն ազգականի դեմ դուրս գալով թշնամուց ավելի միմյանց արյուն էին հեղում և քաղաքները, գյուղերն ու ազարակները քանդում, ավերակ էին դարձնում. «Այլ և եղբայր ընդ եղբոր և ազգայինք ընդ ազգայինս ընդվզեալ... ընդ միմեանս հարեալք՝ հակառակութիւն և ի կռիվ պայքարէին. և միշտ սուր յազդեր ունելով՝ բազում ևս քան զթշնամիսն հեղուին ի միմեանց զարեան ճապաղիս և առհասարակ զքաղաքս զգեօղս և զաւանս և զազարակս, այլ և զտունս իւրեանց քանդէին ձեռօց իւրեանց»⁴⁰⁹:

Ծիշտ է, հայ ֆեոդալներին բռնի ուժի միջոցով հաջողվեց ճնշել այս ապստամբությունը, սակայն այն եզակի երևույթ էր, գյուղացիական ուժեղ ապստամբություն էր սկսվել նաև Սյունիքում:

բ) **Սյունիքի գյուղացիական ապստամբությունը:** Այս ապստամբությունը, որն ընդհատումներով տևեց մոտ մեկ դար, մեզ ավելի ծանոթ է շնորհիվ Ստեփանոս Օրբելյանի հազորդած տվյալների և նրա Պատմության մեջ բերած Հրովարտականների ու նզովագրերի: Եթե Այրարատում դասակարգային պայքարի ուղղակի պատճառ դարձավ հարկերի ուղղակի ծանրացման⁴¹⁰ ու արտաքին արշավանքների հետևանքով գյուղացիության դրություն վատթարացումը, ապա Սյունիքում պայքարը բորբոքվեց հողի համար՝ խոշոր ֆեոդալական հողատեր Տաթևի վանքի և հարևան գյուղերի միջև:

Ինչպես տեսանք դեռևս 9-րդ դ. 30-ական թթ. սկսած՝ Տաթևի վանքը զանազան մեթոդներով ու միջոցներով մեծացնում էր իր կալվածքները: Այն մեծ նվերներ է ստանում հատկապես 906 թ. մայր եկեղեցու կառուցումն ավարտելու կապակցությամբ: Բազ-

⁴⁰⁸ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 258-259:

⁴⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 259:

⁴¹⁰ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 230:

մաթիվ գյուղերի ու այգիների թվում վանքին է անցնում նաև Սյունիքի զահեբեց իշխան Աշոտի նվիրած Յուր (Յուրաբերդ) գյուղը: Այդ ժամանակներից սկսած, հակասություններ են սկսվում վանքի և Յուր գյուղի միջև: Ստեփանոս Օրբելյանն այդ նվիրումների առթիվ ավելացնում է. «Բայց թէպէտ զայս ամենայն տուրս արարին, զբնակիչս բերդին Յուրա ոչ կարացին հանել ի տեղւոյն. զի հին հայրենի տէրք էին և բարբարոսք և պիղծ մարգիկ»⁴¹¹:

Այս վկայության մեջ չափազանց ուշագրավ է այն փաստը, որ նրանց չի հաջողվում հանել Յուրի բնակիչներին, որովհետև «հին հայրենի տէրք էին»: Անշուշտ, հեղինակը «հին հայրենի տէրք» ասելով նկատի է ունեցել, որ Յուրի բնակիչները հնուց ի վեր այդ գյուղի ու նրա հողամասերի բուն տերերն են եղել: Ինչպես Յուրը, այնպես էլ ապստամբ մյուս երկու գյուղերը, ազատ համայնական գյուղեր են եղել և իրենց շրջակա հողերի սեփականատերն են հանդիսացել, դրա համար էլ «հայրենատէր» են կոչվել: Հենց սեփականատիրական իրավունք ունենալու հետևանքով է, որ գյուղացիները ոչ մի կերպ չէին համաձայնվում թողնել այդ վայրը: Չկարողանալով այլ միջոցներով գյուղացիներին վտարել, վանքի Հովհաննես եպիսկոպոսը բռնի ուժի է դիմում, որն էլ առաջացնում է գյուղացիության կատաղի դիմադրությունը:

Ստեփանոս Օրբելյանն իր երկի ԽԸ գլխում նկարագրում է Յուրի ապստամբությունը և մեջ է բերում Հովհաննես եպիսկոպոսի 915 թ. նզովագիրը, որտեղ փաստորեն տրված է ապստամբության ճնշման և Յուրի ավերման պատմությունը: Նա պատմում է, որ ցուրաբերդցիները մի գիշեր հանկարծակի հարձակվում են վանքի վրա, փնտրում եպիսկոպոսին, որպեսզի սպանեն, սակայն նրան չգտնելով եկեղեցու հողեորականներից մի քանիսին սպանում են, իսկ մյուսներին փախուստի մատնում և կողոպտում վանքն ու հեռանում Յուրաբերդ: Իրենց հետ արծաթե սափորով տանում են մեռունն ու թափում քարի վրա: Առավոտյան գալիս է եպիսկոպոսն ու տեսնելով կատարվածը՝ նզովում է ցուրաբերդցի-

⁴¹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

ներին և չհամարձակվելով այլևս այդտեղ ապրել՝ վերցնում է սուրբ խաչն ու հեռանում:

Փաստորեն ապստամբները ժամանակավոր հաղթանակ են տանում վանքի նկատմամբ, որովհետև ինչպես եպիսկոպոսը, այնպես էլ մյուս հոգևորականները չհամարձակվելով այլևս վանքում ապրել, թողնում են այն ու հեռանում, այսինքն՝ վտարվում են ապստամբների կողմից:

Երբ հոգևորականներին հալածելու և վանքը կողոպտելու լուրը հասնում է Սյունյաց դահերեց իշխան Սմբատին, նա 915 թ. իր ազատների հետ եպիսկոպոսին համոզում է վերադառնալ, իսկ ինքը մեծամեծ պատիժներով հալածում ու ցրում է Յուրի բնակչուկյանը և այն իր սահմանով սեփական ժառանգության իրավունքով հանձնում վանքին: Ապա Հովհաննես եպիսկոպոսին հանձնարարում է նզովագիր գրել և դնել եկեղեցում, որպեսզի ոչ ոք այլևս չհամարձակվի Յուրաբերդը հանել վանքի տիրապետությունից կամ վերականգնել այն:

Տաթևի հոգևորականության այս հաղթանակը վերջը չէր: Շուտով՝ 930-ական թթ. ապստամբում են Ավելադաշտ (Բերդ) և Տամալեկ գյուղերը: Նրանք ևս «բազում և մեծամեծ վիրտոս և նեղութիւնս հասուցեալ էին վանիցն»⁴¹²: Ստեփանոս Օրբելյանը շատ սակավ տեղեկություններ է հաղորդում այս երկու գյուղերի ապստամբության մասին⁴¹³, սակայն նրա տված «ավագակ», «ելուզակ» և այլ ածականներից երևում է, որ հոգևորականության դեմ գյուղացիների պայքարն այս դեպքում ևս ունեցել է արմատական բնույթ: Ապստամբությունը կրկին ճնշվում է Սյունիքի դահերեց իշխանի բռնի ուժի միջոցով: Սակայն Տաթևի վանքի դեմ Սյունիքի գյուղացիության պայքարը գրանով չի ավարտվում:

10-րդ դ. վերջերին և 11-րդ դ. սկզբին վանքի՝ հատկապես նրա եպիսկոպոս Հակոբի ճնշումների դեմ Յուրը 1000–1002 թթ. կրկին ոտքի է կանգնում⁴¹⁴: Յուրաբերդցիները այս երկրորդ

⁴¹² Նույն տեղում, էջ 270–271:

⁴¹³ Նույն տեղում, էջ 257–270–271:

⁴¹⁴ 915 թ. Սմբատ իշխանի կողմից Յուրի ապստամբությունը ճնշելու մասին խոսելիս Ստեփանոս Օրբելյանը հայտնում է. «Բայց յետ բազում ժամանակաց մինչ խան-

ապստամբության ժամանակ նորից հարձակվում և ավերում են վանքը: «Յարուցին մեծամեծ հալածումն եկեղեցոյն յաւուրս Վասակայ թագաւորեցելոյն և Սևադայի և Շահանդխտոյ՝ մօր նոցա. և կրկին աւերեցին զվանսն»⁴¹⁵: Նրանք դարան են մտնում Յուրի ճորում և սպանում Բաղքից վերադարձող Հակոբ եպիսկոպոսին: Ճիշտ է վարվել Ի. Զավախիչվիլին, երբ այս փաստին արժանավայել նշանակություն է տվել, սակայն, որ միջնադարի պայմաններում վանականին ոչ միայն սպանելը, այլև վիրավորելը ծանր և անքավելի մեղք էր համարվում, իսկ եթե հարձակվողները դրա առաջ կանգ չառնան, ապա դա, անշուշտ, գյուղացիական ապստամբության արմատական բնույթի ու նրանց զայրույթի ծայրահեղության ապացույցն է⁴¹⁶:

Այս անգամ էլ վանքին օգնություն է հասնում աշխարհիկ իշխանությունը: Հակոբ եպիսկոպոսի հաջորդ Գրիգոր եպիսկոպոսի

գարեալ էր հայրապետանոցն» (էջ 250) Յուրի բնակչուկյանը կրկին հարձակվեցին և տարանցին Հակոբ եպիսկոպոսին (էջ 250): Ուսումնասիրողները ելմելով նրանից, որ Հակոբի եպիսկոպոսության շրջանն ընկնում է 10-րդ դ. վերջերք, ապստամբությունն էլ մոտավորապես այդ թվերին են վերագրում: Մեր կարծիքով դա ճիշտ չէ:

Ստեփանոս Օրբելյանը դժբախտաբար չի նշում ոչ Հակոբ եպիսկոպոսի, ոչ էլ նրա հաջորդ Գրիգորի եպիսկոպոսության տարիները կամ վերջինիս ընտրության թվականը: Ըստ հանդուստ Թագուհու կողմից 998 թ. Տեղ գյուղը Տաթևին միխրելու արքիվ գրած արձանագրությունում Հակոբ եպիսկոպոսը հիշատակվում է: Նշանակում է, որ ապստամբությունն ու Հակոբի սպանությունը դրանից հետո պետք է կատարված լինեն: Այդ միխրատության դեպքից հետո պատմիչն ավելացնում է. «Եւ արդ այս Յակոբ կեցեալ ամս սակաւ վախճանի» (էջ 294): Եթե այդ սակավ տարիներն ընդունենք 2–3 տարի, ապա կստացվի, որ ապստամբությունը տեղի է ունեցել 1000–1002 թթ.: 998 թ. հետո Հակոբի ապրած սակավ տարիները 2–3 տարուց պակաս չենք կարող ընդունել, որովհետև Օրբելյանը տարիներ է ասում և ոչ տարի, ավելի տարիներ էլ չի կարելի ընդունել, քանի որ Հակոբին հաջորդող Գրիգորի մասին պատմիչը հայտնում է, որ նա եպիսկոպոս ընտրվելուց հետո «կեցեալ... սակաւ ժամանակս՝ փոխի յաստեացս» (էջ 295): Գրիգորի եպիսկոպոսության սակավ ժամանակը եթե 3–5 տարի ընդունենք, ապա կստացվի, որ նա Հակոբին փոխարինել է կրկին 1000–1002 թթ., որովհետև 1006 թ., Գրիգորը մահացած էր և Սարգիս կարողիկոսի միջնորդությամբ եպիսկոպոս էր ընտրվել Հովհաննեսը (Ազգապատում, էջ 1164): Այսպիսով՝ Յուրի երկրորդ ապստամբությունը պետք է գնել 1000–1002 թթ. միջակայքում:

⁴¹⁵ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 250:

⁴¹⁶ Տե՛ս Իվ. Զավախիչվիլի, Նյութեր Հայաստանի սոցիալական շարժումների պատմության համար, Լ. Մեխրսեթ-Քեկի թարգմանությամբ, առաջարանով ու մանրագրություններով, Յերեվան, 1937, էջ 17:

ինդրանքով վասակ թագավորը ճնշում է Յուրի այս երկրորդ ապստամբությունը⁴¹⁷:

Սյունիքում, ինչպես իրավացիորեն շեշտում է Բ. Հարությունյանը, պայքարը գյուղական համայնական հողերի շուրջն էր: Յուր, Տամայեկ և Ավելադաշտ գյուղերի բնակիչները ոչ մի կերպ չէին համաձայնվում հողուտ վանքի հրաժարվել հնուց ի վեր իրենց սեփականությունը հանդիսացող հողերից: Այդ հողերի պաշտպանություն համար, ինչպես տեսանք, ուռքի են կանգնում ոչ թե գյուղական առանձին տնտեսություններ կամ խմբեր, այլ ամբողջ գյուղական համայնքը:

Հարևան գյուղերի համայնական հողերն իր տնտեսությունը միացնելու վանքի ձգտումն այնքան մեծ էր, ու տենչալից, որ Յուրը երկու անգամ ավերելով և նրա հողերին տեր դառնալով, այն ոչ միայն հոգ չէր տանում շահագործվող գյուղական բնակչության նկատմամբ, այլև հալածում ու քշում է տարբեր կողմեր⁴¹⁸:

Այսպիսով, ի վերջո Ֆեոդալական խոշոր հողատեր Տաթևի վանքին, աշխարհիկ ֆեոդալների սերտ համագործակցության ու օգնության շնորհիվ, հաջողվեց դաժան դատաստան տեսնել գրեթե մեկ ամբողջ դար իրենց հողային իրավունքների համար պայքարող գյուղացիների հետ: Նրանք գյուղացիներին վտարեցին իրենց սեփական հողերից և դրանք կցեցին վանքի սեփական տնտեսությանը:

Սակայն դրանով տիրող դասերին չի հաջողվում վերջ տալ այս էպոխայի սոցիալական շարժումներին:

գ) Թոնդրակյան գյուղացիական շարժումը: 9-րդ դ. վերջերին և 10-րդ դ. սկզբին կրոնական քողի տակ հանդես եկավ թոնդրակյան շարժումը և տևեց մինչև 11-րդ դ. կեսերը:

Թոնդրակյան շարժման հիմնադիր առաջնորդն ու գաղափարախոսը եղել է Սմբատ Զարեհավանցին: Ասողիկը նրա մասին

⁴¹⁷ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 251:

⁴¹⁸ Տիս Բ. Մ. Арутюнян, Крестьянские волнения в Сюнии в X веке, Учёные записки Ереванского государственного института им. А.А. Жданова, т. II, էջ 135, 178-179:

գրում է. «Յաւուրս սորա (Հովհաննես Դրասխանակերտցու - Վ. Բ.) երեցաւ Սմբատ թոնդրակաց առաջինն ի Զարեհավան գեղջէ ի Ծաղկոտն գաւառէ, հակառակ ամենայն քրիստոնէական կարգաց»⁴¹⁹:

Սկզբնական շրջանում շարժման կենտրոններն էին Ծաղկոտն գավառի Զարեհավան գյուղը և Ապահունիք գավառի Թոնդրակավանը⁴²⁰: Այս ավանի անունով էլ շարժումը կոչվել է Թոնդրակեցիների կամ Թոնդրակյան: Թոնդրակեցիներն իրենց պայքարն ուղղում էին Հատկապես եկեղեցու դեմ, որպես ժողովրդին շահագործող ֆեոդալական գործող կազմակերպություն և տիրող կարգերի ամուր հենարանի:

Եկեղեցին խոշոր կալվածքներ ունենալով և իր հոգևոր իշխանության տակ գտնվող գյուղական բնակչությունից եկեղեցական հարկ ստանալով չէր բավարարվում: Նա ամեն մի քայլափոխի զանազան ծիսակատարությունների և արարողությունների (մկրբատություն, պսակ, հուղարկավորություն, հաղորդություն, մեղքերի թողություն, ձեռնադրություն, աղոթք, մատաղ և այլն) միջոցով հակայական նյութական միջոցներ էր քամում ժողովրդից: Այս ժամանակ վանքերի, եկեղեցիների և հոգևորականության քանակական աճի պայմաններում զանազան առիթներով կատարվող եկեղեցական ծիսակատարություններն աշխատավորների համար սոցիալական շարիքի էր վերածվել: Այդ իսկ պատճառով թոնդրակեցիների պայքարի սուր ծայրը ուղղում էին եկեղեցական ծեսերի ու արարողությունների դեմ:

Դժբախտաբար Թոնդրակյանների գաղափարախոսությունը ճիշտ վերարտադրող, անաչառ աղբյուրներ մեզ չեն հասել: Պահպանվել են միայն նրանց գաղափարական հակառակորդների կամ տիրող դասակարգի ներկայացուցիչների գործերը (Արիստակես Լաստիվերտցի, Գրիգոր Մագիստրոս, Գրիգոր Նարեկացի)⁴²¹, որոնք նրանց ուսմունքը ազավազված են ներկայացրել: Այնուամենայնիվ,

⁴¹⁹ Ասողիկ, էջ 160:

⁴²⁰ Տիս Գրիգոր Մագիստրոսի բոլորը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 153-154:

⁴²¹ Տիս Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 142-151, 151-162, տես նաև Գրիգոր Մագիստրոսի բոլորը, էջ 147-164, Գրիգոր Թորոց, Թիֆլիս, 1910, էջ 498-509:

մենայնիվ հնարավոր է հիմնական գծերով պատկերացում կազմել նրանց ուսմունքի մասին:

Թոնդրակեցիները ժխտում էին մկրտությունը, այն համարելով սովորական լվացում, իսկ մկրտության ավազանը՝ սովորական ջրաման: Հաղորդությունն ու պատարագը դատարկ ու սնոտի արարողություն էին համարում: Մաղրում էին մատաղի սովորությունը: Մատաղացու անստունին դիմելով Թոնդրակյան առաջնորդներից մեկն ասում է. «Այ տառապեալ չորքոտանի, թո՛ղ թէ նա (մահացածը, որի համար մատաղ էր արվում — Վ. Բ.) զիւր ժամանակն մեղս արար և մեռաւ, դու զի՞նչ մեղար որ ընդ նմա մեռանիս»⁴²²: Նրանք ժխտում էին նաև ձեռնադրությունը, աղոթքը և եկեղեցական գրեթե բոլոր ծերերն ու արարողությունները: Հետևաբար նրանք դեմ էին նաև այդ եղանակով եկեղեցու ձեռք բերած հարստությունը: Սմբատ Զարեհավանցու հաջորդներից Կյուրեղն ուղղակի ասում էր. «մենք ոչ եմք նիւթապաշտ, այլ աստուածապաշտք»: Եվ քանի որ աստված ամենուրեք է, մարդիկ կարող են նրան պաշտել ասանց եկեղեցու և ծիսակատարությունների:

Այսպիսով, Թոնդրակեցիները հանգում էին եկեղեցին ու եկեղեցական հիերարխիան ժխտելու դադափարին: Նրանք գտնում էին, որ աստվածապաշտությունը պետք է դերձ լինի նյութական բարիքներից, գեխությունից և ստեղծել էին նյութական զսպամոլության ու իրավահավասարության վրա հիմնված բաղամթիվ համայնքներ: Թոնդրակեցիները միաժամանակ գտնում էին, որ ամուսնությունը պետք է հիմնված լինի փոխադարձ սիրո ու համաձայնության վրա և մերժում էին բռնության հիման վրա կառուցված ընտանիքը⁴²³:

Սմբատ Զարեհավանցուց հետո Թոնդրակյան շարժումն աստիճանաբար ավելի տարածվեց: 10-րդ դ. վերջերին այն ընդգրկեց Հայաստանի մի շարք գավառներ: Այս շրջանում շարժման ղեկա-

վարներից հայտնի են Թողորոսը, Անանեսը, Արքան, Սարգիսը, Կյուրեղը, Հեսուն և ուրիշները⁴²⁴:

Նրա հիմնական ուժը կազմում էին ծանր դրության մեջ գտնվող գյուղի և քաղաքի աշխատավորական մասսաները: Շարժմանը մասնակցում էին նաև սակավաթիվ հոգևորականներ ու մանր աղնվականներ, որոնց ձգտումները, սակայն, իրենց նեղ, գասային շահերից և եկեղեցին մասնակի փոփոխությունների ենթարկելուց այն կողմ չէին անցնում:

Եկեղեցին ու խոշոր ֆեոդալները փորձեցին վերջ տալ Թոնդրակյան շարժմանը, սակայն դա նրանց չհաջողվեց, սրովհետև Թոնդրակեցիների քարոզի սոցիալական բովանդակությունը մեծ համակրանք էր վայելում և ուժեղ պաշտպանություն գտնում աշխատավորական լայն շրջաններում:

11-րդ դ. առաջին կեսին շարժումն ավելի մեծ բռնկումներ ավեց հատկապես Ապահունիք, Հեր, Զարեանդ, Մանանդի գավառներում, Վասպուրականում և տարածվեց Բյուզանդական կայսրության արևելյան շրջաններում, Ասորիքում ու Աղվանքում:

Թոնդրակյան շարժմանը մասնակցում և նրա մեջ կարևոր դեր էին խաղում նաև կանայք: Մանանդի գավառի Շիրնի բերդաքաղաքում շարժման ղեկավարի դերում հանդես է գալիս Հրանույշը, ապա Ախնի և Կամարա քույրերը⁴²⁵:

Շարժումը գնալով ավելի մեծ չափեր էր ընդունում և ավելի ու ավելի վտանգավոր դառնում տիրող դասերի համար: Թոնդրակեցիների դեմ մղվող պայքարին միջամտում է Բյուզանդիան: Միջազգային մագիստրոս Գրիգոր Պահլավունին 1051–1052 թթ. մեծ բռնակով հարձակվում և դաժանորեն ճնշում է շարժումը⁴²⁶:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանում 10-11-րդ դդ ծավալված գյուղացիական ապստամբություններն ու շարժումները շատ սուր և արմատական բնույթ ունեին: Այդ են վկայում ֆեոդների

⁴²² Արխատակես Լաստիվերցի, էջ 147:

⁴²³ Տե՛ս Գրիգոր Մագիստրոսի բոթերը, էջ 160:

⁴²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 154:

⁴²⁵ Տե՛ս Արխատակես Լաստիվերցի, էջ 151–152:

⁴²⁶ Տե՛ս Գրիգոր Մագիստրոսի բոթերը, էջ 158:

ունեցվածքի բռնագրավման և բարձրաստիճան հոգևորականների սպանութեան փաստերը:

Ֆեոդալական սաստկացող շահագործման ծնունդ այս շարժումները, շատ ընդհանուր ու նման գծեր ունեին: Տիրող կարգերի դեմ մղվող պայքարում վերջի վերջո դրանց բոլոր մասնակիցների ձգտումներն ու նպատակներն նույնն էին: Սակայն չափազանց ուշադրավ է, որ այդ բոլոր ապստամբություններն ու շարժումները կատարվում են օտարի արշավանքների կամ նվաճողական քաղաքականության պայմաններում: Սյունիքի և Այրարատի գյուղացիական ապստամբությունները տեղի էին ունենում Ատրպատականի էմիր Յուսուֆի արշավանքների, իսկ Թոնդրակյան շարժումը՝ Բյուզանդիայի նվաճողական քաղաքականության ժամանակաշրջանում: Գյուղացիությունը կռվում էր երկու ուղղությամբ՝ իրեն շահագործողների՝ տիրող դասերի և օտար նվաճողների դեմ: Եթե Սյունիքի ու Այրարատի ապստամբությունները նաև Յուսուֆի ավերիչ արշավանքներից Հայաստանը պաշտպանելու ձգտում ունեին, ապա Թոնդրակյան շարժումն իր մի կողմով ուղղված էր Բյուզանդիայի նվաճողական քաղաքականության դեմ: Այսինքն՝ 10-11-րդ դդ. գյուղացիական ապստամբություններն ունեին նաև ժողովրդագատագրական պայքարի բնույթ:

Այսպիսով, 9-11-րդ դդ. ուժեղանում է գյուղական համայնքի ներքին շերտավորումը, որի հետևանքով էլ խորանում է անմիջական արտադրող դասակարգի տարբեր խավերի միջև գոյություն ունեցող տնտեսական ու իրավական անհավասարությունը: Գյուղական համայնքի մեջ ընդգրկված մեծ մասամբ արդեն Ֆեոդալի գերիշխանությունը ենթարկված, մասամբ դեռևս կիսանկախ ու ազատ շինականների կողքին հանդես են գալիս չքավորության գիրկն ընկած վարձկաններն ու նրանցից ավելի վատ դրության մեջ գտնվող տնային ստրուկները:

Գյուղացիության դրությունն առանձնապես վատանում էր գոյություն ունեցող բավական ծանր հարկային սխտեմի հետևանքով: Ընդ որում, ինչպես տեսանք, գյուղացին մեծ մասամբ բնամթերքով ու մասամբ էլ դրամով հարկեր վճարելով չէր ազատ-

վում: Նա դրանից զատ հարկադրված էր նաև տիրոջ համար ֆիզիկական աշխատանք (կոռ) կատարելու:

Շահագործվող դասակարգը Ֆեոդալական այդ սաստիկ ճնշումը չէր հանդուրժում: Նա դրան պատասխանում էր ակտիվ սոցիալական պայքարով՝ գյուղացիական շարժումներով ու ապստամբություններով: 10-րդ դ. սկսվում և Հայաստանի գրեթե բոլոր մասերում տարածվում են գյուղացիական շարժումներ ու ապստամբություններ:

Ուսումնասիրվող էպոխան միջնադարյան Հայաստանի սոցիալական շարժումներով ամենից ավելի հարուստ ժամանակաշրջանն է:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Խալիֆայութիւնն իր տիրապետութիւնը Հայաստանում հաստատուն դարձնելու նպատակով արաբական բազմազան ցեղեր էր գաղթեցրել ու բնակեցրել երկրում: Այդ ցեղերը տեղական ազդեցութեան հետեւանքով աստիճանաբար Ֆեոդալականացվելով և 9-րդ դ. սկզբներից հայ Ֆեոդալների նման կենտրոնական իշխանութիւնից անկախանալու ձգտումներով էին հանդես գալիս: Խալիֆայութեան աստիճանական թուլացումն ու ծայրամասային երկրների, այդ թվում և Հայաստանի ինքնուրույնանալու ձգտումը գնալով ավելի է ուժեղանում: 9-րդ դ. կեսերին Հայաստանն օգտվում էր բազմազան ինքնուրույնութիւնից, իսկ 886 թ. սեփական թագավորութիւն հիմնադրելով լրիվ անկախանում է:

Խալիֆայութեան տիրապետութեան տարիներին, մասնավորապես 8-րդ դ. կեսից 9-րդ դ. կեսերի ընթացքում հայ նախարարական տները խոշոր փոփոխութիւնների ենթարկվեցին: Նրանց մի մասը հողատիրութեան համար մղվող պայքարում պարտվելով՝ դադարեց երկրի տնտեսական-քաղաքական կյանքում քիչ թե շատ խոշոր դեր կատարելուց, իսկ մյուսները՝ ընդհակառակը, ավելի ընդլայնեցին իրենց ժառանգական տիրույթները և հսկայական կարողութեան տեր դառնալով՝ քաղաքական խոշոր դերք ու հեղինակութիւն ձեռք բերին: Մամիկոնյան Ֆեոդալական տունը Բագրատունիների դեմ պայքարելու ու այդ պայքարում ամբողջովին Բյուզանդիայի վրա հենվելու և հակաարաբական քաղաքականութիւն վարելու հետեւանքով, 8-րդ դ. վերջերին խոշոր հարված ստանալով դուրս եկավ պատմական ասպարեզից: Այդ նույն ժամանակ իրենց կալվածքներից զրկվեցին նաև Կամսարականները: Բագրատունիները, ընդհակառակը, հմտորեն օգտագործում էին Հայաստանի համար Բյուզանդիայի ու Խալիֆայութեան մրցակցութիւնը և աստիճանաբար ընդլայնում իրենց ժառանգական կալվածքները: 9-րդ դ. առաջին կեսին նրանք տեր

էին գարձել բազմազան մեծ տիրույթների և իշխանաց իշխանի պաշտոն ստանալով մեծ հեղինակութիւն ու դերք ձեռք բերել: Մի քանի տասնամյակ հետո նրանք խոշոր կալվածքներ ունեին արդեն կենտրոնական Հայաստանում և հասան թագավորական իշխանութեան:

Նույն ձևով Վասպուրականում էմիրութիւնների տերիտորիաների հաշվին, առաջիկ ևս մյուս նախարարական տների նկատմամբ գերիշխանութիւն ձեռք բերելու միջոցով բարձրացան Արծրունիները, իսկ Սյունիքում՝ Սյունյաց նախարարական տունը:

9-րդ դ. վերջերին երկրի տնտեսական և քաղաքական կյանքում հիմնական տոն տվող ուժերն այս երեք խոշոր Ֆեոդալական տներն էին: Նրանց մեջ Բագրատունիներն ավելի մեծ կարողութիւն և ազդեցութիւն ունեին և ձգտում էին իրենց ենթարկել ամբողջ Հայաստանն ու ստեղծել կենտրոնացված, միասնական պետութիւն: Աշոտ Բ Բագրատունին 922 թ. խալիֆից ստացավ «չահնչահ» տիտղոսը, որով ճանաչվում էր Բագրատունիների գերիշխանութիւնն ու առաջնութիւնը հայկական մյուս իշխանութիւնների, ինչպես նաև 908 թ. ստեղծված Արծրունյաց թագավորութեան նկատմամբ:

Այդ շրջանից սկսած վերանում են օտար արշավանքներն ու բռնութիւնները և երկրի խաղաղ տնտեսական զարգացման հնարավորութիւն է ստեղծվում: Աշխատանքի հասարակական բաժանման գյուղատնտեսութիւնից արհեստների անջատման բազայի վրա զարգանում են արհեստագործութիւնը, առևտուրն ու քաղաքային կյանքը, ծավալվում կուլտուրական շինարարութիւնը:

Բագրատունիներն ավելի են ընդարձակում իրենց տիրույթները, տեր դառնում կենտրոնական Հայաստանի մեծ մասին և օգտագործելով նաև եկեղեցու հոգևոր ուժը՝ ձգտում երկիրը միավորել իրենց գերիշխանութեան ներքո: Սակայն նրանք իրենց քաղաքական ձգտումների մեջ հաջողութիւն չունեցան: Երկրի տնտեսական զարգացումը ոչ միայն միավորման պայմանները չէր ստեղծում, այլև, ընդհակառակը, տանում էր դեպի մասնատում: Այդ էր պատճառը, որ չնայած Բագրատունիների ջանքերին՝ հետզհետեւ ուժեղանում է մասնատման պրոցեսը և 10-րդ դ. երկրորդ կեսին Հայաստանում մի շարք մանր թագավորութիւններ

առաջացան՝ Հիմնականում Բազրատունյաց թագավորության հաշվին:

963 թ. անկախացավ Վանանդը, Կարս կենտրոնով, 970 թ. Հիմնադրվեց Սյունիքի թագավորությունը, նույն տասնամյակում անկախացավ Տաշիր-Ձորագետը (Կյուրիկյան թագավորություն), իսկ դեռ 908 թ. Վասպուրականում ինքնուրույն թագավորություն էին հիմնել Արծրունիները: Երկրի քաղաքական մասնատման տնտեսական պատճառները ֆեոդալական ժառանգական հողատիրական իրավունքի ամրապնդման ու նրա հետագա զարգացման մեջ պետք է տեսնել:

Արդ՝ ի՞նչ է իրենից ներկայացնում ֆեոդալական հողատիրությունը. ի՞նչ ձևերով է հանդես գալիս և ինչպիսի էվոլյուցիա ապրեց Բազրատունյաց տիրապետության շրջանում:

Հայաստանի անկախությունից հետո էլ հայ ֆեոդալների կողմից շարունակվեց արաբական էմիրություններին հայկական հողերից գուրս քչելու և ազատագրված հողերը ժառանգական սեփականություն դարձնելու քաղաքականությունը: Նրանք միաժամանակ իրենց իշխանություն սահմանները ընդարձակում էին գյուղական հողերի հաշվին:

Այնպես որ վերոհիշյալ երեք խոշոր իշխանական տներից և համեմատաբար նվազ կարողություն ունեցող ֆեոդալական այլ բազմաթիվ տներից բացի, 10-րդ դ. կեսերին հանդես եկան նոր այնպիսի հզոր ֆեոդալական տներ, ինչպիսին, ասենք, Պահլավունիներն էին: Ֆեոդալական բոլոր այս իշխանությունները մասնավոր սեփականություն իրավունքով տիրապետում էին հսկայական հողային տարածությունների ու տնտեսական միջոցների: Կոռային բազմատեսակ աշխատանքների մասին եղած վկայություններից, Տաթևի վանքի օրինակից և մի քանի այլ փաստերից երևում է, որ ֆեոդալներն անհատական խոշոր տնտեսություններ են ունեցել: Սակայն Հայաստանում գերակշռել են գյուղական առանձին համայնքների կողմից մշակվող ֆեոդալական մասնատված տնտեսությունները: «Հայրենիք» կոչվող մասնատիրական այդ կալվածքները ժառանգական ընդլիժ են ունեցել:

Ֆեոդալական իշխանություններն ինքնուրույն տնտեսական կյանքով էին ապրում և ունենալով սեփական զորքն ու հարկադ-

րանքի այլ միջոցներ, ոչ միայն շահագրգռված էին կենտրոնական միասնական պետության ամրապնդման խնդրում, այլև ձգտում էին նրա քաղաքական մասնատմանը: Այսպիսով, երկրում առաջ եկած մասնատումը ֆեոդալական արտադրական եղանակի զարգացման արդյունք էր: Այն արտադրական հարաբերությունների և արտադրողական ուժերի զարգացման առաջադիմական քայլ էր, կապված ֆեոդալական հարաբերությունների խորացման և ծավալման, տեղական իշխանությունների ուժեղացման ու ամրապնդման հետ:

Գյուղատնտեսության մեջ զարգացումն արտահայտվեց նոր հողեր յուրացնելու և մշակելի հողային տարածություններն ընդլայնելու, բերքատվության բարձրացումը խթանող ցանքաշրջանառության եռադաշտային սիստեմը կիրառելու, հողերը մոլախոտերից մաքրելու, արհեստական ոռոգման ու հողերի պարարտացման եղանակին ավելի լայնորեն դիմելու միջոցով:

Աշխատանքի հասարակական բաժանման և արհեստագործությունների զարգացման հետևանքով կատարելագործվում էր մետաղների մշակման և գյուղատնտեսական գործիքների պատրաստման տեխնիկան, որն աշխատանքի մեթոդների կատարելագործման պատճառ էր հանդիսանում: Անհատական խոշոր տնտեսությունների կազմակերպումն իր հերթին արտադրողական ուժերի զարգացման նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում: Այդ շրջանում ծանր գույքանի կիրառմանը, որը գյուղատնտեսության առաջադիմության տեսակետից մեծ նշանակություն ունի, նպաստում էին ֆեոդալական խոշոր անհատական տնտեսությունները:

Հողատիրություն և հողագործություն մեջ կատարվող փոփոխությունները նշանավորվում էին երկրի անցումը զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանին: Ֆեոդալիզմի զարգացման այս նոր էտապը մի կողմից բնորոշվում էր արհեստագործության, դրամապրանքային տնտեսության ու քաղաքային կյանքի զարգացմամբ, իսկ մյուս կողմից՝ խոշոր հայրենիք-կալվածքների ձևավորմամբ ու նրանց հետագա զարգացմամբ:

Ֆեոդալական խոշոր կալվածքն, այս ժամանակաշրջանում դառնում է երկրի տնտեսական ու քաղաքական կյանքի հիմնական, վճռական ուժը: Այն ոչ միայն տնտեսական կազմակերպա-

կան գլխավոր ձև է դառնում, այլև ֆեոդալական ամբողջ տնտեսական սիստեմի կենտրոնն էր: Խոշոր ֆեոդալն իր կալվածքի ոչ միայն կազմակերպիչն ու ղեկավարն էր, այլև նրա անկախ, սուվերեն կարգադրիչը, իր տիրապետության սահմաններում ապրող բնակչության տերն ու տնօրենը:

Խոշոր ֆեոդալներից վասալական կախման մեջ էին մանր կալվածատերերը՝ ազատները: Նրանց հիմնական զբաղմունքը զինվորական ծառայությունն էր, որի դիմաց խոշոր ֆեոդալներից պայմանական եղանակով հող էին ստանում: Սակայն քանի որ նրանց ռազմական ծառայությունը ժառանգաբար փոխանցվում էր իրենց սերունդներին, պայմանական հողատիրությունն էլ ժառանգական հողատիրության ձև էր ընդունում և իր բնույթով գրեթե հավասարվել էր նրան:

Ազատները, շահագործող դասակարգի մի առանձին շերտ լինելով, բավական մեծ իրավունքներ ու արտոնություններ ունեին և որոշակիորեն տարբերվում էին անմիջական արտադրող շինականներից: Նրանք մասնակցում էին իշխանների գործարքներին և հանդես գալիս զանազան պաշտոնական դերքերում: Ազատները տիրող դասակարգի շահագործող վերջին շերտն էին:

Որքանով որ տիրող դասակարգի առանձին շերտերի քաղաքական դիրքը որոշվում էր հողատիրության չափով, այնքանով էլ հողային սեփականությունը կրում էր հիերարխիկ բնույթ: Ֆեոդալական հիերարխիան արտահայտում էր տիրող դասակարգի առանձին շերտերի հողային սեփականությունը, ռենտային քաշխումը, ինչպես նաև իրար նկատմամբ նրանց ունեցած, թեկուզ ձևական, իրավունքները: Դրանց հիման վրա ֆեոդալական հիերարխիան 9-11-րդ դդ. արտահայտվում էր հետևյալ ձևով: Բոլորից վեր կանգնած էր թագավորը կամ թագավորները, որոնցից հետո հաջորդ աստիճանում էին մեծ, գահագլուխ, գահերեց և իշխանաց իշխանը: Երրորդ աստիճանը կազմում էին շարքային իշխանները, իսկ վերջին՝ չորրորդ աստիճանն՝ ազատները:

Ֆեոդալական խոշոր հողատիրության աճը զգալի տեղաշարժեր է կատարում գյուղացիության ու գյուղական համայնքների կյանքում: Իշխանական հողերի ընդլայնման հետևանքով դեռևս ազատ, ինչպես նաև կիսազատ համայնքներն անցնում են նրանց

գերիշխանության տակ՝ կորցնելով նախկին ազատությունն ու ինքնուրույնությունը: Դրանով, իհարկե, համայնքը որպես տնտեսական կազմակերպական միավոր չի ոչնչացվում: Խոշոր կալվածատերերը հնարավոր չափով համայնքը հարմարեցնում են իրենց կալվածատիրական շահերին, սակայն հենվում, պահպանում ու ամրապնդում էին համայնական կազմակերպությունը:

Կալվածատիրոջ գերիշխանության տակ անցնելու և ներքին զարգացման հետևանքով համայնքի շերտավորումն ու ժեղանում է: Նրա ավելի չքավոր մասն աստիճանաբար քայքայվելով և ամեն մի միջոցից զրկվելով վարձկանությունը է զբաղվում: Համայնքի մյուս անդամների շահագործման միջոցով ավելի է հարստանում նրա վերին շերտը:

Անմիջական արտադրող գյուղացիությունը պետության ու ֆեոդալների կողմից հարկազրկվում էր ծանրորեն՝ ռենտայի բոլոր երեք ձևերով: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում բավականին տարածված էր կոռային աշխատանքը: Գործում էր փողային ռենտան, որն դրամաապրանքային հարաբերությունների զարգացման շնորհիվ ավելի ու ավելի էր տարածվում: Սակայն դեռևս տիրապետող էր բնամթերքային ռենտան: Գյուղացիության վրա ծանրացած հարկերի մեծագույն մասը մթերքով էր գանձվում:

Գյուղացիությունը ֆեոդալների տնտեսական ու արտատնտեսական ճնշման ու ժեղացմանը պատասխանում է սոցիալական ակտիվ պայքարով: 10-րդ դ. Այրարատում և Սյունիքում բռնվում են ուժեղ գյուղացիական ապստամբություններ, իսկ երկրի արևմտյան գավառներում տարածվում է Թոնդրակյան գյուղացիական շարժումը: Տիրող դասակարգը միայն զինվորական բռնի ուժի միջոցով է կարողանում ճնշել գյուղացիական այդ ապստամբությունները:

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ	3
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	5
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 9-11-րդ դդ.	
1. Երկրի անկախության երականգնումը	17
2. Արհեստագործության, առևտրի և քաղաքների զարգացումը	38
3. Միասնական Համահայկական պետություն ստեղծելու փորձերը	51
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ԽՈՇՈՐ ՖԵՈՂԱԼԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆ	
1. Գյուղատնտեսությունը և գյուղատնտեսական տեխնիկան ..	65
2. Աշխարհիկ և եկեղեցական խոշոր Հողատիրություն	
ա. Հողի սեփականատիրության Հարցը	73
բ. Աշխարհիկ խոշոր Հողատերեր. Հողատիրության բնույթը ...	79
գ. Եկեղեցական խոշոր Հողատերեր. Եկեղեցական Հողատիրության առանձնահատկությունները	94
դ. Ֆեոդալական կալվածք	106
3. Կալվածքային տնտեսության դերը և առանձնահատկությունները	132
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
ՄԱՆՐ ՈՒ ՄԻՋԻՆ ՖԵՈՂԱԼԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆ	
1. Մանր ու միջին ֆեոդալական դասը	141
2. Մանր Հողատերերի սոցիալական և իրավական վիճակը	161

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՖԵՈՂԱԼԱԿԱՆ ՀՈՂԱՅԻՆ ՌԵՆՏԱՆ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՍՐՎԵԼԸ	
1. Շահագործվող դասակարգը. Նրա իրավական և սոցիալական վիճակը	168
2. Ֆեոդալական ռենտա	183
3. Սոցիալական շարժումները Հայաստանում 10-11-րդ դդ.	208
Ամփոփում	222

Վ. Բ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ

**ՖԵՈՂԱԼԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 9-11-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ն. Ադամյանի
Համակարգչային շարվածքը՝ Ն. Բարթիկյանի,
Թ. Սուքիասյանի և Հ. Առաքելյանի
Տեխնիկական խմբագրումը՝ Մ. Գրիգորյանի
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության 07.09.2017 թ.
Տպաքանակը՝ 200 օրինակ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
ՔԱ, 0019. Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>